

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHUNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1882. — I. Szám.

EMLÉKBESZÉD
KORPONAY JÁNOS

LEVELEZŐ TAG FÖLÖTT.

KÁPOLNAI PAUER ISTVÁN

LEV. TAGTÓL.

Olvastatott a M. T. Akadémia 1882. január 30-iki összes ülésében.

— Ára 10 kr. —

BUDAPEST, 1882.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

EMLÉKBESZÉD

KORPONAY JÁNOS

LEVELEZŐ TAG FÖLÖTT.

KÁPOLNAI PAUER ISTVÁN

LEV. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1882. január 30-iki összes ülésében.)

BUDAPEST, 1882.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

Emlébeszéd Korponay János levelező tag felett.

Bármely nemzet életsorának történetét is tekintsük, mindig találunk egyes korszakokat, melyeknek nemzedékei polgári erényekben és szellemi tehetségben a többi korszakok nemzedékeit tetemesen felülmúlták.

Ez a jelenség okozza a nemzetek erőállapotának dagály-apálykép váltakozó növekvését és fogyatkozását. Mint egyes emberek, úgy egész nemzetek is, főleg önmön magoknak köszönhetik erkölcsi és anyagi gyarapodásukat, és magokat okozhatják, ha a megpróbáltatás idején nem fejthetnek ki oly életerőt, a milyen a létért való küzdelem sikerére szükséges.

Negyedfél századdal ezelőtt az volt a haza szerencsétlenségének oka, hogy sorsa polgári erények és szellemi tehetségek nélkül szükölködő nemzedékre volt bízva.

Évszázadunk első felében ellenben, midőn a nemzet életfáját végveszélylyel fenyegető vihar ostromolta, polgári erényekben és szellemi tehetségben egyaránt tündöklő nemzedék élte férfikora javát. Hogy nemzetünk életfáját a vihar le nem dönté és az a vihar után el nem satnyúlt, hanem jelenleg ismét erőteljesen hajt, egyedül ama jeles nemzedéknek köszönhetjük, mely századunk második harmadában eléggé nem magasztalható buzgalommal, önzetlenséggel és soha nem lankadó kitarással küzdött vészteljes viszonyok közt mindaddig, míg Magyarország államisága meg volt mentve és a magyar nyelv oly polczra emeltetett, minőt még soha el nem foglalt.

E kitünő egyéniségekkel bővelkedő nemzedékhez tartozott *komonkai Korponay János* elhunyt társunk is.

Vannak emberek, kik a tudományok, vagy a tettek mezején olyannyira kitűnnek, hogy működésök egyszerű előadása, műveik puszta felsorolása elégséges szereplésök jellegzésére.

Az ily, lángelmére valló, férfiak száma minden időben igen csekély. Korponayt nem sorozhatjuk ezek közé.

Ő nemzetünk azon szellemi előharcosai közé tartozott, kiknek érdemeit csakis akkor méltányolhatjuk igazságosan, ha a viszonyokat is tekintetbe vesszük, melyek közt működtek — küzdöttek.

Honunkban, e század első harmadában egyetlenegy tudományágnak magyar nyelven való művelése sem volt annyira elhanyagolva, mint a hadtudományoké.

Mária Terézia néhai királynőnk kormányzásának első éveiben, midőn az örökös tartományokra való jogait majdnem kizárólag rögtönzött magyar hadak védték számos, erős és vállalkozó szellemű ellenség ellen, a Rákócziak korszaka óta parlagon heverő magyar hadirodalmi téren ismét élénk tevékenység fejlődött ki.

Az akkori külföldi hadirodalom legjelesebb termékei magyarra fordítva jelentek meg, és a magyar csapatoknak szabályzatok és utasítások magyar nyelven adattak ki.

E korszak azonban nem tartott sokáig. A »Magyar királynő« füzöld színű hadjelvényeit mihamar ismét a német birodalmi színűek váltották fel, — a »Magyar királynő« hadseregéből ismét »császári királyi« hadsereg lett, — a magyar elem a hadsereg tisztikarában ismét fokozatosan megfogyott, és mindezek következtében a magyar hadirodalom zsenge csirája satnyulásnak indult.

Satnyúlt, de teljesen ki nem veszett soha!

Mindig találkoztak egyes, önzetlen hazafiak, kik munkát és anyagi áldozatot nem sajnálva, jeles hadtudományi műveket irodalmunkba átültettek. Ezenkívül a jelen század elején az osztrák állam megvédésére fegyverbe szólított magyar nemzeti hadak számára ismételve magyar nyelven adattak ki szabályzatok és utasítások.

Mindez azonban nem tartóztatta fel a magyar csapatok tisztikarainak elnémetesedését és a napoleoni korszak lezaj-

lása után már csak egyetlenegy csapatot találunk, a mely magyar jellegét teljesen megőrizte volt; ez a magyar nemes testőrző testület.

E testület tagjainak túlnyomó többsége nem a kizárólagosan, a német nyelvet és szellemet ápoló katonai tan- és nevelő-intézetekben nevelt, hanem oly fiatal emberekből alkotott, a kik az atyai házban magyar szellemű nevelést nyertek, magyarországi gymnasiumokon és többnyire, az akkori bölcsészeti tanfolyamokon, humanisticus irányú kiképzést nyertek volt, és az ókor magasztos remekművei tanulmányozása által amaz eszményi irányba tereltettek, a melyben a zsoldos katona valódi honvéddé, a harczos hőssé, nemzete büszkeségévé fejlődik.

A magyar ifjúság virágából alkotott magyar testőrség tagjai, kik nemzetünk ébredési korszakában a magyar irodalom terén úttörőkkép tevékenyen működtek, a testőrségnél öt éven át magasabb katonai kiképzésben is részesültek.

Általában az a hit volt elterjedve, hogy a testőrök inkább élvek hajhászásával, mint komoly tanulmányokkal töltik idejüket. Ha ez részben igaz is, a gyakorlat bebizonyítá, hogy sok testőr komolyan tanulni is tudott. Ennek bebizonyítására felhozhatom azon tényt, hogy — egy, általam készített összeállítás szerint — azon 17 volt magyar testőr közül, kik 1848⁸/₉-ben a magyar hadseregben szolgáltak, *kettő* világhírű hadvezérré vált, *kilencz* pedig kitűnő, magasabb rendű csapatparancsnoknak bizonyult, és *egy* (elhúnyt társunk) eddig eléggé nem méltatott érdemű hadszervezővé emelkedett, míg a Német-Ujhelyben nevelt és 1848⁸/₉-ben a magyar hadseregben szolgáló 51 tiszttel közül, egyetlenegy sem vívott ki magának hadvezéri hírnevet, és csak 6 vált magasabb rendű csapatparancsnokká.

A magyar nemes testőrző testületből tehát 1848⁸/₉-ben aránylag *hatszor* annyi katonai kitűnőség került ki, mint a német-ujhelyi akadémiából!

Habár az általam gyűjtött adatok nem tekinthetők teljesen megbízhatóknak, mégis igazoltnak vélem azon következtetést, hogy a magyar testőrök kiképzésének egész folyamata a német-ujhelyi akadémiának *akkori* kiképzési rendszerét jóval felülmúlta.

Ez alkalommal nem lehet e jelenség okait fejtegetnem; elég, ha arra utalok, hogy a magyar testőrségnél, már általános előképzettséggel bíró, érettebb korú fiatal emberek egyetemeszerűen vezettettek be a hadtudományok csarnokába, míg a német-ujhelyi akadémiában, az akkori időkben, a 10—18 éves növendékek, általános alapoktatáson kívül még egyszersmind a katonai pályára is előkészítettettek, a mi mindenestre csakis az alaposság rovására volt lehetséges.

Korponay elhunyt társunk oly szerencsés volt, hogy gymnasiumi tanulmányainak befejezése és a 37. számú (nagyváradi) gyalog-ezredben teljesített $2\frac{1}{2}$ évi hadszolgálat után, Abauj vármegye ajánlatára, a magyar nemes testőrző testületbe vétetett fel.

A tehetséges fiatal ember a testőrségnél töltött öt évet lelkiismeretesen használta fel magasabb kiképzésére és 1842-ben a 32. számú (pesti) gyalogezredhez főhadnagygyá kinevezetvé, tehetségével és tudományával azonnal a magyar hadirodalmat kezdte szolgálni.

A »Tudomány-Tár« 1843-ki XIV. kötetében találjuk Korponaynak első cikkét, melyben a katonai akadémiák tan- és nevelő-rendszeréről értekezik. Korponay ez értekezését ugyan az osztrák »*Milit. Zeitschrift*« után dolgozottnak vallja, de a magyar szöveget az eredetivel összehasonlítva, meggyőződünk, hogy a mi új, a mi haladásra serkentő van a magyar szövegben, az a német cikkben nincs meg; Korponay tehát vagy túlságosan szerény volt, midőn középszerű idegen munka címe alatt szép eszméit a magyar közönséggel közölte, vagy pedig, tekintetbe véve az akkori magyar társadalomnak a külföldi termékek iránti hajlamát és attól tartván, hogy a csak 24 éves magyar író véleménye hazánkban kevés súlylyal fog bírni, német áruczímmel akarta kelendővé tenni haladást célzó saját eszméit, oly időben, mikor a felállítandó Ludovica Akadémia számára megállapítandó tan- és nevelő-rendszert országszerte vitatták.

Korponay ez első művének birálatánál azonban nem tekintendő csupán első értéke, hanem azon önzetlen hazafiság is, mely annak közrebocsátásához megkívántatott.

Tényleg szolgáló tisztnek akkoriban csakis ártalmára válhatott, ha *magyar* íróvá válik. Anyagi jutalomra nem számíthatott, de igenis sok hátrányra szolgálati és előmeneteli viszonyaiban. Nyíltan ugyan akkor sem lehetett cs. k. tisztet azért megtámadni, mert magyar nyelven adott ki munkát, de a szolgálati viszonyok a magyar-ellenes előljárónak sokféle alkalmat nyújtottak az igényeiknek meg nem felelő magyar érzelmű alárendelt életét megkeseríteni és előmenetelét lassítani, vagy épen megakasztani.

Korponay morális bátorsága a nemzetenél mihamar elismerésben részesült, még pedig nemzetünk legmagasabb szellemi fórumánál: a Magyar Tudományos Akadémiánál, a mely már 1843. december havában a fiatal Korponayt levelező tagjává választotta meg.

Korponay a belé helyezett bizalomnak meg is felelt; alig másfél évre megválasztatása után (1845-ben) jelent meg »Hadi Földírás« című művének I-ső kötete, melyben a hadi földleírás elméletének előadása után, Európa hadiviszonyait tárgyalja és azután Oroszországot, valamint a krakói köztársaságot írja le katonai szempontból.

Korponaynak e műve határozottan felülmúl minden akkori német hadi földleírást. Roon, a későbbi porosz hadügyminiszter, ugyan, a 30-as évek elején, nagykeretű katonai földleírás kiadását kezdte volt meg, de azt soha be nem fejezte, és bár a megjelent első kötet minden tekintetben kitűnő műnek mondható, az mégis inkább általános physikai, mint különleges katonai földleírásnak nevezhető. Ez utóbbi elnevezésnek Korponay műve sokkal jobban felel meg és habár Korponay művének berendezése, nagyjában Rudtorfer egykor nagyhírű katonai földleírásához hasonló, ezt mégis a statisztikai adatok szorgalmasabb és észszerűbb feldolgozása és egyáltalában a részletes adatok czélszerűbb kiválasztása és értékesítése által felülmúlja.

Bátran állíthatjuk, hogy századunk negyvenes éveiben a *német* katonai irodalomban hiába keresünk Korponay »Hadi Földírás«-ával vetélkedő művet. Csakis azt sajnálhatjuk, hogy Korponay kizárólag a német katonai irodalmat tanulmányozta, a francziát teljesen mellőzve; pedig ha erre is kiter-

jeszti figyelmét és Lavallée katonai földleírását is tanulmányozza, akkor alkalmasint annak példájára, az előadott részletekből minden egyes hadszínhelyről hadászati összképet is alkot, mint azt Lavallée már akkoron tette és a mint azt a jelenkor hadi földleírói teszik, a kik mindinkább az általános földleírásokban foglalt adatok felhasználásával, a katonailag leírandó földfelületről oly összképet nyújtani igyekeznek, mely épen csak annyi részletet tartalmaz, a mennyi hadműködésök *általános* tervezésére, vagy ítészeti tanulmányozására és katonai méltatására okvetlen szükséges.

Korponay német kortársait követte, a kik összképet nem alkottak és kiknek művei csakis az általános földleírásokból készített kivonatok voltak, melyekbe főleg a katonát érdeklő részletek vétettek fel, a melyek azonban áttekintésre alkalmas összképpé nem dolgoztattak fel és a kik az egyes vidékek hadászati méltatását vagy teljesen mellőzték, vagy felületesen, mintegy elmefuttatáskép érintették.

Korponay azonban haladt; »Hadi Földírás«-ának 1848 elején megjelent II-ik kötetében, melyben a Balkán félszigetet írja le, már majdnem a jelenkor igényeinek megfelelő hadászati jellegzéseket és méltánylásokat találunk.

E jeles mű alkotása közben Korponay, mint gránátos főhadnagy, Budapesten teljesítette katonai szolgálatát és Akadémiánknak egyik legbuzgóbb tagja volt; alig találunk e korszakban ülést, melynek jegyzőkönyvében Korponay a jelenvolt tagok közt felsorolva nem lenne. Idejét azonban a »Hadi Földírás« készítése vevén igénybe, az 1843—1848-ki korszakban nevét az értekezők közt csakis egyszer találom, és ugyanis 1847 elején, a mikor »Szerbia harczszínhelyéről« értekezve, e hadműködési vidék alapos, szakszerű tanulmányának eredményét az avatlan által is teljesen érthető módon adta elő.

A »Hadi Földírás« II-ik kötetének megjelenésével Korponay életének első korszaka befejeztetett. Az 1848-ik évig terjedő életfolyásának felét, $14\frac{1}{2}$ évet, a katonai pályán töltötte volt, és ez idő alatt a hadtudományokban ugyan annyira előrehaladt, mint kevés magyar kortársa, de nem volt alkalma bebizonyítani, hogy a lankadatlan szorgalommal elsajátított elméletnek gyakorlatban, a népeket és birodal-

makat próbára tevő háborúban való helyes felhasználásához is ért.

Az 1848-ki bonyodalmak kezdetekor Korponay a magyar hadügyi minisztérium elnöki osztályának élére állíttatott. Az akkori körülmények közt, ez rendkívül fontos állás volt, a melyet csakis oly ember tölthetett be sikeresen, a ki nemcsak alapos, a hadtudomány minden ágát átölelő katonai műveltséggel, hanem nagyfokú önmegtagadással is bírt, mert ebben az állásban hírnevet szerezni nem lehetett. Az elnöki titkár nem számíthatott arra, hogy hőstettek vagy vezéri tehetsége által magának hervadhatlan babérokat szerezhet; tevékenységének eredményeit a nagy közönség nem ismerhette és a hadsereg szervezése körül kifejtett érdemeit csak kevesen méltányolhatták, mert az általa tervezett és a conservatív szellemű hadügy-miniszterrel csak nagy ügygyel-bajjal elfogadtatott szervezési újításokat tartalmazó rendeletek és szabályzatok nem Korponay, hanem Mészáros aláírásával jelentek meg.

Nem akarom ezzel Mészáros néhai társunk érdemeit csökkenteni. Mészáros és Korponay összműködésének tulajdonítható nagyrészt a magyar sereg rögtönzésénél elért bámulatos siker.

Az osztrák seregben 36 éven át folytonosan csapatszolgálatban volt, szabad óráiban inkább a külföld mezei és kerti gazdaságát tanulmányozó, vagy az ókor remekíróiban gyönyörködő, de a külföldi seregek szervezésével soha nem foglalkozó Mészáros, mindent kizárólag az osztrák sereg, akkor valóban igen elmaradott mintájára akart szervezni. Korponay ellenben, néha túlzott, a rendelkezésre álló eszközöket kellően számba nem vevő hévvel akarta, a külföldön jónak bizonyult újításokat, a magyar hadseregben alkalmazni.

Ily két ellentétes irányú férfi nem működhetett volna együtt, ha mindkettő önhitt lett volna, ha mindkettő csalhatatlannak véli magát. Az ily összműködés ellenben igen sikeres lehetett, ha mindkettő, önhittség nélkül, másnak véleményét is meghallgatja, annak érveit saját véleményének érveivel nyugodtan összehasonlítja és esetleg a helyesnek talált ellenvéleménynek enged.

E ritka erény mind Mészárosban, mind Korponayban nagy mértékben megvolt, és így egymással ellenkező irányuk nemhogy ártalmas lett volna, hanem ellenkezőleg az elhamarkodás és a túlságos conservatismus közt a kellő egyensúlyt idézte elő.

A nemzet léteért és jövőjeért vívott háborúnak végszakaiban, midőn szervezőkre már nem volt szükség, midőn már diadalra számítani nem lehetett, midőn a katonai becsületen kívül már minden el volt veszve, midőn már sokan menekülsökről gondoskodtak, akkor Korponay félretette a tollat, melylyel a nemzetnek már nem szolgálhatott, és valamely hadszínhelyen való alkalmazását kérte. Az addig ezredessé előléptetett Korponay 1500 újoncznak élére állíttatott, mely hadnak azonban csak fele volt löfegyverekkel felfegyverezve; e fegyelmetlen embertömeggel és három 3 fontos ágyúval küldetett Tisza-Füredhez, hogy az oroszoknak a Tiszán való átkeelését megakadályozza. E feladatnak ily erővel természetesen nem felelhetett meg. Nagy Sándor tábornok hadtestével való egyesülése után, mihamar a magyar sereg végnapjai is bekövetkeztek, és így Korponaynak nem nyílt alkalma tehetségét a harctéren is érvényesíthetni, vagy addigi szép pályafutását hősiessal halállal befejezhetni.

Nem halt meg, de az 1849. előtti Korponay mégis elveszett volt!

Évekig tartó várfogság és szerencsétlen magánviszonyok megtörték a hajdani daliás magyar testőrt, a sokat ígérő fiatal tudóst!

A 36 éves korában hazájába visszatért, reményeiben és az emberiség iránti hitében csalatkozott, életpályájáról a sors által leterelt férfiban megvolt ugyan még az igyekvés, a szorgalom, de szelleme elvesztette volt eredeti rugékonyságát és a mindennapi kenyérért való küzdelem közben azt nem is nyeré vissza többé soha.

Korponay 1857-ben »Tájékozás a hadtudományban, tekintettel a hadak szervezésére« című értekezéssel lépett ismét Akadémiánk színe elé. Ez értekezésben, vázolni akarta a hadművészet *általános* kifejlődését; terjedelmesen írja le a húnok és a honfoglaló magyarok hadművészetét, de túlságosan

röviden ismerteti a római hadművészetet, holott épen ez képezte az újkor hajnalán ismét felvirágzó hadművészetnek alapját.

Hunyady Mátyás király, a francia IV. Henrik, Nassaui Mór herceg, Gusztáv-Adolf s a hadművészet ébredési korszakának többi kimagasló kezdeményezői, a folytonosan a viszonyok szerint módosuló római, illetőleg byzanci hadművészetet alkalmazták, módosították és fejlesztették; e hadművészetet tehát sokkal bővebben kellett volna jellemezni és annak a jelenkor hadművészetével való lánczolatos összefüggését kimutatni.

E lényeges hiány daczára is, a mű arról tanúskodik, hogy Korponayban még mindig megvolt a törekvés, nemzetének tudományával szolgálni. A fiatalon, ép szárnyakkal merészen a felhők fölé emelkedő sas, hosszas rabság után, ismét próbálgatta szárnyait, de azok megtagadták a szolgálatot, és azon férfi, a ki nemzetéért vagyonát, fényes jövőjét és családi boldogságát elveszítette volt, meggyőződött, hogy azon zivatar, mely nemzetét és őt sújtotta, még azon isteni szikrát is eloltotta benne, melynek köszönhette, hogy azelőtt a közepszerűség nagy tömegéből kifénylett.

Abaujmege közönsége az érdem, hogy legalább részben lerótta a haza tartozását, a nemzeti küzdelem e nemes jellemű rokkantja iránt. Mindennapi kenyerét biztosítandó: megyei levéltárnokká választotta meg.

Az egészen más pályára készült, éltes férfi, szorgalommal és hűségesen végezte a reá bízott teendőket, és a megye iránti hálájának jeléül megírta Abaujmege monographiáját.

Mint az ősszel repkedő méh, sejtve a tél közeledését, önkíméletet nem ismerve, lankadatlanul gyűjti a nektárt, úgy Korponay is dicséretes szorgalommal halmozta össze az Abaujmegyére vonatkozó, különböző nemű adatokat. Ha az ily munka készítéséhez csupán szorgalom kívántatnék, akkor Korponay mindenesetre kitünő művel ajándékozta meg irodalmunkat; ámde a szorgalom egymaga ily vállalatra nem elég; szakképzettség is kell hozzá, ezt pedig a hivatalos teendőkkel elfoglalt, anyagi gondokkal küzködő, immár aggkorába lépő Korponay többé el nem sajátíthatta; ennek tulajdonítható, hogy a mű

nem részesült azon elismerésben, a melyet bizonyára kivív, ha az író szakképzettsége, az adatok gyűjtésére fordított szorgalommal helyes arányban áll.

»Abaujmegye Monographiája« elkészítése után, a munkában vigaszt kereső öreg bajnok ismét terjedelmes hadtudományi műnek alkotásához fogott: »A hadművészet általános történetét, a legrégebb időktől a jelenkorig« akarta megírni; e művet azonban már be nem fejezhette. Az Úr angyala megkönyörült a sors által 30 éven át Jóbként üldözött társunkon, örök nyugalommal áldva meg azt, a ki teljes életében a valódi nyugalmat meg nem ismerhette:

a magyar nemzet hű fia, —

hadirodalmunk csekély számú felélesztői egyike, —

a magyar vitézlő rend őserényű tagja, —

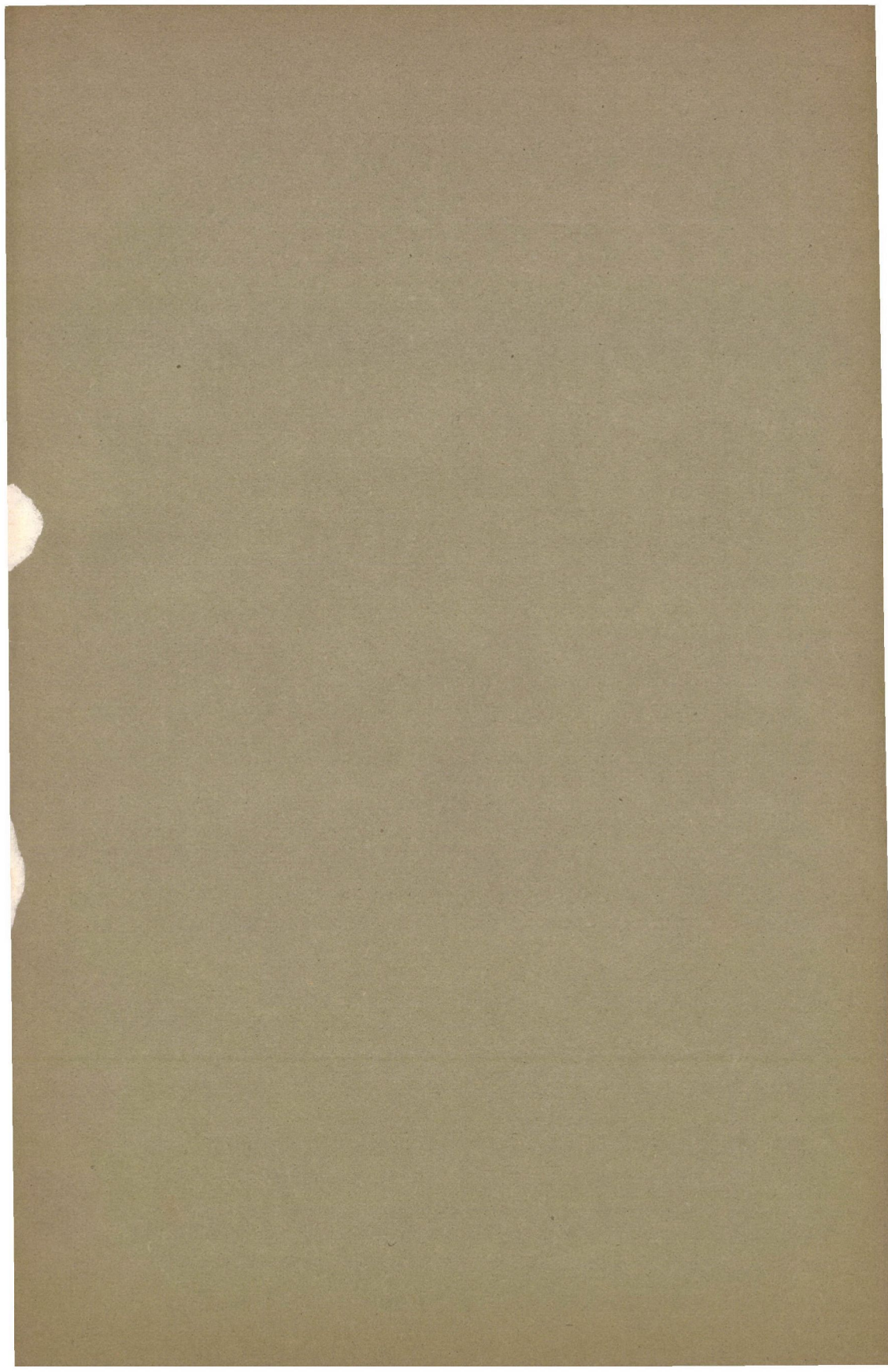
az emberöltővel ezelőtt nagy reményekre jogosító társunk — — —

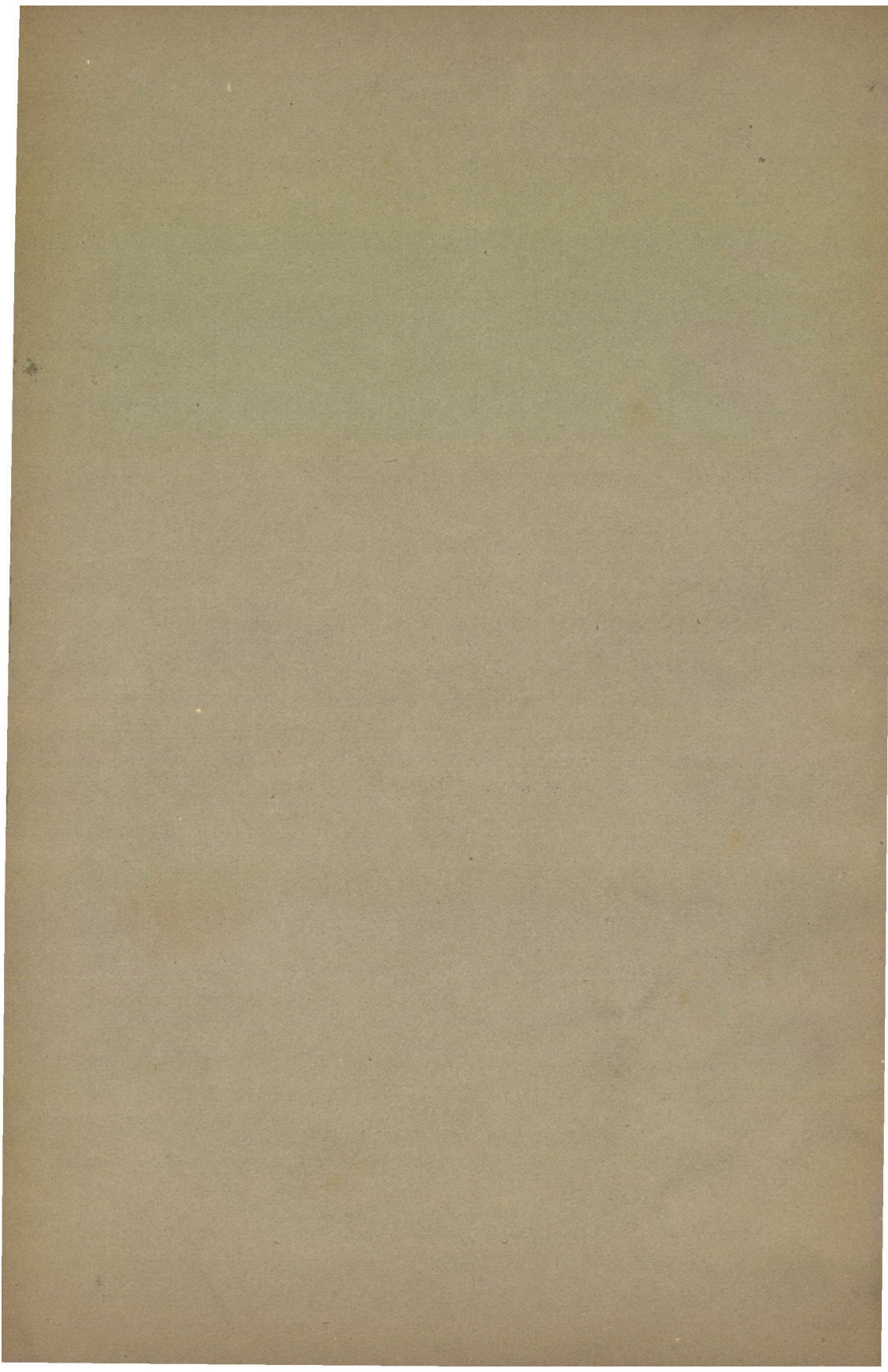
sírba szállt!

Szerény fejfájára Turda babyloni hadvezér sírirta illenék:

»Rövid ideig fénylettem,

Sokáig szenvedtem.«

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHUNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1882. — II. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
DR SUHAYDA JÁNOS

LEVELEZŐ TAG FÖLÖTT.

DR KONEK SÁNDOR

RENDES TAGTÓL.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1882. február 27-iki összes ülésén.)

— Ára 10 kr. —

BUDAPEST, 1882.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

EMLÉKBESZÉD

DR SUHAYDA JÁNOS

LEVELEZŐ TAG FÖLÖTT.

DR KONEK SÁNDOR

RENDES TAGTÓL.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1882. február 27-iki összes ülésén.)

BUDAPEST, 1881.

A M. TUD. AKADEMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

Az Akadémia épületében.

Emlékbeszéd dr. Suhayda János fölött.

Akadémiánk kegyeletes szokása elhunyt tagjai fölött emlékbeszédet tartatni, tekintet nélkül arra, hogy miféle közvetlen szereplések volt maga az akadémiai működés belső körében, valamint egyrészt teljes összhangban van a méltányosság követelményeivel, úgy másrészt óvószerül szolgál a társadalom modern szervezetéből folyó némely visszásság ellen.

Ezzel t. i. alkalom nyílik, oly tagjainak emlékét is az Akadémia körében megülni, kiknek nemcsak társadalmi, de még irodalmi tevékenységek is inkább az akadémiai élet keretén kívül esik, és ezek sorába tartozik Suhayda, kinek hazánk legkülönbözőbb társadalmi állomásain úgy, mint hazai irodalmunk terén kifejtett érdemdús cselekvősége talán kevesbbé nyilvánult Akadémiánk belső körében, mint azon kívül.

Ezzel egyszersmind a tisztelt Akadémia követésre méltó szerénységgel bebizonyítja, hogy menten minden szűkkeblűségtől, nem kívánja a saját érdekében kifejtett működést kizárólagos mérvül alkalmaztatni, tagjainak társadalmi és tudományos értékek szerinti megítélésénél. A tisztelet, melylyel emléke azon tagjainak örökíttetik meg, kiknek összműködésök tüzetesen és közvetlenül az Akadémia érdekei fejlesztésére vala irányozva, csak annyiban különbözik a többi tagok emlékének szentelt ünnepélytől, hogy a személynek, kire az emlékbeszéd tartása bizatik, tekintélyesebb állása és tudományos nyomatéka, valamint a hely és idő, melyen és melyben a megünnepelés végbemegy, nagyobb fényt áraszt az elhunynak hervadhatlan érdemkoszorújára. A közgyűlés a hely, a remek szónoi tehetségökkel kimagasuló tagok, az organum, az Akadémia körül kiválóan megérdemesült korszakos férfiak emlé-

kének fentartására; az összes ülés a hely, az elhúnythoz tüzetes szakmájok vagy bensőbb volt baráti viszonyuk szerint közelebb álló tagtársai az organum, habár szerényebb, de ép oly tartós, ép oly tiszta hálaérzelemtől körugsugárzott emlékkö-emelésére, mindazon tagok számára, kik a tudomány és hazai irodalom serény napszámosaikép öntudatos munkálkodással becsületesen úgy töltötték be helyöket, mint *Suhayda János*, ki az Akadémiának 1864. óta volt egyik levelező tagja.

E körülmény adja meg magyarázatát annak, hogy miképen jutott nekem feladatúl boldogult tagtársunknak az Akadémia nevében megadni a végtiszteletet; a barátság köteléke, mely ifjúságom korától az elhúnythoz csatolt, és tüzetes szakmám, melynek úgy a tisztelt Akadémia, mint a magyar tudományegyetem keblében egyik igénytelen képviselője vagyok, szolgáltatják arra a jogcímet, mert a statisztika szintén szerepel ama tanszakok közt, melyeket Suhayda a szorosan vett jogi szakirodalmon kívül, sokoldalú tanulmányozása körébe belevont. Még 1844-ben velem együtt két ízben pályázott a statisztikai tanszékre, mely az időtájban a pesti egyetemen és nem sokára utána a győri kir. jogakadémián üresedésbe jött; a pályázat pedig akkoron nem pusztá folyamodásból, hanem az udvari kanczellária útján a karhoz lepecsételten érkezett három nehezebb kérdésnek minden positiv forrás vagy tansegédeszköz felhasználása nélkül írásbelileg megfejtendő volt szakalapos kidolgozásából, meg egy, a tanártestület által kiszemelt tárgy felett tartandó volt szóbeli próbaelőadásból állott. Suhayda ez alkalommal dícséretesen állotta ki a versenyt a közélet különböző pályáin működött 16 vetélytársával, és ha nem sikerült is czélt érnie, ha én e kettős versenyben nálánál szerencsésebb is voltam, ez valamint semmit nem von le a statisztika tudományval behatóbb foglalkozása körüli érdemeiből, úgy legkevesebbet sem változtatott benső baráti viszonyunkon.

De a mint beszédem bekezdésében érintettem, Akadémiánk kegyeletes szokása valamennyi elhúnyt tagjait egyaránt parentáltatni, eltekintve attól, hogy némi demokratikus alapszínezettel bír, — nem ismervén rangfokozatot a tudomány szolgálatában fáradozó egyes munkások közt — correctivumot

is szolgált a társadalom mai szervezetének némely kinövési ellen.

A kulturhaladásnak nivellirozó kihatása manapság a társadalom minden rétegében mutatkozik. A szellemi műveltségnek kül- és belterjes szétáradásával az alantabb culturfokon levők mind magasabb polczra emelkedvén, lassankint egy niveaura jutnak azokkal, kik különben másutt, vagy más időben a társadalom mindannyi csúcsai gyanánt kívánnának a nagy tömeg fölé. Az »átlagos ember« eszméje nem a modern statisztikának a találmánya, hanem a statisztika által újabb fejleményében csak öntudatosabb felismerésre juttatott egyik sajátlatos tünete magának a modern társadalomnak.

Az átlagos szellemi színvonalnak általános emelkedése, valamint annak közvetlen szüleménye t. i. a közmiveltségi fokkülönbszeteknek aránylagos kiegyenlödése, kétségkívül egyik legszebb vívmánya a mai kornak; árnyoldala, hogy minél nehezebbé válik e vonalt áttörni és a többiek felett kinagaszolni, annál készebbek egyesek a korlátlan versenyszabadság által előttök megnyitott küzdterén ferde eszközökhöz nyúlni, hogy az átlagos magaslaton túl kiemelkedjenek, melyre különben is nehéz felküzködni; innen származik a gyakran félrevezető dicsvágy, innen a tág lelkiismeret a célhoz vezető utak és eszközök válogatásában.

A szellemi vetélkedés tusájában a mai kor embere, sarkalva a különben dicséretes felülkerekedési vágytól, sokszor nem az ügy érdekében, hanem merő dicsekedési hajlamból, mind magasabbra törekszik, gyakran még kétes jellegű fegyver segélyével is. Efféle erőszakos, rohamos előretörés nélkülözi az ép, egészséges haladás úgy ethikai alapját, mint a tartós siker garantiáját. Korunk ezen sajnos jellemvonása leginkább különbözteti meg az ifjabb nemzedéket a régibb kor embereitől, míg az ú. n. öreg gárda tagjai a tiszta lelkiismeret sugallatában, tántoríthatlan kötelességérzetben, a hit támogató segélyében keresik és lelik fáradhatlan munkálkodásuk rugóját, az újabb nemzedék nagy része félredobván a positiv vallás és kötelességérzetnek szerintök elavúlt cultureszközzeit, különféle excentricitásokban, elismert tekintélyek kiméletlen lerombolásában, járatlan utak felkutatásában, sokszor még csak

nehány genialis ötletek kockáztatásában vélik találhatni felmagasztalásuk egyedül biztos közegét; nem érik be azzal, hogy észrevétlenül egyes köveket hordjanak össze, mikből lassan ugyan, de bizton épülhet fel a tudomány szilárd hajléka, alkotó szellemök nem enged ily fáradságos úton haladniok, szemkápráztató hódítmánynyal az elkábított világ bámulatára egy ugrással remélnék célhoz juthatni.

Innen aztán a félreismert, magokkal és a világgal meghasonlott lángelmék bús serege, innen az öngyilkolási mánia, korunk egyik legvészesb és végzetes ragálya, innen a nagyra-vágás és annyi egyéb social járványunk.

Korunk e kóros irányának egyik correctivuma, ha a tudomány szent érdekeit képviselő társulatok oly férfiak emlékéét komoly ünnepélyességgel sietnek megülni, kik nem merő dicsvágy, hanem nemes ambitio által, nem a külsőségek után ítélő világ tapsa, hanem öntudatuk belső szava által vezérelve, bárhova is helyezze őket a sors, becsülettel töltik be a helyet. Ilyen férfiú volt Suhayda, ki hivatásának helyes felfogásából, élénk kötelességérzetének erőtnövesztő sugalmából, szilárd hitének éltető forrásából merítette a lelkesedést mindannak teljesítésére, mit nyilvános életpályájának különböző állásaiban, a társadalom igényei munkajutalékkül szabtak eléje. Mint az ó-világból ránk maradt, az idő rombolásaival daczoló oszlopromok, jelentkeznek ily férfiak a mai ephemer töprenkedések múltó világában, kikre még alkalmazható Horácznak classikus mondata: *impavidum ferient ruinae*.

Minél inkább szokta meg korunk ízlése csak oly életképet vonzónak találni, mely akár csillogó színvegyülete, akár az események zajos lefolyása által képes figyelmünket tartósan lekötni, annál nehezebb a közélet oly ábrája iránt általános érdeket gerjeszteni, mely sima, igénytelen lefolyásában nem lehetett arra számítva, hogy általános feltűnést okozzon, ha mindjárt nem nélkülözi is az üdvös hatást, mely korunk felfogása szerint csak hatályos külszerek bőséges alkalmazásától várható. De újra jönni fog, mert jönni kell az időnek, midőn a világ úgy, mint a renaissance korszakában, a középkori felfogástól visszatért az ó-klassikai eszmekörbe, úgy a szemfényvesztő életképektől vissza fog térni ama csendes, de buzgó és

lankadatlan munkálkodásnak általánosabb méltatására, mely távol a sikerhajhásztól, távol a népkegy utáni sovárgástól, egyedül a maga elé tűzött feladat fenségében leli a szükséges munkaerőt, önnönmagából meríti a szükséges munkakedvet.

Ily zajtalan, serény munkálkodás tükröződik le ama néhány lapról, melyeket bold. tagtársunk életalbumából kiszakasztva, szerencsém lesz a tisztelt Akadémiának bemutatni, szolgáljanak azok egyrészt bizonyítékául annak, hogy nem vész el nyom nélkül emléke azon tagjainknak, kik ha nem teremtetek is korszakos munkát, de becsülettel fáradoztak egész életükön át a hazai irodalom nagy palotájához kívánt tömérdek építőanyagnak gondos, lelkiismeretes összehordásán; szolgáljanak azok másrészt érveül annak is, hogy a közszolgálat, daczára erőt és időtfogyasztó terhes igényeinek, elég tért enged irodalmi alkotásoknak, ha csak az illetőben a tudomány iránti hajlammal szilárd akarat, kitartás és lelkes buzgalom párosul.

Vannak tagjaink fényes sorában ünnepelt férfiak, kik administratív köreinknek ép úgy, mint tud. Akadémiáinknak egyaránt kiváló díszei, igenis vannak köztök, még pedig jelentékeny számmal, kik hivatalos és társadalmi bokros teendőik mellett találnak időt és munkaerőt termelő képességek érvényesítésére a tudomány hol egyik, hol másik ágában. Ezek sorában méltó helyet foglalt el elhunyt tagtársunk is, ki nem szünt meg elméletileg foglalkozni az igazságszolgáltatás igényeivel, melynek gyakorlásában tényleges részt venni birói állásánál fogva hivatva lett.

Dr. Suhayda János született Borsodmegyében, Miskolczon, 1818. december 29., nemes, de szegény szülőktől, kik azonban kevéssel reá Vácra költöztén át, Vác városa lett boldogult tagtársunknak tulajdonképi szülővárosa, itt töltötte gyermekségének zsenge korát, itt nyerte tudományos kiképeztetésének első alapját, és kezdte meg az utóbb oly változatossá lett közszolgálati pályafutását, itt lelte családi boldogságának forrását, hű élettársát, gyermekeinek gondos anyját, életörömei és keserveinek őszinte tevékeny részesét.

Elemi, gymnasiumi és bölcsészeti tanulmányait Váczon kitűnő sikerrel bevégezvén, követve belső hivatásának sugalmát, alapos jog- és államtudományi szakképzettség elsajátítására 1834-ben a pesti egyetemre jött, melynek három évi tanulmányát akkoron csak a magasabbra törő jogász ifjaink keresték fel, színe-java a magyar jogtanulóknak vetélkedvén jeles tanáraik nyomdokába lépni, és Suhayda az egyetemen is tanuló társai legjelesbbjei közt sorakozott. Mint pályavégzett jogász, 1837-ben a váczí egyházmegyei papjelöltek sorába lépett; az időtájt valamint másutt, úgy nálunk is jobbára csak magasabb készségű és szélesebb látkörű ifjak törekedtek ama magasabb életpályára, mely manap valamint másutt, úgy nálunk is kevesebbé kerestetvén fel, az arra készülők iránt hajdan támasztani szokott igények tetemesen alacsonyabb színvonalra süllyedtek le, nem csekély hátrányára a jogi szakképzettséget kétségkívül szükségglő egyházmegyei kormányzatnak.

Gróf Nádasdy Ferencz, az időben volt váczmegyei püspök, felismervén jeles tehetségeit, a hittani folyamra a bécsi Pázmány-féle tanintézetbe küldte fel, a hová egyházmegyéink részéről csak a legkitűnőbb papnövendékek szoktak volt eljutni; nem érezvén azonban magában e pályára való hivatást, 1839. ápril hó végén attól búcsút vett s teljes odaadással újra a vonzalmaival legbensőbbben egybeforradt jogi tanulmányok felé fordult; a jogtudori fok elnyerése lőn összes gondjainak gyűpontja. A szigorlatokra való előkészülés idejének szabad óráit arra használta fel, hogy több előkelő család sarjadékait a jogi pályára előkészítse; 1841. decz. 24. a jogtudori, és kitűnő sikerrel kiállván a köztörvény-ügyvédi vizsgát, az akkoron ú. n. censurát, 1842. márcz. 11. az ügyvédi okmányt kinyerte.

Ez évben május 12-én az alig 24 éves fiatal jogtudor és ügyvéd Vác városa tanácsnokává lett, de e hivatalos állásában sem szűnt meg a jogi tanulmányokkal behatóbban foglalkozni, folytatván több előkelő házból való fiataloknak részint jogi, részint ügyvédi vizsgára való előkészítését, miben hatalmasan nyilvánult azon, egész valóján uralkodott legbensőbb vágya, hogy a jogtudomány terén szerzett alapos szakképzettségét a nyilvános tanári pályán értékesítse. Tanácsnoki álló-

mása ennélfogva nem nyithatta meg előtte ama cselekvőségi tért, melyre ifjúsága korától fogva szíve minden húrjával vágyódott, miért hivatalos teendői lelkiismeretes teljesítése mellett tudott magának időt szakítani, tudott munkaerőt találni nemcsak a statisztika és bányajog pesti meg győri tanszékére megkísérteni a pályázatot, — mint ezt már fennebb említettem, hanem e pályázat nem vezetvén eredményre, 1847-ben újra, az akkor még József-ipartanodánál, mai műegyetemünkénél, az urbér, mezei rendőrségi és erdők fentartását tárgyazó törvények, valamint a váltójog tanszékére pályázott, időközben a váltó-üggyévi vizsgát is kitűnő sikerrel letévén.

Az e pályázat fényes eredményéhez teljes joggal fűződött reménye sem valósúlhatott meg, mivel bekövetkezvén az 1848-ki év mozgalmai, mintegy érezvén a jövő események súlyát, azok kifejlődésének bevárására határozta el magát, de a bizonytalanság szülte aggodalmát nem sokára félbeszakítá ama megtisztelő felhívás, melyet a pesti egyetemi jogkar akkori igazgatója: Uzsovics hétszemélynök, a kar nevében 1848. márcz. 19-én hozzá az iránt intézett, hogy Vizkelety helyett, ki nem vala képes az egyházjogot hazai nyelven előadni, e tanszak helyettes tanár minőségben való ideiglenes ellátására vállalkoznék.

Örömmel fogadta e reá nézve minden tekintetben keesegtetőnek látszott meghívást, azonnal Pestre jött, és már negyed napra reá Frank Ignác, a jogi kar akkori igazgatója által bemutatva, alkalomszerű beszéddel foglalta el a tanszéket, és így első lett, a ki a magyar kir. tud. egyetemen a kánonjogot magyar nyelven tanította, környezve hallgatói hazafias lelkesedésétől, környezve tanulóinak kegyeletes ragaszkodásától.

Tanításának rövid ideje alatt tanári tehetségének, szakérszsége és helyes tapintatának oly kiváló jelét adta, hogy már 1848. aug. 7. az egyházjog rendkívüli tanárává lőn kinevezve, mire tanácsnoki állásáról leköszönvén, állandóan a fővárosba átköltözött. A mily közel állott akkor rég táplált reményeinek végleges teljesüléséhez, ép oly hamar és pedig örökre üttetett el attól; mert az 1848⁹-ki tanévben nem tartatván előadások, nem folytathatta tanári működését, a reá következett tanévben pedig a magyar tud. egyetem első sorban

vala kénytelen megérezni az osztrák absolut kormány uralma alatt a régi állapot visszahelyeztetésére irányzott reactiót, a latin és még inkább a német nyelv lett az egyetemi oktatás nyelve. Vizkelety újra elfoglalta tanszékét, melyet nem rég ezelőtt a hazai nyelvben való járatlanságánál fogva ott kellett hagynia. A magyar egyetem meg lett fosztva rectorának és kari dékánainak az 1848-ki törvényekben biztosított szabad választási jogától, kinevezett kormányzó organumok állíttatván a főtanoda és egyes tanártestületeinek élére.

Még kirívóbb volt az egyetem és a magyarországi felsőbb tanulmányok körül akkoron csaknem korlátlanul intézkedő férfiaknak fellépése, szemben a magyar kormány alatt helyt nyert tanári kinevezésekkel. Suhaydának a közoktatási m. kir. minisztérium útján, tehát teljes érvénnyel történt kinevezése ép úgy egyszerűen ignoráltatott, mint a jogi karhoz a magyar felelős kormány útján kinevezett többi tanároké, jelesen Pauler Tivadaré, Beresényi és Kornisé. Boldogult tagtársunk azonban a november hóban újra megnyílt 1849/50-ki tanévben az egyetemi tanács által azzal bízott meg, hogy Frank tanár codificatio végett Bécsbe hivatván fel, annak a magyar magánjogi tanszékét helyettesképen lássa el, mire annál nagyobb örömmel, annál lelkesebb buzgalommal vállalkozott, minthogy a hazai magánjog előadása inkább látszott belső hajlamainak megfelelni, mint a jogéletünkkel korántsem oly szoros kapcsolatban levő kánonjog tanítása, és ha az időtájt egyáltalában különös megtiszteltetésnek vala tartható a jogkar akkori talpraesett tanárai bármelyikének is helyét kipótolhatni, kétségkívül kettős dicsőségnek vala tekinthető a Frank távolléte, utóbb pedig szerencsétlen halála folytán megürült tanszékre nézve, mely úgy tárgyilag véve jogérdekeink szempontjából, mint alanyilag, annak addigi képviselője elismert mély tudományánál fogva a többi tanszékek közt tetemesen kimagasult.

De ezen, a tanári pályán kilátásba helyezett kecsegtető jövő is reá nézve csak ephemer tünemény vala, mert a tanszék időközben más tanerővel lett véglegesen betöltve, 1850-ki máj. 5-én Frank utódjakép dr. Wenzel Gusztáv, a magyar magánjog rendes tanárává lett kinevezve. Suhayda ezek folytán egyrészt ragaszkodván az egyházjogra törvényes úton történt

kinevezéséhez, melynek előadásától azonban a tényleges körülményeknél fogva tetteleg kizáratott, másrészt a magyar magánjogi tanszék helyettesítésétől is a rendes tanár kinevezése folytán elesvén, egyéb, a tanári pályán leendő megtartása érdekében akkoron felmerült combinatiókba pedig maga részéről beleegyezni szilárdul vonakodván, önként vált meg az egyetemről, és azzal mintegy öntudatlanul örökre búcsuzott el a nyilvános tanári pályától, melyre az általa utóbb választott bírói pályától még mindig remélt visszatérhetni.

Az időszak, mely egyetemi működésének félbeszakadása és az új életpályának megkezdése közt legördült, nem folyt le sem ő reá, sem a közügyre nézve gyümölcstelenül, akkor t. i. új hévvel karolta fel a fiatalok vizsgákra való rendszeres előkészítésének mintegy vérévé vált mesterségét, és azzal egyidejűleg legelőször lépett ki az irodalom terére, melynek talaját egész életén át oly serényen mint szerényen munkálta.

A vizsgákra való előkészítés, mely ez időben nagyobb szükségnek mutatkozott, mint valaha — egészen új vizsgálati rendszer hozatván be — tanítási hajlamával legrokonszenvesb foglalkozásnak ajánlkozott ugyan, de egyúttal irodalmi egész tevékenységének elé szabta a minden későbbi munkáin is észlelhető irányt, t. i. az oktatóit, az exegetikus és commentátori modort »quo semel imbuta recens servabit odorem testa diu« ; összes szellemi termelékeinek főjellemző vonása didaktikai oldaluk ; mindegyik rendszeres, az anyagot könnyen felfogható modorban magyarázó tankönyv alakjában jelentkezik, és leginkább ezen jellegnek tulajdonítható könyveinek gyors elkelése és sokszor megújult kiadásban való megjelenésök.

Igy még 1850-ban jelent meg tőle az ideigl. törvényszéki szerkezet és törvénykezési rend polgári része, és ugyanez évben Váltójogtan című kézikönyve. — 1851. márcz. 28. pestmegyei törvényszéki ülnökké nevezetvén ki, ezzel a bírói gyakorlati pályára lépett, melyen csak rövid félbeszakadásokkal működött, élete végső perczeig, a jogi tanszakok elméleti művelését szerencsésen kötvén egybe bírói praxisával ; így többi közt jött létre az ideigl. polgári perrendtartás Pesten 1853. című munkája. Az 1854-ki év aug. 29. a kecskeméti törvényszékhez lett kinevezve ülnöknek, reá bizatván egyúttal a járásbírói hivatal,

meg az ottani urbéri törvényszék ülnöki teendői. 1856. okt. 24. a pesti országos törvényszék tanácsosává, de már egy héttel reá, t. i. ugyanez év nov. 2. a székesfehérvári törvényszékhez alelnökké neveztetett ki, és e minőségben működött, míg az alkotmányos korszak hajnala reánk nem hasadt, a midőn annyi tisztársaival rendelkezési állapotba jutott.

Ha egyrészt a tétlenségre való ily kárhoztatás annál nehezebben eshetett neki, minél inkább meg vala győződve, hogy székesfehérvári működése alatt az igazságügy erélyes, részrehajlatlan vezetése, jelesen az árva- és gyámügynek szakavatott rendezése által a közügy iránt megérdemesült, másrészt ezen időleges nyugalmi állapot irodalmi tevékenységének legtermékenyebb szakává vált, annak jogirodalmunk három munkát köszönhet, melyek maradandó becsesül birnak, jelesen 1861-ben jelent meg tőle Magyarország közjoga, gr. Cziráky ismeretes munkája nyomán; ugyanaz évben a magy. polg. törvénykezés rendszere, mely az újabb perrendtartás megjelenéseig, vagyis 1868-ig négy kiadást ért, 1869-ben pedig kiegészítést talált azon utóbbi pótdolgozatában, mely e cím alatt került színre: A magy. polg. törvényk. rendtartás az 1868: 54. t. cz. nyomán. — Legjelentékenyebb mű, mely ezen ideiglenesség folyama alatt t. i. 1862-ben megjelent, és irodalmi munkálkodása kétségkívül legbecsesebb szülöttjének tekintendő: a magyar magánjog rendszere, mely eddig nem kevesebbet, mint hat kiadást ért. Ha hazánkban egy nem actualis tanártól eredő tankönyv hat kiadásban jelenik meg, ez már magában szóló bizonyítéka elméleti s gyakorlati haszonvelhetőségének. Fogadtatott is az illető szakkörök által mind ez, mind az előbb idézett munkái annál őszintébb örömmel, minél inkább győződött meg az olvasó jogászközönség arról, hogy a szerző nemcsak gyakorlati routine-val bir, hanem hazai forrásaink ösvényén haladó tudományos szellemtől vezérelve, a tanelmélet követelményeinek is telhetőleg megfelelni törekszik; a magyar tud. Akadémia pedig ebbeli tudományos törekvéseit azzal ismerte el, hogy 1864. jan. 20. öt levelező tagjai sorába felvette.

A két utóbb idézett munkának alkotására kétségkívül lényeges befolyással volt azon, új hévvel és a siker jogos önértetével benne feléledt kívánsága, melyet addig soha nem ejtett

el végképen, hogy vissza fog kerülhetni azon működési térre, melyet ifjú korától fogva életfeladatául tűzött volt maga elé; de másképp vala megírva a végzet titkos könyvében, nem a tanárság elméleti, hanem a közélet gyakorlati pályája maradt fentartva működése terének. Ha nem szűnt meg azért a tudomány cultusát azontúl is szokott szenvedélylyel folytatni, még sem gazdagíthatta meg a tudós világot oly úttörő munkával, mely pihenést nem ismert tollából bizonyosan foly, ha a sors oda helyezi vala, hol természeti vonzalmaival szerencsésen találkozott volna a jogtudománynak hivatásszerű képviselése, meg a tanár rendelkezésére álló szabad idő és tudós bűvárlatra való utaltság; hiszen utóbbi hivatalos elfoglaltsága mellett is 1871 óta szélesbörű előtanulmányokat folytatott a magyar jog dogmaticus fejlődését tartalmazó terjedelmesebb munkához, az ahhoz méhszorgalommal gyűjtött anyagnak feldolgozása azonban hosszas, fájdalmas betegsége és azzal járt lehangoltsága miatt elmaradt; váratlan halála tehát megfosztotta hazánk jogirodalmát oly munkától, mely az elhúnytnak addig szerzett bő tapasztalatai után ítélve, bizonyosan méltó helyet foglalt volna el szellemi jogkincseink leltárában.

Nemcsak hogy a tanári pályához kötött reménye az időtájt nem ment teljesedésbe, de még a birói pályától is távolabb álló közigazgatási functiók terére vonatott. 1862. július 25-én t. i. neveztetett ki tanácsosnak a fennállott m. kir. helytartótanácsához, a felsőbb oktatás és közművelődés ügye jutván osztályrészeül; fenmaradt neki ennélfogva legalább adminisztratív úton az egyetem és felsőbb tanulmányokról való gondoskodás, melyeknek elméleti gondozása tőle megtagadva maradt. — A helytartótanács keblében, főszakmáján kívül még egyéb terhes teendőkkal, jelesen az ú. n. provisoriumban alkalmazott hivatalnokok visszaélései ellen indított vizsgálatok megajtásával bízott meg, mely kényes, kellemetlen missióban ép oly erőlyesen, mint igazságosan és helyes tapintattal járt el.

A magyar felelős kormány alakultával az igazságügy-minisztériumhoz osztálytanácsossá neveztetett ki, egyideig azonban, b. Eötvös minisztersége alatt, egyszersmind a közoktatási tárczához csatolt felsőbb tanulmányügy vezetését is folytatta, míg utóbb az alól fel nem mentetett, még pedig ama

reá nézve hízelt záradékkal, hogy a közokt. miniszter fen-tartja magának a fensőbb tanodák ügyeiben szerzett tapasztalatait azontúl is igénybe venni, minek az lett a követke-zése, hogy 1867. július 6-án az államtud. államvizsgálati bizottság elnökévé neveztetett ki, már addig is, mint a birói államvizsgálati bizottság tagja működén, ez úton is fenmaradt közte és a magy. tud. egyetem közt a szellemi kapocs, mert Suhayda mindkét irányban t. i. mint ügybuzgó elnök és készséges vizsgázó tag, évek során át szokott lelkiismeretességével járt el; volt ő még azonkívül az igazságügyi minisztériumban felállított telekkönyvi vizsgáló bizottságnak elnöke, és a kormánynak egyik képviselője az országos statisztikai tanácsban.

Midőn 1869-ben törvény útján szerveztetett a pénzügyi feltörvényszék, Suhaydára irányult az intéző körök figyelme és ő lett kiszemelve elnökének; noha pedig ezen előtte egészen új birói functionak csak rövid ideig szentelhetette szervezkedő és vezénylő képességét, alig néhány hónapi serény működése után más állomásra hivatván meg, nem veszték el nyom nélkül az e téren szerzett tapasztalatai. — A Jogtudományi Közlöny egyik terjedelmesebb cikksorozatában szakavatottan értekezett a pénzügyi törvényszékek jogtermészete és feladatuk mikép valószínűsítéséről. *) Valamint pedig ő nyitotta meg a pénzügyi feltörvényszék elnökei sorát, úgy 1869. jan. 3-án hétszemély-nökké lett kineveztetésével ő zárta be Magyarországon a sep-temvirek fényes sorát, törvényszékeink az évben történt szervezése folytán a hétszemélyes tábla a m. kir. Curia hol semmítő, hol legfőbb ítélőszéki osztályává alakulván át. Suhayda az utóbbi-hoz osztatott be, 1869. máj. 5-én a legfőbb ítélőszék közbirá-jává neveztetvén ki, mely minőségben ernyedetlen szorgalom-mal egész addig működött, míg a kérlelhetetlen halál meg nem követelte a maga adóját, melylyel halandó nem marad-hat hátralékban.

Akadémiai székfoglaló értekezése, melyet 1864. nov. 24. felolvasott, a köteles rész hazánk jogéletében sokat vitatott kérdésével foglalkozik, azon kívül csak 1871-ben találkoztunk vele a felolvasók sorában, ez év febr. 25-én Császár Ferencz r. tag felett tartván a szokásos emlékbeszédet.

*) V. ö. Jogtud. Közlöny 1869-ki évf. 7—18. számát.

A magyar felelős kormány, mindjárt alakulása első korszakában, hazai jogtörvényhozásunknak gyökeres reformját egyik főgondjának tekintvén, a codificatio ügye 1867. óta nem csekély mérvben foglalkoztatta jogászvilágunkat. Suhayda is e fontos társadalmi problema megoldásához szerény adalékkal kívánván járulni, »Tanulmányok a polg. magánjogi codificatio terén« című cikksorozattal lépett fel; addig pedig, míg rendszeres polgári törvénykönyv létre fogott jöhetni, egyes jogintézményeinknek korszerű átalakítása, másoknak újból való szervezése, sőt többféle, nálunk még teljesen hiányzott jogalkotásoknak meghonosítása égető szükségnek bizonyulván be, jogász-köreinkben termékeny eszmecsere indult meg, nemcsak a szaklapok hasábjában, hanem a politikai és napilapok vezércikkeiben is jogállapotaink minden oldalról megvilágítva, a külföld jogintézményei megismertetve, reformtervek és javaslatok közölve lettek, élénk harcz folyván a receptio és autonom törvényalkotás körül. Ez eszmeirányok vezették Suhayda tollát is, midőn hol külön monographiákban, hol szaklapi cikkekben a honosításról és külföldiekről Pest, 1867; adatok és eszmétörédékek a polgári házasságról *); az irodalmi és művészeti jogok a törvényhozás terén **); észrevételek az egyetemi tantervet illetőleg ***); a házassági válóperekről stb. cím alatt értekezett.

Hogy 1871. után termelő képessége legalább önálló munkák és terjedelmesebb dolgozatok létrehozásában nem igen nyilatkozott, azon senki nem fog csodálkozni, ki statisztikai adatok alapján ismeri amaz erőbénító tevékenységet, melyet legfőbb ítélőszéki bíránk egyáltalán szoktak a felsőbb bírászkodás terén kifejteni, és melyet jelesen, boldogult tagtársunk még az átlagot tetemesen felülmúló arányban fejtett ki élete legvégső perceiig.

E tekintetben felette becses forrás áll rendelkezésünkre, a segédhivatalok főigazgatója Rósa kir. tanácsos, évek sora óta az ebbe vágó adatokat ép oly gyorsan, mint szabatosan és utánzásra méltó csinos alakban évenként állítja egybe, minden év elején a legközelebb lefolyt évnek kimutatásai kerülván színre.

*) V. ö. Jogtud. Közlöny 1868. évf. 4—12. számait.

**) Ugyanott 20—32. számaiban.

***) Ugyanott 36—38. »

Tudom ugyan, hogy a birói működésnek ép úgy, mint minden egyéb szellemi functionak mérlegelésénél nem a mennyiség dönt, hanem a minőség, de a pusztá szám ebben is bír, még pedig elég biztos relativ értékkel, az egyeseknek évi munkaosztaléka, szemben az összes munkajutalék átlagával, az egyesek munkaszakmájában az érdemleges és folyó ügydarabok közt mutatkozó számarány, kivált ennek az átlaghoz való viszonya, az elintézett és elintézetlenül maradt beadványok egyenkinti számviszonya különösen, szemközt ezeknek általános átlagával, elég megbízható mérő-eszközüül szolgálnak az egyesek által kifejtett hivatalkodási tevékenységnek viszonylagos megítélésére.

Ha a legfőbb ítélőszéknek az 1871—1880-ki tíz évre vonatkozó ügykimutatását áttekintjük, azt találjuk, hogy ezen utolsó évtized átlaga szerint minden egyes közbíróra 481 ügydarab osztatott ki egy-egy évi munkajutalékúl, bold. tagtársunknak átlagban 619 vagyis évenként 138 ügydarabbal több jutott ki, mint átmérőleg a többi referenseknek, és sajátlagos észlelet, hogy a mondott évtizedben a munkamennyiségnek folytonos és pedig jelentékeny szaporodásával, az alkalmazott előadó bírák létszáma folyton alábbbszállt, miért is a fejenkinti munka-osztalék jóval magasabb arányban növekedett, mint az általános munkamennyiség, így míg 1871-ben 62 legfőbb ítélőszéki bíró közt 19466 ügydarab volt elosztandó, és így átlag 314 darab jutott egy-egy referensnek, 1880-ban 30231 elintézendő ügydarab 48 bíró közt volt kiosztandó, az átlagos munka-osztalék tehát 629 darabot tett, vagyis a fejenkinti munkapensum ez évtizeden át épen megkettőztetve lett, sőt Suhaydának ebbeli osztályrésze még magasabb arányban gyarapodott, mert 1871-ben 366-ot, ellenben 1880-ban már 952-öt tett, és így míg a fejenkinti munkagyarapodás 1871—1880-ra általán véve 100 perczentben nyilatkozik, Suhaydánál 160°/_o-nyi arányemelést mutat.

Már ezen eddig felhozott számadatok, boldogúlt tagtársunk kiválóbb munkaképessége és munkálkodási készsége mellett elég világosan szólnak, köztapasztalás szerint a munkaelosztással megbízott elnökök kénytelenek levén azoknak vállaíra nagyobb terheket rakni, kikeről meg vannak győződve,

hogy képesek is, készek is a reájok szabott munkát elvégezni. Hogy pedig az évenként neki jutott ügydarabok legnagyobb-részt behatóbb tanulmányozást igénylő, vagyis nagyobb erő-feszítést okozó peres ügyekre vonatkoztak, azon arányviszonyból tetszik ki, mely az érdemlegesen és csak folyón elintézett ügydarabok közt egyrészt magára Suhaydára vonatkozólag, másfelől szemközt az átlagos hasonarányynal mutatkozik, ugyanis a tíz évi átlagban évenként elintézett 22091 ügydarab közül 19692 azaz 89.14% érdemleges és 10.06% currens tárgy volt, bold. tagtársunk által a 10 évi átlagban évenként elintézett 562 ügyből ellenben, 527 vagyis 93.77% érdemleges és csak 6.23% currens tárgy volt.

Rendesen valamely hatóság évi hátraléka, annak többé-kevesebbé intensiv munkálkodása egyik főjelzője gyanánt szokott vétetni, de ez nem egészen helyes, *tárgyilag* véve valamely bíróságnak nagymérvű hátralékai, főleg azoknak folytonos, kivált mértani arányban való növekvése, szemben az igazságot kereső nagyközönség érdekeivel, csakugyan sajnos jelenség, mely hol a munkaerő elégtelenségére, hol a törvénykezési szervezetben rejlő kóranagra vall, és e tekintetben a jegyzetben közölt statisztikai kimutatás kétségkívül tanulságosnak mondható*), de *alanyilag* véve az egyes bírósági tagok hátralékai

*) A magyar kir. legfőbb ítélőszék 1871—80-ig terjedő évtizedi ügykimutatása.

A közbírák létszáma	Kiosztott ügydarabok száma	Azokból elintéztett	Hátralékban maradt átlalán	%	Suhaydának kiosztott	Általa elintéztett	Hátralékban maradt átlalán	%	Érdemleges volt az elintéztett ügydarabokból	
									átalán Suhaydaéiból	
1871. 62	19466	19188	278	1.42	366	355	11	3.0	16270 294	
1872. 60	14895	14696	199	1.33	290	286	4	1.37	12688 247	
1873. 48	18703	18427	276	1.47	398	387	11	2.51	15827 359	
1874. 46	20361	20053	308	1.46	498	490	8	1.60	17833 452	
1875. 46	22956	22416	540	2.35	605	583	22	3.63	19996 542	
1876. 47	24337	23782	555	2.27	680	657	23	3.37	21494 620	
1877. 45	26557	25188	1369	5.12	799	773	26	3.25	22815 744	
1878. 44	28195	26097	2098	7.44	925	845	80	8.64	23803 816	
1879. 48	30226	27079	3147	10.41	682	652	30	4.40	24610 621	
1880. 48	30231	23990	6241	20.64	952	599	353	37.08	21584 578	
10 évi átlag	49.4	23.592.5	22091.6	1501.1	6.37	619.5	562.7	56.8	9.20	19.692 527.3

csak akkor birhatnának az individualis tevékenység megbírlására alkalmas mérő természettel, ha a munkaelosztás az arra kívánt erőfeszítés szempontjából teljesen egyenlő lenne, mi csaknem lehetetlen, vagy ha a mérlegetlenség az e tekintetben fenforgó különbözések kellő figyelembe vétetnének, a mi szintén nem csekély nehézséggel jár, a rengeteg periratok áttanulmányozására, vagy a bonyolódott jogviszonyok tisztába-hozására kívánt szellemi erőmennyiség alig lévén igazságosan a priori constatálható.

Ha mindamellet boldogult tagtársunk birói tevékenységét évi hátralékai nyomán kívánjuk megbírlani, méltán az utolsó 1880-ki évtől el kell tekintenünk, a midőn ama komoly betegség, mely a reá következő 1881-ki év szept. hó 18-án

Ezen kimutatásból világosan kitűnik, hogy a hátralékok úgy általános, mint viszonylagos számarányuk szerint, akkép növekedtek évről évre, a mint szemben az évenként kiosztott ügydarabok gyarapodásával a közbírák létszáma alábbszállt, és hogy ennél fogva a hátralékok szaporodása legkevesebbé sem közbíráink tevékenységének hanyatlásából, hanem merőben az egyeseknek munkajutalékkal való minden mértéket meghaladó túlhalmozásából magyarázható meg, a fejenkénti munkaosztalék, mely a tíz évi átlag szerint 481 ügydarab, 1871-től egész 1880-ig 314-ről 629-re szaporodott fel, tehát éppen kétszer annyira növekedett, holott a hátralékok csakis a legutolsó három évben oly feltűnő arányban gyarapodtak; a kimerülés egyáltalán azon kettős hátrányt szülvén, hogy nemcsak az előbbi évből fenmaradt hátralékok nem dolgozhatók fel, hanem még az új, növedékképen évenként felmerülő munkamennyiség sem végezhető el, s így a hiánylat csaknem mértani arányban kell, hogy növekedjék. Az 1881-ki év sem mutat e tekintetben némi javulást, sőt ez évben, jöllehet a közbírák száma 57-re emelkedett, a hátralékok újabb gyarapodást nyertek, így az összes ez évben kiosztott 33531 ügydarabból 26250 lőn elintézve, és így 7281 hátralékban maradt, tehát = 21.71 %; az utolsó öt éven át ennél fogva következő arányban szaporodtak a hátralékok, volt:

1877-ben	1369	=	5.12 %
1878-ban	2098	=	7.44 »
1879-ben	3147	=	10.41 »
1880-ban	6241	=	20.64 »
1881-ben	7281	=	21.71 »

öt évi átlagban: 4027 13.52 %

míg ennél fogva a beadványok összege 1881-ben, szemben az 1877-ikiékel, 26.2 %-nyi gyarapodást mutat, a hátralékok ugyanazon öt évi időközben 432 %-al szaporodtak.

véget szakított munkás életének, már súlyos mérvben éreztette zsibbasztó hatását; ha pedig ez évtől eltekintünk, az 1871—1879-ig terjedő kilencz évi időközben Suhaydának évi hátralékai az átlagnál valamivel csekélyebb arányszázalékot tüntetnek fel, t. i. 4.11⁰/₀-ot, szemben az átlagos 4.21⁰/₀-al, és így szem előtt tartva azt, hogy neki évenként az átlagnál jóval nagyobb munkaosztalék jutott, és hogy abban az érdemlegesen tárgyalandó volt, tehát fontosabb és több erőfeszítéssel járó perügyek nagyobb arányban szerepelnek, mint az átlag szerint, méltán következtethetjük, hogy boldogult tagtársunk a felsőbb bíraskodás mezején kiválóbb tevékenységet fejtett ki.

E hivatalos cselekvősege, ha megszorította is szellemi productivitását, azt legkevesebbé sem szüntette meg voltaképen; hazai jogtörvényhozásunk időszerinti módosulásait nemcsak éber figyelemmel kísérte, hanem azokat irodalmilag érvényesíteni is sietett, kivált az alkalommal, midőn a magyar magánjogot rendszeresen megismertető munkájának újabb-újabb kiadása vált koronként szükségessé. Magánjogunk számos hézaga, az utóbbi időben kelt törvények által kipótolva, annak a mai kor igényeinek kevesebbé megfelelő többrendű intézkedései novelláris törvény útján korunk szellemében átalakítva, valóságos anachronismuskép a múltból fenmaradt joghagyományaink többjei végképen megszüntetve lettek, mindezekre tekintettel volt Suhayda, kivált midőn idézett munkáját 6-ik kiadásban bocsátá közre, mely 1874-ben került ki sajtó alól, és mindezen pótlásokat hol a szakaszok szövegében, hol jegyzetek alakjában tartalmazta és pedig azon sajátlagos rendszer keretén belül, melyet a szerző munkájának mindjárt első megjelenése alkalmával felállított, és következetesen minden újabb kiadásnál fentartott.

Pedig épen a sajátlagos rendszer főjellemző ismérve Suhayda magánjogi tankönyvének, ő t. i. eltérve akár Kelemen, Kövy és Szlemenics, akár nagynevű jogtudósunk: Frank által követett rendszertől, az európai codificatióból, jelesen a szászországi törvénykönyvből, merítette ama belső oeconomicai felosztást, mely szerint ő a magyar magánjog összes anyagát tárgyalta, mert nézete szerint ezen rendszer, mint hosszú évek során át a jogtudomány terén szakadatlanul folytatott

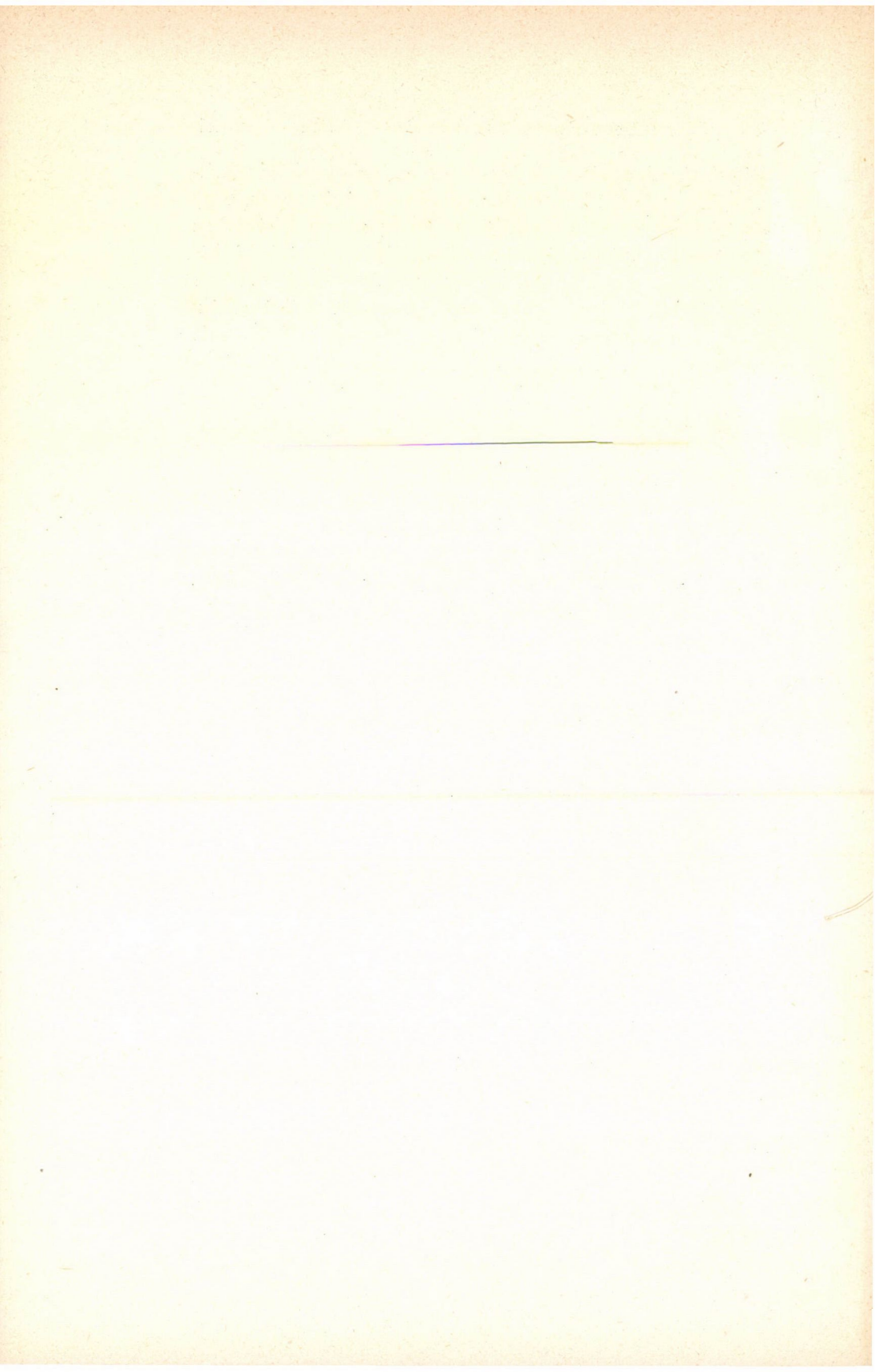
búvárkodások eredménye, támogatva számos jogásztekingély által, és felvéve egyes országok törvénykönyvébe, legtöbb garantiát nyújt alapossága és tudományos becsé iránt.

Vajjon megfelel-e az és mennyiben a tudomány követelményeinek egyáltalán, különösen pedig hazai jogéletünk természetének? vajjon Suhayda helyesen alkalmazta-e a szász codexnek általa legcélszerűbbnek felismert beosztását? vajjon lehet-e egyáltalán egy idegen törvénykönyvből átvett systema szerint hazánk sajátlagos jogintézményeit megfelelőleg tárgyalni? vajjon sikerült-e neki, mint szándoka volt, azon rendszerváltozással hazánk polgári magánjogát közelebb hozni Európa culturállamai jogtörvényhozásához és mintegy mintakertetet szolgáltatni hazai törvénykönyvünk kidolgozására? ezt megítélni a kritikai bírálóknak, de nem egy emlékbeszédnek a feladata; de igenis feladata az emlékbeszédnek is e ténykörülményt tüzetesen felemlíteni; mert bármikép is vélekedjenek a felől szaktudósaink, már azon körülmény, hogy Suhayda mert szakítani egy őshagyományos rendszerrel, hogy elhagyva a régtől követett tanmódot, más ösvényre terelte magánjogunk tárgyalás-módját, őt gondolkodó, független és új eszmeirány után induló szerzőnek, munkáját pedig önálló és különalakú műnek mutatja be, miben kétségtől nemi haladás rejlik.

Magánéletében, elhunyt tagtársunk, mint példás férj, gyermekei javát szíven hordozott gondos apa, mérsékelt életű s józan gondolkozású családfő, ismerősei köreiben pedig mint igazlelkű barát, ártatlan adomákkal kedveskedni szerető, vidám kedélyű társ jelentkezik. Legtöbbet fordult meg a fővárosi kegyes- és ferenczrendűek vendégszerető társházaikban, különben pedig szűkre szabott pihenésének szabad óráiban szórakozást talált káposztásmegyeri kies kis szőlőbirtokán, valóságos Tusculumán, hol procul negotiis, családja körében élvezte az otium honestum-nak elég szerény adagban kínálkozott idylli perceit.

Legyen szabad remélnem, hogy egy munkás életnek e zsenge vázlatrajza boldogult tagtársunk becsült nevének igénytelen lapot fog biztosítani a magyar tudományos Akadé-

mia történetkönyvében, de legyen egyszersmind szabad remélnem, hogy sikerült bebizonyítanom jogosultságát annak, hogy oly férfiaknak emlékoszlopára is, kik gondosan kitérve az általános feltűnésre számított zajos fellépés elől, egész életükön át szerényen csak oda törekedtek, hogy a hazai irodalom szövedékéhez kívánt szálakat lelkiismeretesen szolgáltatassák, méltán feltűzhetjük amaz önérzetes feliratot: »Non omnis moriar.«

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHUNYT TAGJAI FÖLÖTT.

1882.

I. sz. Emlékbeszéd Korponay János l. tag fölött. Kápolnai Pauer

István l. tagtól. Ára 10 kr.

28/7 82

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHUNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1882. — III. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
MORÓCZ ISTVÁN

LEVELEZŐ TAG FELETT.

GALGÓCZY KÁROLY

LEV. TAGTÓL.

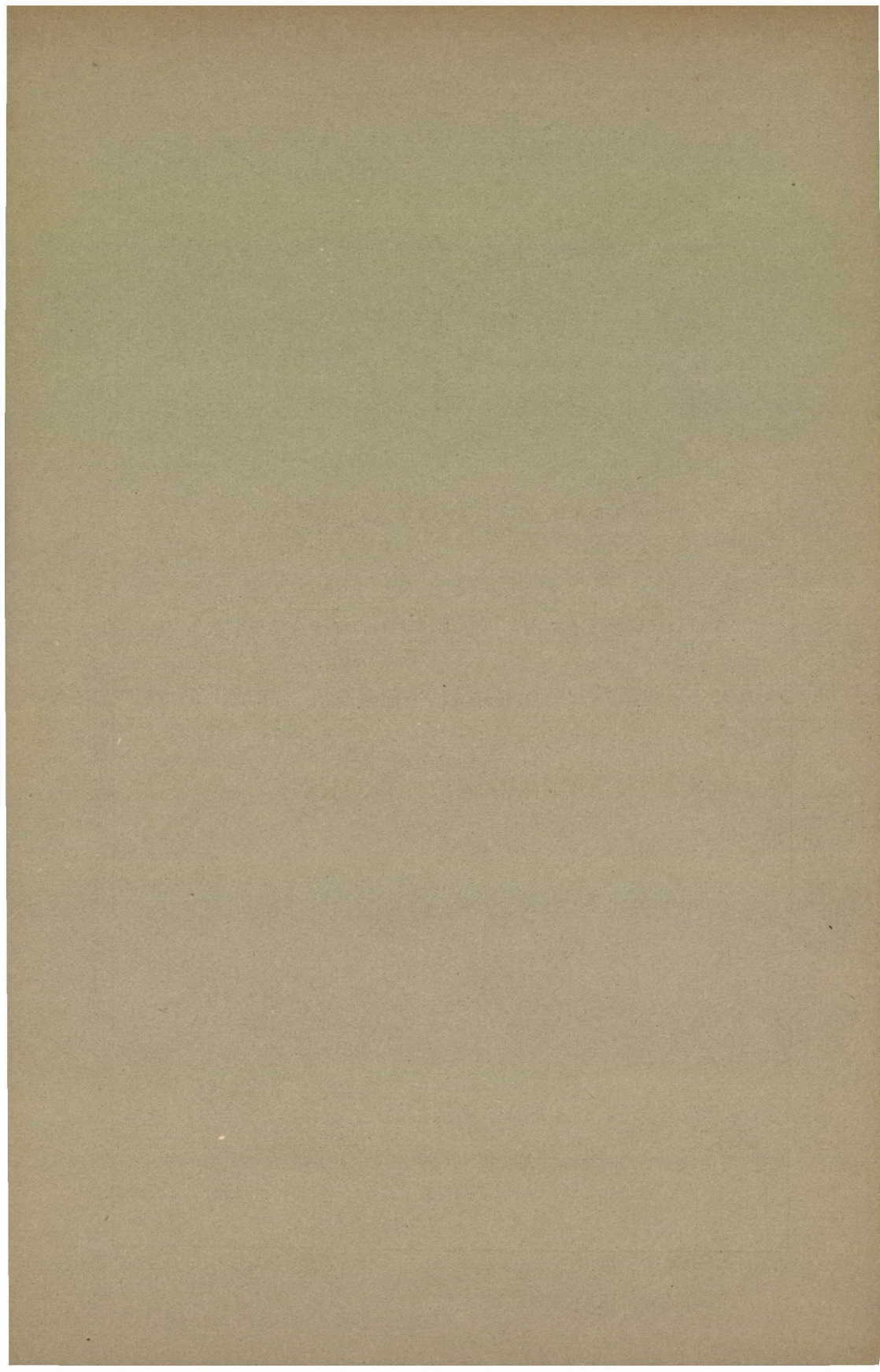
(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1882. márczius 21. összes ülésén.)

— Ára 10 kr. —

BUDAPEST, 1882.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

EMLÉKBESZÉD

MORÓCZ ISTVÁN

LEVELEZŐ TAG FELETT.

GALGÓCZY KÁROLY

LEV. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1882. márczius 21. összes ülésén.)

BUDAPEST, 1882.

A M. TUD. AKADEMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

Az Akadémia épületében.

Budapest, 1882. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

Emlékbeszéd

Morócz István levelező tag felett,

Galgóczy Károly lev. tagtól.

A kora reggeltől, késő estig izzasztó munkában kifáradt napszámos, mikor a nap lehanyatlik, méltán várja napdiját, s az igazság hozza magával, hogy megadassék neki.

Néhai Morócz István tagtársunk, a nemzet, a közügy napszámosa volt, oly téren, a mezőgazdaság terén, a mely a nemzet, az ország egyik lételapját képezi. Dolgozott kora reggeltől, kora ifjuságától, késő estig, napja lehanyatlásáig, folyvást a közügy érdekében. Alig három hó híján, hatvanöt évre terjedt munkás életének nagy részét országunk mezőgazdaságának előmozdítására szentelt foglalkozásban töltötte és e fontos ügy szolgálatában harmincz éven fölül viselte az Országos magyar gazdasági egyesület előadói, majd titoknoki hivatalt. Adjuk meg — ha egyébbel többé nem is tudjuk — legalább az őszinte elismeréssel, fáradsága napdiját, a melyet hosszú éveken át, kitartó szorgalommal, nem középszerű tehetséggel és kétségbevonhatlanul jótékony eredménynyel teljesített munkájáért megérdemel.

Emlékezzünk meg mindenekelőtt élete folyásáról. Az élet könyve, a melyet a sors, születésekor, tiszta lapokból kötve, esukottan tett elébe, sokban igen értékes életeseményekkel van beírva, s a boldogult mögött becsukódott sír egészen felnyitotta azt számunkra. Lapozzuk át, hogy különböző irányban megismerjük belőle az embert, tanulhassunk tőle; ő pedig használjon halála után is hazájának, használjon az emberiségnek, használjon különösen amaz ügynek, a melynek munkássága kiválólag szentelve volt.

*

*

*

Martosi Morócz István született 1816. (nem 1817. mint több életírója hibásan mondja) december 25-én Hevesmegyében, Ludas községben, a hol atyja gazdatiszt volt.

Gimnázialis tanulmányait Gyöngyösön végezte. A bölcsészeti tanfolyamra Budapestre jött, a hol a királyi egyetemen az orvosi szak elvégzésével, kitűnő sikerrel befejezván tanulmányait, 1846. december 16-án orvostudori oklevelet és felavatót nyert.

Már mint orvosnövendék és készülő orvos nagy előszere-ttel foglalkozott a természeti tudományokkal, s azok közt, atyjától, a ki elismert jeles gazda volt, öröklött hajlamainál fogva, különösen a mezőgazdaság segédtantárgyaival.

Mint készülő (rigorosáns) orvos, két évig a nagy-tudományú dr. Pólya József segédje volt, a ki az időben Budapestén a városliget mellett magántébolját tartott. De már e közben elkezdett a mezőgazdasági irodalommal foglalkozni és figyelmet gerjesztő több munkálatot bocsátott közre a Magyar Gazda című szaklapban. Ez úton egybeköttetésbe jutott Török Jánossal, a Magyar gazdasági egyesület akkori titoknokával és a Magyar Gazda szerkesztőjével, mely egybeköttetés egész jövő életpályájára határozó befolyással lett. Török legelsőben is a szerkesztőségbe vette őt 1844-ben maga mellé. 1845. december 31-én pedig titoknoki segédkép alkalmazta. Itt kezdődött az Országos magyar gazdasági egyesülettel első hivatalos kapcsolata, mely harminczhat éven keresztül mindig erősebbé fejtett.

Két igen fontos tárgy foglalkoztatta ép amaz időben a Magyar gazdasági egyesületet. Egyik az egyesületnek törvényhozás útján országosítása, másik egy központi felső gazdasági tanintézet felállítása, mely két kapcsolatos czélból az egyesület 1844-ben az országgyűléshez is kimerítő emlékirattal járult. Ezen az úton egyikre nézve sem koronázta ugyan siker a törekvést; de az egyesület azért nem hagyott fel azzal; hanem különösen a gazdasági tanintézet felállítására egyelőre társadalmi úton igyekezett a szükséges előkészületeket megtenni. A legfontosabb előkészületek egyikét képezte: a felállítandó intézet részére szükséges tanerőkről gondoskodás. 1845-ben e célból, a tanerők kiképztetése végett az egyesület kebelében segé-

lyező egyesület alakult. Ezzel egyetértve, az ismeretterjesztő szakosztály 1846. ápril 18-diki gyűlésének ajánlatára, az igazgató választmány ápril 26-diki gyűlésén Morócz Istvánt választotta a vegy- és műtanra tanárjelöltül, a ki azon nyarat még az egyesület titoknoksegédi hivatalában töltvén, kiképeztetésének tökéletesítése végett, deczemberben külföldre, mindenekelőtt Berlinbe utazott. Itt a vegytanban Mitscherlich és Rose, a technológiában Magnus és Schubardt tanárok előadásait hallgatta. Azután a gazdasági viszonyokkal s gazdálkodási módokkal megismerkedés tekintetéből beutazta Poroszországot, majd Hollandiát és Belgiumot.

E tanulmányai és utazásai közben érték az 1848-dik évi események. Felhangzott az édes haza szava, a melylyel minden meleg keblű fiát közele és távolra segítésre hívta. Erre Morócz is haza sietett. 1848. július végén érkezett vissza. De a békés gazdasági tudományok művelését, a háboru zaja közt, ő is hadi élettel váltotta fel, hadi orvoskép lépven a magyar kormány szolgálatába. Kezdetben a nógrádi nemzetőri zászlóaljnál nyert alkalmazást. Majd a kápolnai csata után dandár-főorvossá neveztetett ki; a nagysarlói ütközet után pedig a hetedik hadtestnél Pöltenberg Ernő mellett hadtörzskari főorvossá léptették elő. Ez állásban egész a szabadságharc végéig megmaradt s a fegyverletétel után Aradról 1849. szeptember végével szabadult meg.

Néhány havi bujdosás után, 1850. elején került ismét Budapestre, a hol visszatérve elhagyott életpályájára, gazdasági képzettségének érvényesíthetésére legelsőben is a Gazdasági lapok mellett mint szerkesztősegéd nyert tért, melyeket az 1849. év második felében beállott megszűnésök után, 1850. január elején Korizmics László újra megindított. Ennek következtében jutott vissza a Magyar gazdasági egyesület kapcsolataiba is, annak az 1848/9-ki események által szintén megzavart állapotában szükségessé lett ideiglenes szervezkedése alkalmával, az 1851. január 9/10-diki szervezkedő gyűlésen, előadóvá és ideiglenes pénztárnokká választatván, mely állásból csakhamar (1854-ben) titkárságra emelkedett.

Ez időtől fogva megszakadás nélkül együtt élt ő a gazdasági egyesülettel; részt vett annak minden működésé-

ben, fejlődésében, emelkedésében, haláláig viselvén annak titoknoki hivatalát.

Egy egész emberöltőn át viselt e fontos hivatalánál, tehetséggel párosult hajlamainál és kitartó szorgalmánál fogva, kitűnő érdemeket szerzett a mezőgazdaságnak mind tudományos, mind gyakorlati mezején.

A tudomány mezején egészen önálló munkát nem hagyott hátra. Irodalmi működése főképp szaklapokban s időközi folyóiratokban megjelent cikkekre, előterjesztésekre, azután összeállításokra és szerkesztésekre szorítkozik; — ily minőségben azonban értékes és terjedelmes.

Hogy már az orvosi pályán léte alkalmával, a negyvenes évek elején elkezdett a gazdasági irodalommal foglalkozni s a Magyar Gazda című szaklapban számos munkálata jelent meg, azt már említettem. Orvosi felavattatása alkalmával szintén a mezőgazdaság kapcsolatából választotta disszertationális tételét »Az alkalmazott vegytan történeti vázlata« cím alatt, mely Budapesten 1846-ban nyomtatásban is megjelent. Gazdasági utazásának eredményét »Kalászok utamból« cím alatt, a Magyar Gazdában ismertette, a hol közleményei a lapnak 1848-ban történt megszűnéséig folytak, melyekben részint általános gazdasági tanulmányait, részint egyes helyeken szerzett tapasztalatait adta elő, egyszersmind párhuzamot vonván különösen a porosz és magyar gazdasági viszonyok közt. 1851-től egész haláláig, harmincz éven át szerkesztője levén a »Gazdasági lapok«-nak, főképp ebben központosította irodalmi működését. Munkái többnyire névtelenül jelentek meg, s azokat most már összeállítani lehetetlen. Szerkesztette ezen kívül a »Gazdasági egyesület emlékiratai«-t, az »Egyesületi közlemények«-et, »Az országos magyar gazdasági egyesület évkönyvei«-t, azonképp az egyesület kiállítási, gép- és ekeversenyi jegyzékeit, stb.

De legbecsesebb és legmaradandóbb emléke irodalmi működésének a »Mezei gazdaság könyve«, a melyet az angol Stephens Henri híres »Farmkönyve« mintájára dolgozva, hét kötetben, Korizmics Lászlóval és Benkő Dániellel együtt háromman adtak ki.

Mint titoknoknak, hivatalos kötelessége a közgyűlési, választmányi és szakosztályi jegyzőkönyvek vezetése, azután az emlékiratok és előterjesztések szerkesztése levén, ezekben is sok becses szakismeretet rakott le.

Azonban nemcsak mint titoknok, hanem több ízben mint pénztárnok is szolgáltatta ő az egyesületet. Különösen 1878-tól egész haláláig, a pénztárnokság terhe is egészen reá nehezült. 1854-től 1859-ig pedig az országos szőlőiskola igazgatói teendőit is ő látta el.

Ez utóbbi foglalkozása fejlesztette ki benne az előszere-
tetet különösen a szőlőszet iránt, a melylyel gyakorlatilag is
szép eredménynyel foglalkozott. Kis-tétényi szép szőlője élő
emlékkép maradt e részben utánna. Nagy súlyt fektetett a
gyakorlati szőlőszetben kivált a fajelkülönítésre és a fajbor-
termelésre. Kis-tétényi szőlőjét e rendszer szerint alkotta újra,
elkülönítetten ültetvén és termelvén abban különösen a bur-
gundi, fekete kadarka, tramini, olasz, rajnai rizling és mézes-
fehér borfajokat, melyekkel jóhírű pinczét is alakított.

Mint hivatalnok pontos, szorgalmas és kitartó volt. Tel-
jes mértékben birta mind az egyesület, mind az elnökség bizo-
dalmát. Volt egy kitűnő sajátja: az, hogy leggyakrabban
meg tudta a különböző nézetek közt a középutat tartani s azo-
kat közvetíteni, mely iránta minden oldalról rokonszenvet
szerzett.

Morócz István törekvései és érdemei nem maradtak
elismerés nélkül. A gazdasági irodalom terén kifejtett ered-
ményes működése elismerésül a M. T. Akadémia 1858. év
december 15-ki nagy-gyűlésén levelező tagjává választotta. Az
egyesületi téren szerzett érdemeiért az ország megyei és vidéki
gazdasági egyesületei közül több, tiszteleti tagsággal, Hajdu-
Böszörmény város díszpolgársággal, a király és a kormány
1868. ápril 23-án a Ferencz József-rend lovagjává, 1880-ban,
az egyesület ötvenéves örömnépe alkalmából pedig királyi
tanácsossá kinevezéssel tüntette ki.

A politikai és közigazgatási téren is vannak érdemei. A
kormánypárthoz tartozván, lakóvárosrészében, a Ferenczváros-
ban rendszeren ő szokott lenni a választási elnök. 1865. óta pedig
fővárosi képviselő bizottsági tag volt.

Alig volt a fővárosnak társadalmi, közmívelődési és jótékonyági egyesülete, a melynek részvényes tagja ne lett volna. Mindenütt, a hol meg volt győződve, hogy a közügy és az emberiség kívánja, szellemileg és anyagilag készséggel áldozott.

Magánéletében szelíd, jószívű, társalgásában kedélyes, barátságában előzékeny és egyenes volt.

Egész valóját általában a becsületesség jellemezte, s őt a jó hazafi, a kötelességismerő szorgalmas hivatalnok, a szerető gondos férj és családapa, valamint az egyenes szívű jó barát koszorúja méltán megilleti.

Ez igen összevonva, rövid életrajza.

Két téren emelkedik ki ebből különösebben tevékenysége, a melyen bővebben kell vele foglalkoznunk: egyik az egyesületi hivatalos tér, másik a szaklap szerkesztése, mely kettő kapcsolatában általában az ország mezőgazdasága fejlődésének jelentékeny tényezője volt.

A boldogult már minden tetteivel a történelemé. Emlékét tisztelem meg, ha tetteiről mindkét irányban, egyenesen a tények eredménye alapján, főkép a történelmet beszéltetem.

Harmincz évig viselte ő a Magyar gazdasági egyesület első hivatalát. Ez idő alatt részese volt ő az egyesület minden műveletének, emelkedésének, jó és rossz napjainak.

A közvélemény azt tartja, a közkíváncsi pedig azt követeli, hogy az első hivatalnok mozgató ereje, lelke legyen a hivatalnak, a melyet képvisel, s bár a siker dicsőségében sokan kívánnak osztozni, s tényleg osztoznak is vele: de az esetleges hibáért, mulasztásért vagy sikertelenségért a többség szavazata rendesen őt szokta s őt szereti, még pedig leggyakrabban teljes mértékben felelőssé tenni.

Morócnak e részben tagadhatlanul igen nehéz állása volt.

De nem a sok munka tette azt első sorban nehézzé, mely szerint sokszor több hivatal teendői is halmozódtak reá. Gyöngé testalkatát, gyöngé egészségét, kivált az utolsó időkben, a sok munka gyakran megtörte ugyan, azonban kitartó szorgalommal azt mégis folyvást meggyőzte. Hanem nehézze tette, a fenforgó viszonyok közt, a méltó megmérkőzhetés hivatalelődjével, mely irányban az ország, a gazda-, a nagy közönség szeme folyvást rajta függött.

Önkénytelen jön, hogy az Országos magyar gazdasági egyesület múltja és jelene közt összehasonlítást tegyünk.

Morócz hivatalelődje az egyesület titoknoki hivatalában tényleg Török János volt. A közte és Török közt eső pár évet, a szabadságharcz folytán előállott ideiglenesség nehézkes kezdete töltötte ki s így számba sem jöhet. Török, előadáságával együtt, mindössze kilencz évet töltött az egyesület hivatalában. A leggyorsabb és legnagyobb mértékű emelkedés az ő idejére esik. Ebben tagadhatlanul része van a természet örök törvényének is, mely szerint akármely egészséges magról kelt egészséges növény vagy egészséges eredetű élőlény növekvése az első életkorban legszembetűnőbb: de az elsőrendű tényező bizonynyal Török volt. Nagy mértékben meg volt benne az agitatori tűz és szellem. Teremtő lélek volt ő, a ki mindig új tért keresett és foglalt s ebben az akkori korszellem is segítette, a mely az ahhoz szükséges egyéneket megtalálni is megengedte.

E viszonyok közt az egyesület fejlése túlnyomólag a gyakorlati téren nyilvánult. Az országos szőlőiskola, az országos gyümölcskert, a köztelki palota első megalapítása, a jószágismertetések, pályamunkák s majd minden évben kisebb-nagyobb kiállítás, az állattenyésztés, gyümölcészet és gépészet körében kiosztott versenyjutalmak tesznek tanubizonyyságot erről, a melyek tolmácsa egy mozgalmas s a viszonyokhoz képest a birtokos osztály közt szép elterjedésű szaklap, a Magyar Gazda volt. Az alsó népsztyály közt pedig a Mezei Naptár és a Gazdasági kis tükör terjesztették és emelték a szakismeretet. *)

És hogy mily részvétellel kísérte a nagy közönség e működést, kitetszik onnan, hogy a Magyar Gazdának utóbb ezerháromszáz előfizetője volt, a Mezei naptár évenként negyvenötvenezer, a Gazdasági kis tükör hat kiadásban tizennyolcz-ezer példányban került a közönség közé; az országos szőlőiskola és gyümölcskert pedig a szőlővessző- és csemete-megrendeléseket csak nagy erőfeszítéssel győzte meg: de legközvetlenebbül

*) A Schams Ferencz által alapított első szőlőiskolát az egyesület Mayerffy Ferencztől 1840-ben vette, az országos faiskola és gyümölcskert telkét 1843-ban vásárolta; a jószágismertetések, pályakérdések, kiállítások kezdete 1841-re esik.

kitetszik ez az egyesület vagyonállásának és tagszámának gyarapodásából. Az egyesület alapvagyon, az 1848. márczius 18-ki közgyűlésre tett hivatalos kimutatás szerint ekkor már 183,715 pfrt, mely közt befizetett és befizetetlen alapítványi tőke, 179 különféle alapítótól 106,945 pfrt, ezen kívül a 10 pfrtos évdíjas tagok száma 705, az 5 pfrtosoké 108 volt; az egyesület évi bevétele pedig 23,797 pforintot tett.

Moróczot a legnagyobb elfogultság sem vádolhatja azzal, hogy agitátori szellem lett volna. De el kell ismernünk, hogy neki azon igen élénk és nagyhatású működésben, a mely az egyesület életét, kivált az ötvenes évek második és a hatvanas évek első felében, különösen több igen jelentékeny kiállítással, gép- s ekeversenynyel s más fontos és gyakorlati eszközléssel diszítik, kitűnő része van.

Megérdemli e korszak, hogy eszközléseiről, legalább főbb pontokban megemlékezzünk.

Az egyesületnek alapszabályszerű új szervezkedése és rendszeres új tevékenysége a szabadságharczra következett ideiglenesség után, az 1857-dik év végével kezdődik. Ezt ugyanez év június hava elején (6—10), az előzőkhöz képest, nagyszerű országos gazdasági kiállítás előzte meg. Mily élénk részvétnak örvendett ez: tanúsítja a kiállítók száma. Ez, a különböző osztályokat külön számítva, 517, az egy egyén által több osztályban tett kiállításokat összevéve pedig 349 volt. Mindenesetre nagy szám az akkori időkhöz képest, a mikor a kiállítások nem voltak még oly közönségesen elterjedve, mint ma, kivált ha fölveszszük, hogy ez csak Magyarországra szóló és tisztán mezőgazdasági kiállítás volt és az ipar nagy mezejére nem hatott ki. Még szembetűnőbbé válik ez, ha a kiállítók minőségét vesszszük figyelembe. Esik pedig a 349 kiállító közül a főrendi nagy birtokos osztályra 56, a köznépre 35, a gyáros gépészetre 39, a közép-birtokos osztályra 219. És e tömeges részvét a nagy- és középbirtokos osztály részéről, az Országos magyar gazdasági egyesület újra éledési szakában, már előre a nagyra fejlődhetés anyagi és szellemi záloga volt.

Az új szervezésben a gyakorlati eredmény fokozása tekintetből nagy súlyt fektettek a szakosztályok szaporítására.

Különösen ezekben nagy erélylyel kezdette és fejlesztette az egyesület új működését. Az ismeretterjesztés gyarapítására már 1857-től kezdve számos pályakérdést tűztek ki, melyek közül több eredményre is jutott; — jelesen: a procentuatió kérdése, a paraszt gazdaságok rendezése, az állattenyésztés javításának és a gazdasági kettős könyvvezetésnek kérdése. Magyarország földtani leírása Békés-Csanádmegyével megkezdett. A jószágismertetések és leírások folytattattak s az ebbeli tevékenység eddig gr. Károlyi Lajos mágocsi, József főherczeg kis-jenői, gr. Sándor Mór bia-bajnai uradalmainak, azután Fekete Ferencz kossuthi és Szilassy György pándi jeles gazdaságainak ismertetését és leírását hozta létre. A Gazdasági kis tükör újra dolgoztatott át és hetedik kiadásban adatott ki. Megkezdettek a juh- és szarvasmarha-törzskönyvezések. Közreműködött az egyesület a keszthelyi gazdasági tanintézet újra szervezésében, azután a debreczeni és kassai tanintézet felállításában. Gr. Károlyi István hazafias buzgóságából kezdeményezte az istvántelki gazdasági intézetet. Egy központi felső gazdasági tanintézetre gróf Károlyi Lajos kegyes adományából 50,000 forint alapítványt szerzett. A kormány részére több rendbeli közgazdasági kérdésben véleményezéssel segédkezett, melyek közül különösen kiemelendő a vasúti hálózat. 1858-, 1859- és 1860-ban részleges kiállításokat, gép- és ekeversenyeket, 1865-ben ismét, bár nem egészen általános, de nagyszerű kiállítást rendezett, melyet a király is meglátogatván, ezzel az egyesület az uralkodó ház és a nemzet közt létrejött alkotmányos kiegyezés bevezetésének is részese lett. 1862-ben a londoni, 1863-ban a hamburgi világ-, 1866-ban a bécsi birodalmi, 1867-ben ismét a párisi világkiállítást közvetítette. Új országos szülőiskolát s abban vinczellér-képezdét alapított.

De különösen a legfontosabb intézményt létesítette a mezőgazdaságra nézve a most virágzó Magyar földhitelintézetben, a mely az egyesület kebelében 1858-ban indítványoztatván, 1862-ben történt megindulásaig ott érleltetett meg. Ezen kívül az egyesületnek ugyanezen időről a népbankok terjesztésében is része van.

A minden irányban élénk s hatékony működés iránt nem késett a nagy közönség sem érdekeltségét és méltánylását kitű-

nőleg tanúsítani. Az 1858. nov. 17-ki közgyűlésen már azt jelentette az elnök, hogy: míg az egy évvel ezelőtt tartott új szervező közgyűlésen még csak 338 volt a bejegyzett tagok száma, ekkor már 332 alapító és 560 évdíjas tag volt beiratkozva; ismét egy év múlva, az 1859. november 14-diki közgyűlési jelentés szerint már 1102, majd az 1862. évi januári kimutatás szerint 448 alapító, 773 évdíjas és így összesen egyezer kétszázhuszonegy volt a tagok száma, 1866-ban pedig csak alapító tag is 514 volt, 171,000 forintot meghaladó alaptőkével és huszonöt vidéki és megyei egyesület állott a központi anyaegyesülettel különféle kapcsolatban. A közérdekeltség az egyesület közgyűléseit valóságos kis országgyűlésekké varázsolta.

Mily szép tevékenység, mily gyönyörködtető kép ez az egyesület életében, csak ily összevont rajzba foglalva is. A visszaemlékezés is gyönyörérzést idéz elő a hazafi lelkében. Kimondhatjuk határozottan, hogy e kor működése, ha változott is alakjában s nem oly közvetlenül gyors eredményű: nem áll az első időszaknak mögötte.

Azonban 1867. óta apránként nagyon megváltozott az egyesület e képe.

Azóta a pályadíj-kitűzések, a nagyszerű egyetemes kiállítások, gép- és ekeversenyek megszűntek, melyek helyét néha részlegesen pótolják. A jószágismertetések és leírások meggyérültek. A már azelőtt régen megszűnt országos faiskola és gyümölcskert után, előbb a régi szőlőiskola is megszűnt, azután pedig az új szőlőiskola, a vinczellérképezdével átment a kormány kezébe. És az egyesület tevékenysége a gyakorlati térről nagy részben az elméleti s különösen a közgazdasági térre lépett át. Ki kell azonban mégis a gyakorlati téren is emelnem az istvántelki intézetet, a mely mostani fejlődését az újabb kornak köszöni.

Nem ide tartozik: vitatkozni a fölött, hogy helyesebb volt-e a régi modorú működés, mint a mostani. Tagadhatlanul vannak a mostani működésnek is igen becses mozzanatai. Igen figyelmet érdemlő az a befolyás, a melyet az egyesület a törvényhozásra több irányban gyakorol, azonkép a kormány körében gyakori kedvező közvetítés. Különösen kimagasodnak az

eszközlések közt a múlt évben lefolyt enquette-tárgyalások is. Mégis ha a nagy közönség érdekeltsége után, a mely az egyesület tagjainak számában nyilvánul, lehet helyesen itélni, úgy mutatkozik, hogy ez a régi munkásság mellett szól; miután az egyesületi tagszám, az 1880. évi zárlat tanúsága szerint, az alapítókön kívül, a kik ki nem maradhatnak, kétszáznegyven év-díjas számra szállott le.

De itt a boldogúlt sírjánál el kell ismernünk azt, hogy e jelzett változást nem az ő szelleme hozta elő. Sokkal több része van ebben egyenesen a korszellemnek és a kor körülményeinek, a melyek az egyesület vezérferfiaí nézetét is változtatják. Az első határozó ok az alkotmányosság helyreállítása volt s azóta is ennek fejlődése viszi a vezérszerepet. Hibáznám, ha el nem ismerném, hogy bármily üdvös és örvendetes volt is az alkotmányosság helyreállítása, az az Országos magyar gazdasági egyesület működésére azonnal zsidbasztólag hatott. Sőt nagyon bebizonyítható tény, hogy a mely ok előzménye, az egyesületi életben az élénkséget első sorban előidézte, ugyanannak érvényesülése lett azután, — hogy ne mondjam, az ellankadás, de mindenesetre az irányváltoztatás főtényezője.

Midőn 1857-ben a kormány és nemzet közt a békülékenység megindult és a félrevonúlt hazafiak mindinkább vágytak elhagyni és elhagyták magányukat: a mezőgazdaságnak a politikától közömbös terén kerestek legörömeőbb tevékenységekre tért, a melyet a kormány is előzékenységgel és figyelemmel kitüntetett s a melyen még a különböző politikai színezetű és gondolkozású egyének is fészélytelenül találkozhattak egymással s a hol épen a mezőgazdaság terén közösen érzett szükség is egyaránt ösztönözte őket tevékenységre.

Ez volt az első és leghatásosabb rugója, az egyesület működésében, az 1857-től 1867-ig terjedt időszak alatt kifejtett gyakorlati és igen élénk működésnek.

Ellenben az alkotmányosság helyreállása után, bármily fontos az ügy, melyet az Országos magyar gazdasági egyesület szolgál, az a nemzeti közügynek csak egy részét képezi s mellette az egyetemes közügy, mely az alkotmányos létben központosúl, lép fölénybe. Természetes tehát, ha ez az érdekeltség magára vonja; a mint ez az egyesület életében mindjárt az

alkotmányosság helyreállása után kézzelfoghatólag tapasztalható is lett.

Ily körülmények közt határozottan kimondható az is, hogy ahhoz, hogy az egyesület a régi gyakorlatilag közvetlen hatású élénk tevékenységre visszaléphessen, valóban még annál is nagyobb agitátori szellem kívántatnék, mint a milyen az egyesületet megalkotta és fényes működését két egymástól lényegesen különböző időszakban már eredményezte.

Ezzel szemben constatálhatjuk, hogy Morócz István boldogult tagtársunk, az általa szolgált közügyre nézve is korán bekövetkezett haláláig, mindig hűséggel és következetes pontossággal, abban az irányban teljesítette kötelességét, a mint az egyesületi határozatok vele rendelkeztek.

Másik főtér, a melyen Morócz tevékenységét különösen kiemeltém: a szaklap szerkesztősége.

A gazdasági szaklap-irodalomban elvitázhatlanul neki kell itélnünk az eddig legérdemesebben kivívott kitartás érdemkoszorúját. Szintén harmincz évig volt ő a Gazdasági Lapok szerkesztője. A magyar irodalmi történet nem mutathat fel szaklapot, a mely ennyi ideig fennállott, még kevesbbé olyat, a mely harmincz évig együgyyanazon változatlanul kitartott szerkesztőség vezetése alatt állott volna fenn.

De ezt is összehasonlítva elődjével, a Magyar Gazdával, szintén kénytelenek vagyunk elismerni, hogy ez utóbbi sokkal elevenebb röptű s izgalmasabb volt s országunkban a gazdasági szaklapirodalom állandó megalapítójának, úgy az író-, mint az olvasó közönségre nézve az tekinthető.

A Gazdasági Lapok nagy jelentésű és igen értékes programmal léptek annak nyomába. Sőt elemtén hódítottak is, és támogatták a tért. Azonban a későbbi időkben mellettök keletkezett vetélytársak által túlszárnyalva, le engedték magokat szoríttatni a küzdterről.

Ismét oly esemény, a melynél hibáznánk, ha egészen Morócznak rónánk fel a beállott következményt.

Az első idők igen jó irányú és nagy fontosságú műveletében ő e téren is igazolta értékességét. Az utóbb mutatkozó hanyatlásnak kevesbbé cselekvő, mint inkább csak szenvedőleges tényezője volt ő. A sok munka, a változott körülmények,

nem elcsüggesztették, hanem csak megbénították tevékenységét, mely viszonyok közt a meg nem szűnő kitartás annál nagyobb érdeme.

E két fő téren kiemelt működése kapcsában, az ország általános mezőgazdasági fejlődése is méltán hatásköre és érdemei mérlegébe esik.

Fontos hivatala s azzal kapcsolt tevékenysége megkezdésének küszöbén ama nagy mezőgazdasági válság áll, a melyet az úrbéri felszabadulás két irányban, egyikben az urbéri föld felszabadulása, — másikkban az allodiális birtok, munkaerő és felszerelés nélkül hagyása által jelez.

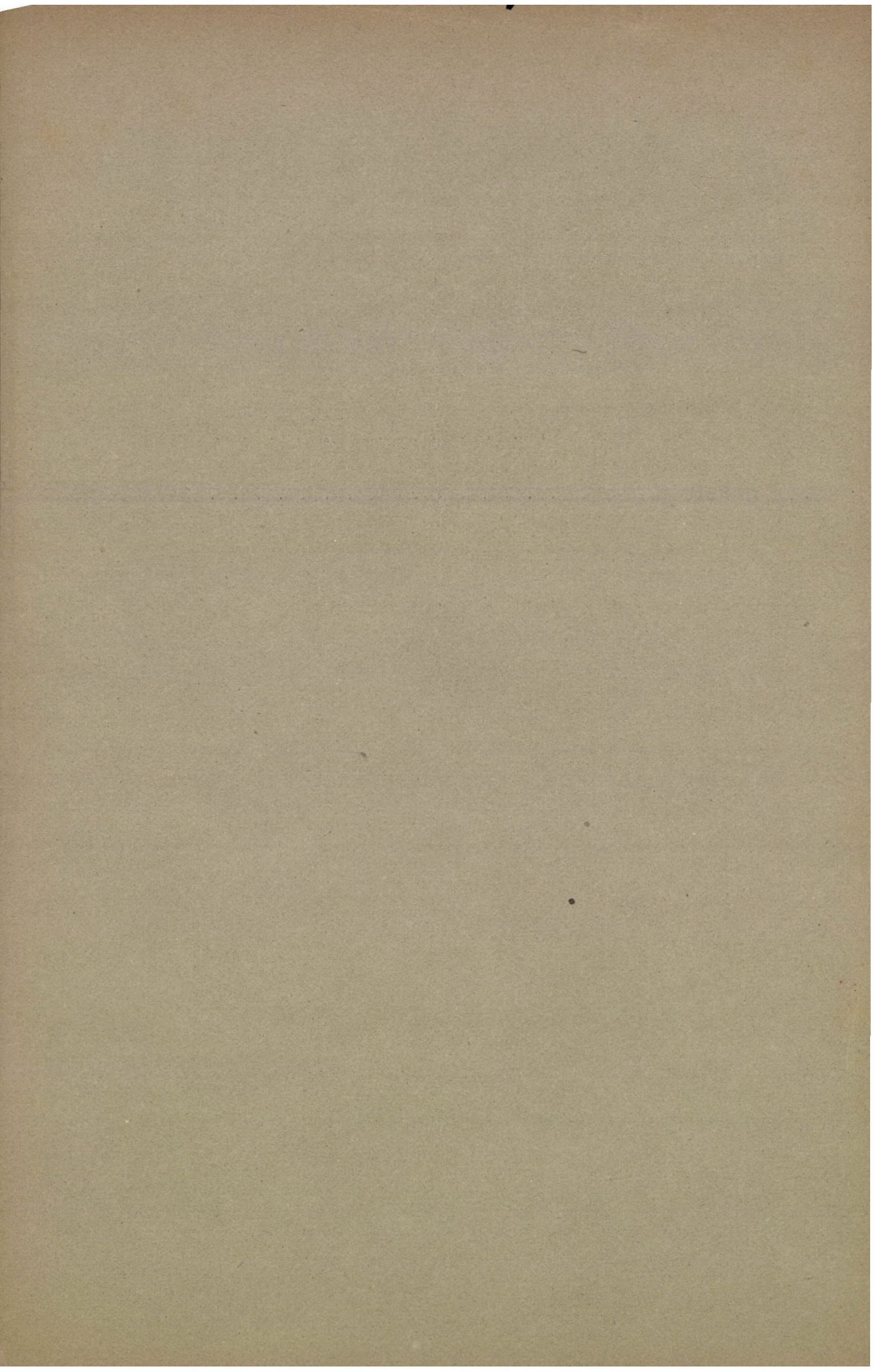
Nem folyt le e gyökeres válság nagy rázkódás nélkül. A régi birtokos osztály egy részének elhanyaglása ma is erre vezethető vissza. De hogy súlyosabb eredmény nem állott be, a kifejlés pedig az előre félhetőnél, később csakugyan jobb irányt vett, abban az egyesület épen a legkritikusabb időre eső élénk működésének, és ezzel Morócz tevékenységének is határozottan része van.

Főkép öt irányban indokolta és követelte a nagy válság a működést: 1., hogy a birtokos osztály ősi birtokában lehetőleg megtartassék; — 2., hogy a tömegessé lett tagosztályok és elkülönzések lehetőleg czélszerűen vitessenek végbe; — 3., hogy a tagosztályok és elkülönzések folytán megcsökkent állattenyésztés helyreálltassék; — 4., hogy a megkevesedett munkaerő és felszerelés, a szaporodott szükséglet mértéke szerint pótolassék; — végre 5., hogy a gazdasági haszon, az egyoldalúság elkerülése és a kihasználhatási ágak arányosítása által fokoztassék.

Az első szükséglet kielégítésére a Magyar földhitelintézet alakításával törekedett az egyesület; a második, ismeretterjesztő működésének tüzetes tárgya volt; a harmadikra szakosztályi gyakori és különböző alakú tárgyalásain kívül, pályadíj kitűzésével is hatott; a negyedik, különösen a munkaerőt pótló és javító gépek használatának minden irányú terjesztésében nyert kifejezést; az ötödik, egyéb tényezők mellett, az egyesület hivatalos közlönyét képezett Gazdasági Lapoknak folytonos programja volt.

Morócz lelki, testi erejét a halmozott munka az utolsó időkben csakugyan megtörte. Már több évvel halála előtt betegessé lett. Szív-, vese- és májbaj egyesültek nála. Hiába használt több éven át gyógyfürdői üdülést; hamar visszatért hol egyik, hol másik baja, kisebb-nagyobb mértékben. Legutolsó nyarából is több hetet fürdön töltött. Ezt megelőzőleg azonban, a képviselői választások mozgalmai, melyekben mint választási elnök vett részt, oly nyomasztólag hatottak rá, hogy azok következményét a leggondosabb ápolás se volt képes elhárítani többé.

Halálát özvegye, született Ajkai Balogh Francziska aszszony, egyetlen leányuk Martosi Morócz Erzsébet, férjével Pottyondi és Csáfordi Pottyondy Bélával s Margit s Ilona leányaikkal gyászolják. Gyászükbán osztozik a nemzet, különösen az ország birtokos és gazdaközönsége, az Országos magyar gazdasági egyesülettel. Ravatalát testületek s egyesek részéről az elismerés sok koszorúja ékesítette. Sírját a főváros kerepesúti temetője őrzi, melyre Akadémiánk nevében a tagtársi megemlékezés koszorúját én is ezennel baráti kézzel leteszem.

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHUNYT TAGJAI FÖLÖTT.

1882.

- I. sz. Emlékbeszéd Korponay János l. tag fölött. Kápolnai Pauer
István l. tagtól. Ára 10 kr.
- II. sz. Emlékbeszéd dr. Suhayda János levelező tag fölött. Dr. Konek
Sándor r. tagtól 10 kr.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHUNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1882. — IV. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
RÉVÉSZ IMRE

LEVELEZŐ TAG FELETT.

BALLAGI MÓR

R. TAGTÓL.

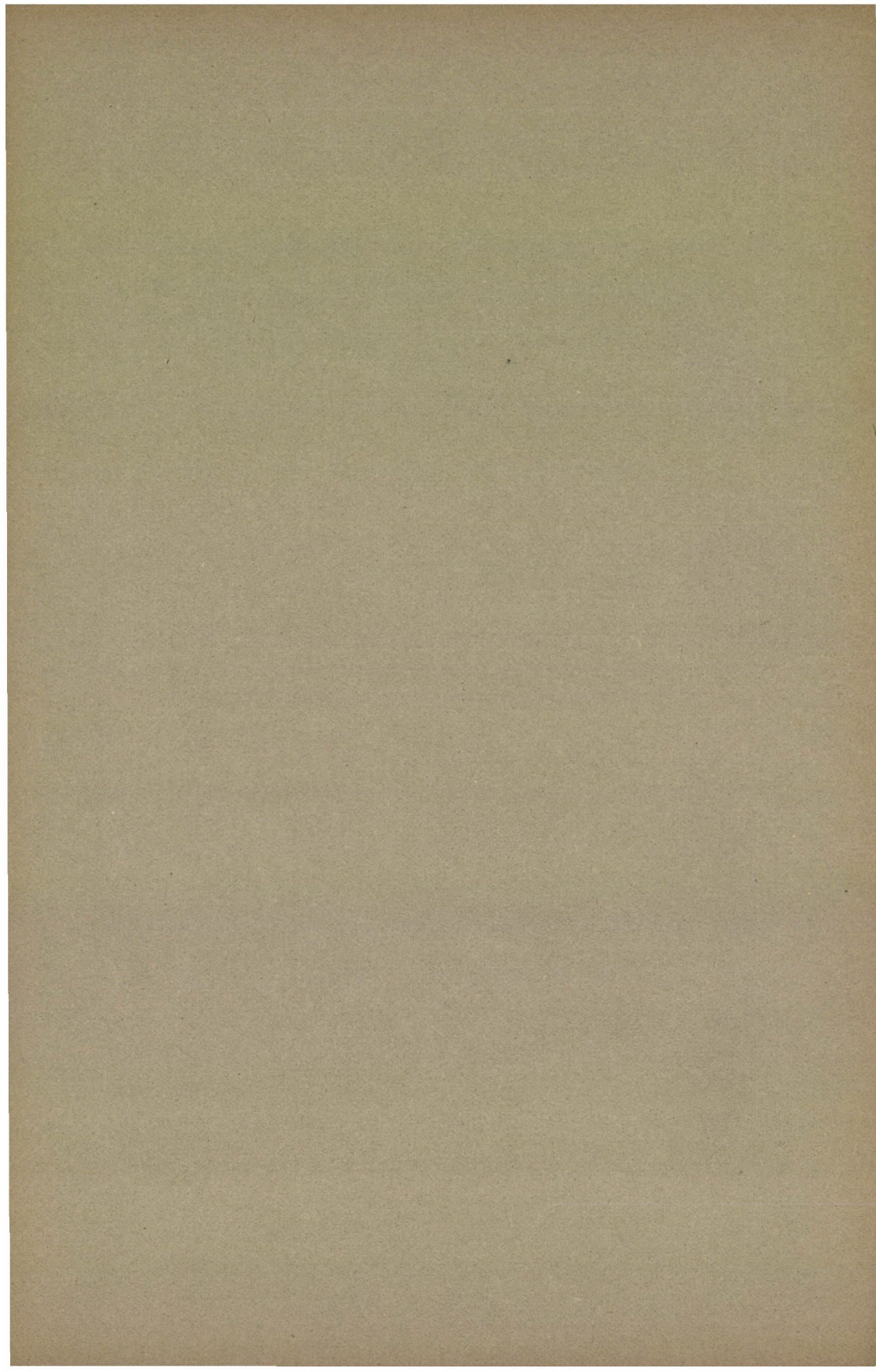
(Olvastatott a M. T. Akadémia 1882. április 24-én tartott
összes ülésében.)

— $\frac{3}{2}$ Ára 20 kr. $\frac{3}{2}$ —

BUDAPEST, 1882.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

EMLÉKBESZÉD

RÉVÉSZ IMRE

LEVELEZŐ TAG FELETT.

BALLAGI MÓR

R. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1882. április 24-én tartott
összes ülésében.)

BUDAPEST, 1882.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

Emlékbeszéd Révész Imre levelező tag fölött.

Midőn arra vállalkoztam, hogy Révész Imre elhunyt tagtársunk emlékezetét e körben felujítsam, egyedül szívem sugallatát követtem, de a feladat nehézségeit tekintetbe nem vettem. Pedig lett volna, ha valakinek, különösen nekem elég okom arra, hogy a körülményekkel számolva, méltó aggodalmaimat könnyedén el ne hallgattassam.

Aggodalmat támaszthatott bennem mindenekfölött az, hogy a közönség évek hosszú során át engem egyházpolitikai és dogmatikai téren Révész Imre ellenesül ismert, a mi helyzetemet természetesen szerfölött kényessé teszi, midőn ez ünnepélyes órában Révész emlékezete felujítására kell felszólalnom.

Mig egyfelől ugyanis a legméltóbb magasztalást is könnyen arra magyarázhatják, mintha a halott irányában jóvá akarnám tenni, a mit a polemia hevében az élő ellen véhettem, addig a netalán kevésbbé kedvező nyilatkozatokat a régi viszályból fennmaradt keserűség kifolyásának találják tekinteni.

A másik, a mi aggaszt, az, hogy Révészhez méltóan róla e helyen leginkább az szólhatna, ki a művészi előadás adománya mellett azon tudomány avatottja, melynek dicsőült barátom mestere, és mint ilyen, e nagytekintélyű társaságnak tagja volt.

Én sem szónok nem vagyok, sem a história nem szakom. Nem is vállalkozhatom egyébre, mint, hogy kifejezést adva a közhangulatnak, mely jelesünk vesztét kísérte, azon szellemi képét próbálom felujítani, melyben nagy tudomány ritka ékes-szólással, rendíthetlen elvszilárdság gyöngéd szelidséggel és szeretetreméltóság komoly tekintélyességgel oly összhangzatosan egyesült.

E kép hű rajzát úgy hittem legjobban adhatni, ha sikerül Révész élete folyamatát, hacsak fő vonalaiban is, találóan ecsegetnem. Mert Révésznél a külélet szellemi munkásságának nem pusztán befoglaló keretje, hanem annak az azonosságig hű ki nyomata volt, és viszont szellemművei, melyek belső életvilágát tárják fel, nyilvános életének is leghivebb magyarázóí.

Révész Imre született 1826. január 14-én Új-Fehértón, Szabolcs vármegyében. Mint szegény szülék gyermeke, korán jutott az élet azon komoly iskolájába, hol az önfentartási gondok az értelmet, folytonos küzdelmek az akaraterőt fejlesztik, és honnan az emberiség munkatévő legjelesb tagjai kerülnek.

Révésznek már gyermekkorában volt alkalmá tapasztalni, hogy egyedül magában bizva fogja megállhatni helyét a nagy világban. Ennek tudata nemcsak, hogy le nem verte, tehetségét nem zsibbasztotta, hanem inkább edzette, szorgalmát ösztönözte és kitartásra sarkallta. E mellett oly erkölcsi nemes vonásokat mutatott legifjabb korától fogva, melyekben előre rajzolódtott a későbbi erős férfiú jelleme.

Tizenkét éves korában a h.-böszörményi particulába jutott, hol az akkori gymnasium három felső osztályát (4—5—6) oly rektor alatt végezte, ki ép oly kegyetlen szigorú, mint más-különben jeles tanító volt. Ez a plagosus Orbilius az osztályban elkövetett csínyekért, ha annak elkövetőjét ki nem tudhatta, mindig azt lakoltatta, ki az osztályban első volt; mint ilyen, rendesen Révész részesült a kemény fenytésben, és soha nem történt, hogy a büntetéstől való félelemből a tettest elárulta volna.

Irói hivatása és iránya is korán jelentkezett. 1844-ben a magyar királyi egyetem a Schwartner-féle alapítványból ezt a pályakérdést tűzte ki: »Mi az oka, hogy Magyarország fennáll és nem enyészett el, mint a hunnok, gepidák, avarok és más népek által a Duna és Tisza mellett alapított birodalmak?«—A 18 éves Révész is pályázik, később megbánja vakmerőségét és benyújtott pályaművét vissza akarja vonni; de már késő. A pályabírák ítélete kihirdettetett, és a pályázók közt Révész Imre volt a nyertes.

Ez esemény, míg egyfelől tehetségének kora fejlettségéről tanúskodik, más oldalról a megbánásban élénk tünteti a már akkor nemes ambíciójú töprengőt, ki hat évvel később, 1850-ben, mikor a hazai napi sajtóval már rendes irodalmi összeköttetésben állott, maga naplójában a »magyar« szó értelmét fejtegetvén és megemlítvén, hogy e tárgyról szóló dolgozatának beküldésére a »Pesti Napló«-tól nyert felhívást, így nyilatkozik: »Én örültem ennek . . . Egyebek közt Révait is elővevém. Láttam óriási képességét a magyar nyelvtudományban, éreztem a magam végtelen parányiságát.«

»A szerénység győzött bennem. Azon elvben vagyis meggyőződésben nyugovám meg, hogy czélszerűbb lesz nekem, még néhány évig feszített erővel képeznem magamat, s csak azután lépni az irodalmi pályára.«

»Látom ugyan, hogy íróink oly felületes és kevés műveltségűek, hogy közöttük már régen megállhattam volna. De én nem akarok ideje-korán virágozni, hogy gyümölcsöt vagy semmit, vagy tán éppen keveset és savanyút teremjek. Vajha megállhatnám e fogadást!«

Ez önkorlátozás és fékezés jellemzi az igaz hivatást, mely a tökéletesebbre irányzott erejében bizva, az időelőtti egynapi sikereket megveti, hogy érett alkotások által magát az utókor dicséretére tegye méltóvá.

Papságra készült, azaz oly pályára, melynek a protestánsoknál ép oly nagyok eszményi követelményei, a mily szerények az anyagi előnyök, melyek kísérik. A protestáns paptól a közönség a haladó kor műveltségével lépést tartó, sokoldalú képzettséget és munkát követel, a jutalmazásban pedig a századokkal ezelőtt megállapított szerény mérték maig is változatlanul fennáll. Még az egyház felsőbbjei is, mint csupán primi inter pares, egyéb megkülönböztetésben nem részesülnek, mint abban, hogy szélesb hatáskörben nagyobb mérvű a felelősségök s több munkát végeznek; de sem gazdagság, sem uralom, sem külső fény méltóságos állásukat nem környezi.

Révész puritán lelkülete a protestáns papság e szerény állapotát olyannak találta, mely a lelkipásztor apostoli hivatásának leginkább megfelel, és örömmel szentelte életét oly

munkának, melynek jutalmául egyebet nem óhajtott, mint azok szeretetét, kiknek szolgál.

Balmaz-ujvárosi lelkészkedése korában történt, hogy a helység földes urának protestáns neje Révészt, kissé rozszant parochiáján meglátogatván, azt a megjegyzést tette, hogy miért nem szól az előljáróknak, hogy igazítsák meg lakását, hiszen mindjárt reá dől ez a szoba?! »Ha bedől — mondá Révész — megyek a másik szobába, de ezt a szegény népet, alig hogy idejöttem, azzal nem terhelem, hogy nekem itt építgessenek. Majd építenek ők magoktól, ha csakugyan szükséges lesz, én nem sürgetem őket.«

Máskor meg, mikor a szentírásmagyarázati előadásokat behozta, s eleintén azokat csak csekély közönség látogatta, ugyanaz az asszonyosság megjegyezte, hogy kár a nagy munkáért, mikor oly kevesen járnak. »Nem baj az, nagyságos asszonyom — felelé Révész — még ha senki sem lesz is a templomban, csak az iskolás-gyermekek, ezeknek is, sőt még ha ezek sem lesznek, a falaknak is magyarázom a szentírást.«

Ilyen volt Révész ifjú korától fogva: szigorú, semmit el nem néző maga irányában, mikor reá néző hivatalos kötelességet kellett teljesíteni, s a gyöngédségig engedékeny, szeretetteljes mások, különösen a szegény nép iránt. Ez teszi vala Révészt nagy pappá és a nép kegyeltjévé még akkor is, ha tudománya és szónoki nagy tehetsége az elsők közé nem emelik.

Lelkem előtt áll az ifjú Révész, kit 1855-ben háztűznézőbe kísérttem el Debreczenbe. Szép mint egy Adonis, teli habzó erővel s életkedvvel, a nagy világ szinpadára, a zajgó életben való szereplésre látszott hivatva lenni; de a kálvinista Rómában nevelkedett ifjú a Kálvinéhoz hasonló életről ábrándozott, s mintaképét nemcsak ernyedetlen munkásságban, de erkölcsi szigorban is, ha nem utólrni, legalább megközelíteni, lelkének uralkodó vágya volt. Még ékesszólásának is éltető lelke azon erkölcsi szigor és emelkedettség volt, mely minden szavából kiért.

Szónoki hatását nagyban emelte külső megjelenése, mely a túlárado erő kinyomatával tiszteletet parancsoló, a keresztén szelidség kifejezésével szívet megnyerő volt. — Közbeszédét is mindig az emphasis bizonyos neme kísérte, s oly szabatos

volt, mintha csak könyvből olvasna. Ünnepélyes előadását pedig a pathos ama neme jellemezte, mely ihlethez hasonlított és megrázott.

Ha dörgő hangja a beszéd tartalmához nem mindig talált is, annál jobban illett jelleme szigorához, mely beszédében kifejezést nyert, annyiban is, hogy a tisztán kifejtett igazság erején kívül semmi oly szónoki fogáshoz nem folyamodott, mely a beszédet csillogóvá szokta tenni. A mesterkéetlen egyszerűséghez szokott kálvinista ember előtt pedig éppen ez tette Révész szónoklatát vonzóvá, és a szilárd meggyőződés hangja, melylyel szavait ejté, igen alkalmas volt arra, hogy határozott ragaszkodást keltsen az ügy iránt, melynek szolgálni akart.

Igen természetes, hogy az egyházak vetekedtek az elismert nagytehetségű lelkész megnyeréseért. Balmaz-Újvárosról a szentesi fényes gyülekezet hívta meg, s innen két év múlva meghívták Debreczenbe. A szentesiek mindent megtettek, hogy szeretett papjokat megtarthassák; de Révészt nem anyagi előnyök vonzották Debreczenbe, hanem a tudományos környezet, s a nagy könyvtár. E tekintet Révész elhatározására akkor már annál döntőbb befolyással volt, minthogy protestáns egyháztörténelmi és egyházpolitikai irányban megindított írói munkásságát nagy könyvtár segítségével nélkül nem igen folytathatta volna.

1856. május 18-án foglalta el lelkészi hivatalát Debreczenben, ama tősgyökeres magyar városban, melyet tréfásan, de nem ok nélkül kálvinista Rómának neveznek. Igenis, kálvinista Róma Debreczen, mert mint Róma a katholicismusnak, úgy Magyarországon Debreczen ama hitvallásnak bölcsője és máig is hű ápolója, melyet a köznép magyar-vallásnak mond. Az 1567-ben Debreczenben tartott zsinaton az úgynevezett második helvét hitvallás és heidelbergi katé hitszabályozó könyveket történt elfogadása és az egyházi törvénykönyv (maiores canones) megalkotása által a magyarországi kálvinismusnak metropolisává vált. Itt nyerte a magyar kálvinismus ama szigorú rendtartást, mely az érzelmek fegyelmezése által a jellemet ha egyfelől rideggé, másfelől megbízhatóvá, hajthatatlanná teszi. Azóta Debreczen, csakúgy mint Róma, a maga hagyományainak féltékeny őrizője, nemcsak hitvallása tisztaságára, hanem

az ős nemzeti sajátságokra nézve is, úgy, hogy a külföldön más nemzeteknél kifejtett eszméket, ha elméletileg magáévá teszi is, csak nagy óvatosan és jó későre lépteti életbe.

Révész, bár nem volt benyomások embere, s szellemi fölsőbbségénél fogva környezetének inkább ő adott irányt, még sem vonhatta ki magát egészen ama szellemi légkör befolyása alól, melyben élt. Bátor, új világok fölfedezésére törekvő volt az elméletben, de óvatos, még a hagyományos szokástól eltérni sem igen hajlandó a gyakorlatban.

Föl kellett itt ezeket említenem, mert ezek nyújtanak kulcsot Révész nyilvános szerepléséhez és megmagyarázzák közügyi ténykedését.

Révész első nyilvános föllépése oly időszakba esik, midőn kényes, sőt veszélyes dolog volt a hazai közügynek szolgálni, s igen érdekes, figyelemmel kísérni a bécsi politika akkori eljárását, mely egy természeténél fogva tartózkodó, elvonúltságot kereső férfiút arra ösztönöz, hogy tanulószobája csendes nyugalmat a hatalom elleni nyílt küzdelemmel cserélje föl.

Az ötvenes években az absolutismus sehol oly pusztításokat nem vitt véghez, mint a protestáns egyház terén. Az 1850. február 10-ikén kelt rendelet a protestáns egyházalkotmányt fenekestül felforgatta, megsemmisítette, a nélkül, hogy a hatalom embereinek módjokban állott volna, még ha akarják vala is, annak helyébe *akárminő* kormányzatot alkotni. Azzal, hogy az alkotmányos törvény szerint hivatott közegeket a működéstől eltiltották, s többi közt a világi elemet az egyház igazgatásából kizárták, a törvényes kormányzás, az igaz, lehetetlenné vált; de lehetetlenné vált egyúttal a törvénytelen kormányzás is, mert erre meg az egyházban eszközt nem találtak, és ha akadt vagy egy, az egyház olybá vette, mint akár a zsandárt!

Teljes fejtelenség állott be, mely zavaros rendetlenségbe csak azért nem csapott át, mert a hivatalos kormányzást elismert kitünőségek titkos irányadása, és a közgyűléseket társas összejövetelek váltották fel.

A pesti és budai lelkészek és tanárok oly összejövetele alkalmával történt egyszer, hogy egy ujonnan kinevezett superintendensi administrator is megjelent a társaságban, mintegy

utasítást kérendő az új hivatalában követendő eljárásra nézve. Akkor a tüzes lelkű budai evangelicus lelkész indítványozza, hogy kezdjük meg tanácskozásunkat bibliaolvasással, s azzal feláll és a bibliából olvassa Ján. 10: »Bizony, bizony mondom nektek: A ki a juhoknak aklába nem az ajtón megyen be, hanem másunnét hág be, *lopó és tolvaj az stb.*« — Az olvasás végeztével az iruló-pírló administrator szólni próbál és lépését alkalmasint igazolni akarja; de a budai lelkész, mintha a szegény ember zavarát észre sem venné, elővesz egy írást, melyben, hivatkozva az egyház autonóm jogaira, a *kinevezett* administratornak az egyházban végbeviendő minden superintendensi cselekvényét mint törvénytelen, érvénytelennek, semmisnek declarálja. Az írat tartalmát megvitatjuk és néhány lelkes felszólalás után oda viszzük a dolgot, hogy a kemény tiltakozást maga a szerencsétlen hivatalnok is aláírja. E tiltakozás aztán kéz alatt köröztetvén, mindazoknak, a kikhez eljut, szentebb törvényül szolgál a felülről jövő minden paragraphusnál.

Igy igazgattak akkor abban az egyházban, melynek Thun miniszter császári királyi patens által történendő rendszabályozását vette munkába.

E gyülekezetben még számosan vannak, kik 1859-ben tanúi voltak a pátens által előidézett azon mozgalomnak, mely a szabadelvűséget hazudozó önkényuralomra nézve a vég elejének volt mondható.

Az a politika, melynek Bach miniszter a birodalmi tanácsban ama híressé vált szavakban adott kifejezést, hogy: »csak azok megnyugtatóására van számítva, kik hallgatnak«, a magyar protestánsokkal szemben rosszul számítottnak és tehetetlennek bizonyult. Mert a protestánsok minden repressiv rendszabályok daczára is, nemcsak hogy nem hallgattak, hanem tiltakozásuk zajával oly mozgalmat indítottak meg, mely csakhamar az egész országot felrázta.

Révész e mozgalomnak tudományával sugalmazója, tollával tolmácsa volt. Ő mindazon adományokkal birt, melyek válság idején az embert keresetté teszik, és szavának döntő befolyást biztosítanak. Imponáló külső megjelenése, ékesszólásának ritka hatalma, s hajthatatlan, tiszta jelleme a közönségnek rég

kedvenczévé tették volt. Másfelől az is köztudomású volt, hogy senki a hazában a protestáns egyház multját, annak viszontagságait és kivívott jogai történetének minden peripetiáit úgy nem ismeri, mint Révész, kinek már akkor a protestáns kérdést tudományosan tárgyaló két önálló műve forgott közkézen. Az egyik »A protestáns egyházalkotmány alapelvei. 1856« czímmel a protestáns egyházalkotmány elméletét adja egész általánosságban hazai viszonyainkra való vonatkozás nélkül, a mint azt az egyház fogalmából deducálja, kimutatván egyúttal, mikép vélekedtek az egyház rendtartása ügyében az első reformátorok, mik az első vallástételek erre vonatkozó nézetei, és mily elvek alapján történt az első protestáns egyházak szervezkedése. Második műve, »Vélemény a magyar protestáns egyházalkotmány főpontjai felett. 1857.« már közelebb járul a feladat megoldásához és kimondván alapelvül, hogy »kiindulási pontunknak saját multunk tényeiben, törekvési irányunknak pedig a protestáns egyházi élet örök elveiben kell gyökereznie«, vizsgálata tárgyaiul teszi: a magyar protestáns egyház államjogi létezését, államhoz és egyéb felekezetekhez való viszonyát és saját berszerkezetét, vagyis alkotmányát.

E két mű mindama kérdéseket előre megfejtette, melyek a nyílt parancs megjelenésével színre kerülve, a protestáns közönséget foglalkoztatták. Ámde Révész, ki nem a napi érdeknek, hanem a tudománynak kívánt szolgálni, azon okmányok történetét is meg akarta írni, melyekben a magyar protestánsok vallásszabadsága biztosíttatik. Legelőször is tehát a becsi békekötés történetét dolgozta fel, s ebbeli dolgozatát 1858-ban a szerkesztésem alatt akkor megindult »Protestáns Egyházi és Iskolai Lap«-hoz küldte be, hol az első számban lett volna megjelenendő.

Azonban oly idők jártak akkor hazánkban, hogy a szegény író tervezett, de a rendőrség végzett. Lapom lefoglaltott, és író és szerkesztő, mint csendháborítók, törvényszék elé idéztettek.

E perbefogatás annál bosszantóbb volt, minthogy az incriminált cikk meg nem jelent, és az egész eljárás máskülönbén is valóságos cselvetés színét viselte magán, miután Thun miniszter még 1856-ban tett közzé egy protestáns egyházalkot-

mányi tervjavaslatot s akkor a protestáns közönséget föltétlen szabad véleménynyilvánításra hívta fel, sőt a »Protestáns Egyházi és Iskolai lap« engedélyezése is leginkább arra való tekintetből történt, hogy legyen tere a vélemények nyilvánulásának. De mit tudott e dolgokról a német rendőrőfnök, ki valószínűen azt sem bírta megfogni, mi köze lehet a századokkal azelőtt szerzett bécsi békekötésnek a Thun miniszter tervjavaslatához? Neki utasításai voltak, melyek szerint bizonyos kifejezéseket nem szabad használni, s ő az utasításokhoz ragaszkodva, a lapot lefoglalta, s a szerinte forradalmi kifejezésekkel élt író és szerkesztőt, mint csendháborítókat, perbe fogatta.

E méltatlan zaklatás Révész népszerűségét, mely személyét amúgy is környezte, lehetőleg még fokozta, s kétségkívül sokat tett arra, hogy midőn 1859-ben a császári királyi pátens megjelent, a közönség bizalma első sorban Révész felé fordult, és tőle várta az ügy ama hathatós földerítését, mely az egyház részéről teendő fölterjesztésben előadatván, tán képes volna a hatalmat az egyház történeti multjával és jogszerű igényeivel egyező eljárásra bírni.

Csakugyan Révész fogalmazta azt a feliratot, mely 1860. elején a négy reformált és a bányakerületi ágostai hitvallásu kerületek képviselői által szándékoltatott küldöttségileg Ő Felségéhez beadatni. Azonban a küldöttség Ő Felsége színe elé sem bocsáttatott; e helyett a minisztérium az egyházkerületekkel nem boldogulván, az egyes gyülekezetekhez fordult: megparancsolta nekik, hogy magokat a pátens határozatai szerint rendezvén, eszközöljék az új felosztású egyházmegyék, ezek pedig az új felosztású egyházkerületek szervezkedését. E rendelet pontos foganatosítása végett utasítottak a politikai hatóságok, hogy a helybeli protestáns lelkészeket a rendeletnek két egymásutáni vasárnapon a szószékről történendő kihirdetésére kényszerítsék, és meg ne engedjék a régi mód szerinti gyűléstartást.

A miniszteri önkény ily tetteleges föllépése ellenében a passiva resistentia is veszélylyel járt s attól lehetett tartani, hogy az egyes lelkészek s a gyülekezeti előljárók a nyomásnak engedve, utoljára is az egyház törvényes alapjáról, melyet egy-némelyike talán tökéletesen nem is ismert, letántorodnak.

Ennek meggátlására Révész megbízott az egyes gyülekezetek lelkészeihez és előljáróihoz intézendő oly óvóirat szerkesztésével, melyben az egyház igaz ügye kellően kiderítettén, kimutattassék, hogy a lelkészeknek s a gyülekezeti előljáróknak az egyházi törvény értelmében az egyházi felsőbbség mellőzésével nekik kézbesített miniszteri rendeletet semmi szín alatt kihirdetniök nem szabad.

Révész dolgozata, mely »Tájékozás« cím alatt szétküldött, s ezer meg ezer példányban terjesztetett, a protestáns egyházi közjognak a fenforgó kérdésre vonatkozó mozzanatait oly világosan, oly meggyőző erővel fejtegeti, hogy abból az egyházi hatóságok nemcsak, hogy tartozó kötelességeiket megtanulhatták, hanem az ezekhez való törhetlen ragaszkodásra buzdítottak is, a mennyiben a »Tájékozás«-ból merített az a tudat, hogy ők oly ősök ivadékai, kik a most megtámadt jogok kivásában vérökkel áldoztak, a bátorítás és erő lelkét is önté beléjük.

A »Tájékozás« meg is tette hatását, s az a szegény kálvinista papság, melynek minden tagja magát a magyarság és alkotmányosság egy-egy letéteményeseül és kötelezett öreül tekinté, megállotta helyét s emberül megmutatta, hogy — az Irással szólva — »Nem adott nekünk Isten félelemnek lelkét, hanem erőnek és szeretetnek és józan elmének lelkét.«

A politikai hatóságok, kik utasítva voltak, hogy a helybeli lelkészeket kényszerítsék a miniszteri rendelet felolvasására, megtették a magokét: nem volt híjja a fenyegetéseknek, pénzbírságoknak, sőt bebörtönzések is történtek. Mindamellett alig találkozott református lelkész, ki kötelességéről megfelelkezve, a rendeletet felolvasta volna. Szervezkedésre pedig, a hol felolvastatott is, nem juthatott a dolog azért, mert akkor meg a gyülekezet nem állott reá; úgy, hogy minden zaklatás és fortély daczára, a helv. hitv. egyház körében nem akadt esperesség, sőt alig egy-két egyház is, mely a pátenis értelmében szervezkedett volna.

Gyűlések azonban minden tilalom, fenyegetések, katonai és rendőri beavatkozások, sőt számos befogatás daczára is folytonosan tartattak.

Bécsben pedig igen jól tudták, hogy a magyar protestánsok, mikor vallásszabadságért küzdenek, hagyományszerűen alkotmányos szabadságot értenek, s ezt tekintve, bizonyára körömszakadtig nem engednek vala, ha az isteni gondviselés közbe nem szól, és a magentai vereség a Bach-Thun-féle politikát mindenestül halomra nem dönti.

E csapás azonban azoknak is kinyitotta a szemét, kik addig nem láttak, mert nem akartak látni; ismét igaznak bizonyult a régi mondás: *Consilia magis res dant hominibus, quam homines rebus*. A nemzet kibékítése halaszthatatlan szükségüvé vált, s erre első lépésül legalkalmasabbnak mutatkozott az, hogy a nyílt parancs keresztülvitelével felhagyva, a protestánsoknak egyházalkotmányuk restitutióját megengedik.

Csakugyan Ő Felsége egy, május 15-én kelt legmagasb leiratában megengedte, hogy az egyház régi törvényes állásába visszahelyezkedjék, egyúttal a nyílt parancs miatt elítélteket, valamint a perbefogottakat, köztük a »Tájékoztató« miatt sokat zaklatott Révészt is, kegyelmesen fölmentette.

Bekövetkezett aztán az októberi diploma, s nemsokára reá az országgyűlés egybehívása. Debreczen városának egyik kerülete, képviselőjének Révészt választotta, s ő nehéz lélekkel bár, mert tanulmányaitól és szívéhez nőtt lelkészi és családi körétől szakasztá el, elfogadta a képviselői állást, csupán azért, mert nem tartotta erkölcsileg megengedhetőnek, hogy magát ama nehéz időkben valamely polgári kötelesség teljesítése alól kivonja.

Politikai pályafutása a mily rövid, oly dicsőséges volt.

Deák Ferencz május 13-án tartott korszak-alkotó beszédében visszautasítá az októberi diploma által oktroyált alkotmányt, s a jogfolytonossági elv alapján amaz ősi alkotmányt követelte vissza, mely a sanctió pragmaticában, mint az uralkodó ház és Magyarország közt létrejött kétoldalú szerződésben a nemzetnek önálló lételt biztosít, úgy, hogy a Magyarország közt és Ő Felsége többi országai közt létező törvényes kapcsolat csak az uralkodó ház egyazonosságában áll.

Ezekből folyólag — mondá Deák — az ősi alkotmány rendén létrejött 1848-iki törvények helyreállítását kell követelnünk, s e követelésünket egy ahhoz intézendő *felirathatban*

kell kifejtelnünk, ki egyedül bir tetteleg ama hatalommal, hogy az alkotmányosság minden postulatumát teljesítse.

Tisza Kálmán, ki az ellenindítványt tette, szintén onnan indúlt ki, hogy tántoríthatlanúl kell ragaszkodnunk törvényeinkhez, és hogy azoknak elismerését és életbeléptetését kell mindenk előtt követelnünk. Minthogy azonban a tényleges hatalommal a nemzet törvényhozó testülete törvényesen addig nem érintkezhetik, míg az törvényes alapra nem áll, és a *sanctio pragmatica* által elébe szabott föltételeket nem teljesítette: ő sem törvényes lehetőségét, sem szükségét nem látja annak, hogy a meg nem koronázott fejedelemhez felirat intéztessék, hanem *határozat* alakjában kívánja törvényes követeléseinket ország-világ előtt kimondatni.

A jelszók ekkép ki lévén adva, megindúlt a több mint évtizeden át elfojtva tartott beszéd-ár, mely 18 napon át egyébbel nem foglalkozott, mint annak bizonyításával, hogy a tényleges hatalom kormánya 12 éven át hazánkban, a mellett, hogy törvénytelen, még oly ügye-fogyott is volt, hogy maga készítette vesztét. E théma, a mily kifogyhatatlannak mutatkozott, anyyira unalmassá vált a szakadatlan ismétlés által.

A ház türelme már-már fogyatékán volt, midőn május 31-én Révész felállott, és megrendítő beszédével a lelkeket felrázva, a közfigyelmet ismét lekötötte.

A kinek tiszta politikai meggyőződése van, joga is van azokat kimondani. Révész e joggal élve, Deák ellenében, a rendes feliratot jogilag lehetetlennek mondja, már csak annál fogva is, mert a gyűlés, a melyben tanácskoznak, törvényes országgyűlésnek nem nevezhető. Nem nevezheti — úgymond — törvényesnek e gyűlést eredetére nézve, mert oly tényleges hatalom által hivatott össze, a melynek erre való törvényes jogosultságát az alkotmányos elvek értelmében kétségbe kell vonnia, s oly módon és oly helyre hivatott össze, hogy azt törvényesnek tekinteni bármi szempontból sem lehet. Mindamellet, ha nem is úgy, mint törvényes országgyűlésnek, de úgy, mint népképviselők testületének, mégis lehet, sőt kell valamit szólni. Hogy mit? erre nézve Deákkal mint indítványozóval teljesen egyetért. Azonban nem hallgathatja el aggodalmát a fölött, hogy az indítványozó mindenütt, hol az ország alapjogait,

annak az uralkodó-házhoz és az ausztriai tartományokhoz való viszonyait fejtegeti, folyvást a sanctio pragmaticára, mint oly alapszerződésre hivatkozik, mely országunk alkotmányos jogainak a többi törvényeknél magasabb értékű biztosítóka, holott a sanctio pragmaticáról a magyar közjogi viszonyok mezején szó sem lehet, minthogy ama néven teljességgel nem lehet egyebet érteni, mint ama családi szerződést, amaz örökösödési szabályzatot, melyet VI. Károly, római német császár, 1713. ápril 19-én adott tudtára titokban a maga minisztereinek és udvari tanácsosainak. Azonban ez csak magára a császári családra és ama tartományokra nézve volt kötelező, a melyek öntörvényhozási joggal nem bírván, eléjük az örökösödést megállapító családi szabályok bevégzett tény, sanctio alakjába terjesztethettek. Másképp volt, sőt kellett lenni Magyarországra nézve. Itt az 1722^{2/3}. országgyűlésen oly törvény alkottatott, melyben nemzet és fejedelem kölcsönös kötések által korlátozott s egymásnak lekötöztetett felekképen szerepelnek. El törvény szerint, »mikép a trónralépésnek, úgy a trónról lemondásnak is múlhatlanul az országgyűlés előleges tudtával és beleegyezésével kell történni.« Jelen esetben tehát, ha hiba volt, hogy a lemondások az ország híre-tudta nélkül történtek, minden bizonynyal hiba van az azokon alapuló trónörökösödési igényekben is. De meg ugyane törvény szerint »bizonyos határozott föltételeket kell a trónöröklőnek vagy uralkodónak megtartani, a mely föltételek teljesítése nélkül ő sem trónörökösnek, sem uralkodónak nem nevezhető. Ilyen föltétel a trónörökösre nézve például az, hogy hat hónap alatt magát megkoronáztatni tartozik, és hogy megkoronáztatásáig is mindenben az ország alkotmánya és törvényei szerint tartozik kormányozni, a mint ezt az 1791. III. t. cz. részletesen meghatározá.« Ezekből — mondá Révész — önként és megdönthetetlenül következik, hogy Ő Felsége Ferencz József lehetett trónörökös, vagy lehet uralkodó, a Magyarországon kívüli tartományokra, de hazánkra nézve mindaddig nem lehet, míg az idevonatkozó föltételeknek tetteleg eleget nem tesz. De mindezekből még az is szükségképen következik, hogy Ő Felségéhez sem mint koronás királyhoz, sem mint törvényes trónörököshöz fel nem írhatunk: nem írhatunk hozzá másképp, mint meghódítottak a meghódítóhoz, mint

subjugáltak a subjugálóhoz. Ezt pedig mi, kik népfőlségi jogoknak és történeti alkotmánynak vagyunk képviselői, őrei és védelmezői, semmiképen nem tehetjük, mert ez nem egyéb lenne, mint az alkotmányos és jogi álláspontnak tetteleges elhagyása, vagy legalább ignorálása, a mit én ugyan részemről, mint hazámnak egyik képviselője, soha sem teszek s később vagyok inkább hazamenni, mintsem hogy a népfőlségi jogoknak s a történeti alkotmánynak álláspontját csak egy percze is elhagyjam.

Így szólott és e szerint cselekedett Révész. Beszéde, melyben erős meggyőződés a szenvedély hangját tette magáévá, a határozati indítványnak oly szakító indokolását és magyarázatát adta, hogy saját pártjabeliei is megijedvén a rájuk súlyosodó nagy felelősségtől, ott nyomban magok kezdtek azon meszterkedni, hogy a már-már biztosnak tudott többségek abdicáljon, s hogy a felirati párt jusson győzelemre. Révész egyenes lelkét e fogásos eljárás mélyen sértette és felháborította, s visszavonulva a párttól, mely magát megsemmisíteni készült, odahagyta az országgyűlést és haza ment Debreczenbe.

Június 4-én a szavazás előtt Deák Ferencz, mint indítványozó, emelt még egyszer szót. Kijelenté, hogy nem szándékoszik indítványát újabb okokkal támogatni, vagy az ellenokok czáfolgatásába bocsátkozni. Csak Debreczen városa egyik képviselőjének, kinek végképi távozását fölötte sajnálja, Révész Imre úrnak némely állításaira kívánja észrevételeit megtenni. »Nem szokásom — mondá — üres szavakat mondani, bókokat még kevesbbé; Révész Imre úr a fennforgó lényeges kérdésre nézve más nézetből indult ki, mint én; de tisztelem észtehetségét s jellemének szilárdságát, s azért ismétlem, hogy távozását vesztességnek tartom.

Ez a hyperloyalis bölcsesség, mely a tényleges viszonyok szülte helyzetben túl sem jogot formálni, sem remélni nem mer, keveset törődött azzal, hogy Révész fejtegetései igazságon alapúlnak-e vagy nem, hanem egyszerűen szörnyűködött azon, hogy azokat a ne-nyúlj-hozzám természetű kérdéseket valaki oly nyíltan merte bolygatni és bonczkés alá venni.

Deák Ferencz másképp vélekedett. Ő a nemzet történetét tanulmányozta s jól tudta, hogy Bécsben századokon át

hazánkat oly tartománynak tekintették, melynek rendeltetése, mindenestül beleolvadni a közbirodalomba, és nemzeti saját-ságaiból kivetkőzve, osztrákká lenni. Ő tudta, hogy azzal a simulékony hazafisággal, mely a Révész-féle jellemeket perhorrescálja, a magyarság ma aligha nem azon nemzetek sorában lenne, melyeknek a történelem már csak neveiket tartotta meg. Azért történt, hogy mindama felszólalások közt, melyek a há-tározati párt részéről tétettek, Révészé volt az egyetlen, melyre tüzetesen reflectált, és arra a hazafiúi rokonszenv félre-ismerhetlen melegével válaszolt; nem is annyira, hogy őt czá-folja, mint — hogy Deák saját szavait használjam — »főkép, sőt egyedül azért, mert Révész némely állításait, ha megjegyzés nélkül hagyatnak, közös elleneink fegyverül használhatnák ellenünk.«

Deák is csak úgy mint Révész, a közjog és történelem adataiból merített; de míg Révész tudós szemmel csak azt nézte, mit mond a tudomány elmélete, addig Deák államférfíúi bölcsességgel a tényleges viszonyok számbavételét sem mellőz-hette. Révész ellenzéki szempontból leginkább azt fejtegeti, hogy alkotmányos törvényeink értelmében, mi nem lehető; de azt nem mondja, hogy mi és mennyi a lehető, míg Deák épen ezt kereste, hogy a bécsi politika által megakasztott állam-életünk történelmi tovafejlődését miképen indíthatná meg. E törekvéseben ő csak úgy mint Révész a nemzet alkotmányos önállósága biztosítására fekteté a fősúlyt, s minthogy a törté-nelmi fejlemények a nemzet politikai létét a monarchiához csatolták: okvetlen az ország azon alaptörvényére kellett hivat-koznia, melyben úgy a monarchia szilárd fennállhatása, mint a nemzet alkotmányos önállósága biztosittatik. Ez alaptörvény érvényességét Révész sem tagadta, de megtámadta elnevezését, s ez volt az, a mit Deák szerint a közös ellenek fegyverül hasz-nálhatnának ellenünk.

Nem lehetett tehát Révész beszédét válasz nélkül hagy-nia; arra azonban épen nem vállalkozott, hogy azt pontról pontra bonczolgatva olyanokat is feszegessen, melyek mint helyrehozhatlan tények a kibontakozást csak nehezítenék, vagy épen lehetetlenné tennék. Ezekre tehát ügyet nem vetve,

Deák a kérdésnek csakis ama sarkpontjaira szorítkozott, melyek tisztázása az ügy törvényes mederbe terelésére szükségesnek mutatkozott.

Mikor Deák e beszédet tartotta, Révész már nem volt Pesten. Távozása után pár héttel (július 10-én) ezeket írja nekem: »Míg ti nagy erővel döntögetitek az ország dolgát: addig én itthon magyarázom a gyülekezetnek a szentírást, gyönyörködöm az egyszerű szép természetben; éjjel virrasztok beteges kis fiam mellett, ki már túl van a nagy veszélyen, — általában pedig tűröm csendesesen a tömegnek ellenem feltámadt balvéleményét és rágalmait. Igen, igen kevés ember van itt, a ki hazajöveletemet balra ne magyarázta volna; könnyelműség, hűtlenség, hazafiatlanság, sőt talán már megvesztegetés is az, a mit reám fogni szeretnek. Ez a jutalma annak, hogy elszakadva édes családomtól, hivatalomtól, tanulmányaimtól, habár egy pár óra is, kitettem magamat sok kellemetlenségnek. Most már végképen eltemettem magamat, mondják igen sokan, s mind e mellett is megint meg akarnak választani; a miről nagynehezen lehet őket levernem. Mily szeszélyes és mily zsarnok a tömeg!«

Maga szakított tehát véget politikai pályájának, melyről azt tapasztalta, hogy nem neki való, mert céljait eszével helyeselni, eszközeit pedig puritán irányú erkölcsével egyeztetni nem tudja. Mikor a képviselői állást elfogadta, akkor is csak a hazafiúi kötelesség teljesítése állott szeme előtt, kötelességének pedig csak úgy és akkor hitt eleget tehetni, ha közjogi és történelmi tanulmányokon alapuló politikai elveitől hajszálnyit sem tér el. Ily nézettel csakhamar be kellett látnia, hogy a ki, mint ő, meggyőződése rovására sem az emberekkel transigálni, sem a viszonyokhoz simúltni nem tud, ki a népfőlség nevében beszél, s azokat az elveket vallja, melyeknek országgyűlési beszédében oly erős kifejezést adott, nincs teendője oly gyűlésben, mely a 67-iki kiegyezés előjátékát képezte.

Ő tehát visszavonúlt, nem annyira a küzdelem elől, melytől nem félt, mint általában a politikától, melyre sem hivatása, sem kedve nem volt. Nem szólott, de szívében a kiegyezés politikájával kibékülni már csak azért sem tudott soha, mert nem bízott a kiegyezés őszinteségében. Innen ama merev

magatartás, melyet később a kiegyezés alapján álló állam minden oly rendelkezésével szemben tanusított, mely egyházát érinté.

Midőn az 1868. évi népiskolai törvény megalkottatik, Révész e törvényhozási tényben a protestáns egyház önrendelkezési joga elleni merényletet lát, és nem nyugtatja meg az, hogy tekintettel az autonom felekezetekre, a törvény »a hitfelekezetek által felállított népoktatási tanintézetekről« szóló külön szakaszban rendelkezik, mert szerinte a protestáns iskolákról egyáltalában »az egyháznak mint ilyennek törvényes kihallgatása, és beleegyezése nélkül maga az ország törvényhozó hatalma sem intézkedhetik.«

Révész tehát ismét a sorompók közé lép és különösen az iskolaügyben folytatandó polemia kedvéért megindít 1870-ben »Magyar protestáns egyházi és iskolai Figyelmező« cím alatt egy folyóiratot, melynek mindjárt első cikkében nyíltan kimondja, hogy »ha ti nektek akkor, midőn a haza mostani állapotának alapjait letevéték, szabad volt 1723-ig visszamenni, és ott egy pár törvényt pontot a sanctio pragmatica nagyhangzású névre megkeresztelni: ugyan mért ne volna nekünk szabad a békekötések alapjára állani, vagyis azon megmaradni, midőn folytonosan azon állottak őseink, és azon állottunk épen mi magunk is? Vagy talán az új sanctio pragmatica s erre fundált osztrák-magyar modern állam megsemmisítette a békekötéseket? Higyje a ki hiszi. Én határozottan tagadom, s folyvást Kölcseyvel tartok: Vér ömlött a békekötésekért, s azokat elődeink iránti hálátlanság, s merem mondani: vérárulás vétke nélkül semmivé tétetni nem hagyhatjuk.«

E ripristináló álláspontján később az egyház autonóm jogát az iskolára nézve, azzal indokolja, hogy »olyszerű törvényhozási és kormányzási viszonyok között, a milyenek 1849. óta hazánkban egymást gyorsan felváltva és egymással ellenkezve a közszabadság és nyugalom kisebb-nagyobb romlásával az újabb időkig feltűntek és elenyésztek, gyermekeink nevelésének ügyét az esetleg feltűnő és rövidebb vagy hosszabb ideig fennálló kormány- vagy országgyűlési többség rendelkezése alatt nemcsak vallásunk, de az igaz műveltség, szabadság és magyar nemzetiség érdekéből sem látjuk akkép biztosítva, mint saját

autonomiánk védpaizsa alatt eddig láthattuk, láttuk és hiszszük, hogy ezentúl is látni fogjuk.»

Ime az 1861-iki országgyűlési szónok, ki az akkoriban elfoglalt álláspontjától a kiegyezés után sem tud tágitani, egyszerűen azért, mert az 1867-iki kiegyezés alapján létrejött osztrák-magyar államéletet is csak oly mulékony kísérletnek tekinti, mint a milyenekül az 1849. óta egymást felváltott politikai változások bizonyultak.

Szóval, Révész nem bízott a dolgok új rendében, s azért a múltban kereste, a mit a jelenben nem hitt és nem is remélt feltalálhatni. Különösen pedig az iskolaügyre nézve, gondolkodásának irányt, törekvéseinek határt ama meggyőződése szabott, hogy a mely protestáns elvek a haza alkotmányát egykoron az abszolút hatalom elnyomása ellen megbirták óvni, azok ma sem lehetnek a hazára nézve károsak, a felekezetre nézve pedig okvetlen hasznosak.

E nagyon is józannak látszó okoskodás mellett csak azt nem vette tekintetbe Révész, hogy az egykor és a ma közé 1848 esik, mely hazánkban új társadalmat, új szükségletekkel és olyan nemzetiiségi aspirációkat teremtett, melyekre nézve a népiskolai ügyet kizárólag felekezeti mederbe vezetni, a mint Révész magát kifejezi, annyi lett volna, mint a haza jövődjét a felekezetek és nemzetiiségek gyűlölködésének kiszolgáltatni, és azon veszélyek megörökítését előmozdítani, melyek mellett államéletünk megszilárdulása soha lehetővé nem válnék. Már pedig az állam, önfentartási joga gyakorlatát attól nem teheti függővé, hogy vajjon biznak-e fennmaradásában vagy nem biznak; sőt utóbbi esetben intézkedéseiben annál határozottabbnak, annál erősebbnek kell lennie.

Nem folytatom e kérdés feszegetését, mely barátságunkat megszakítva, évekig tartott elkeseredett tollharczot idézett elő közöttünk, és nyilvánvalóvá tette, hogy nemcsak az egyházi és iskolai, hanem a társadalmi élet sok egyéb mozzanataira nézve is eltérő nézeteink voltak.

Mindamelletty oly szilárdúl állott lelkemben az, hogy Révész ama kevesek egyike, kiknek a költővel szólva: »Ex meliore luto finxit praecordia Titan«, hogy bátran elmondhatom, Lews egy képével élve: Valamint a föld soká tartja meg

melegét, miután a nap a láthatárról letűnt, barátságom tüze szívemben még akkor is meleget tartott, mikor elvi harcunk a szélsőségig fejlődve, egymás irányában a legkiméletlenebbek voltunk. S jól esik lelkemnek, hogy Révész is, midőn tiz évi megszakítás után levelezésünket újból megindítottuk, 1879. nov. 23-án így ír hozzám: »Légy jó meggyőződni a felől, mélyen tisztelt kedves barátom, hogy bármi keserű differentiák tűntek fel eddig, s talán tűnnének fel ezután közöttünk, én Te felőled még utolsó órámban is tisztelettel és kegyelettel fogok emlékezni.«

Nagy ideje, hogy rátérjek valahára Révész életének ama működésére, mely őt e társaság tagjává avatta.

A mint az eddig vázolt életéből látható, Révész valamint fél rendszabályoknak, úgy félig végzett munkának barátja nem volt; a mihez fogott, azt egész lélekkel végezte s annak emberül megfelelt. Pap, még pedig protestáns pap létére tehát mindenekelőtt egyházi szónoknak, aztán theologusnak kellett lennie, s az is volt a szónak legnemesb értelmében. Mind a két irányban irodalmilag is nagy munkásságot fejtett ki.

Megjelent egyházi beszédei, úgy a Robertson nyomán írottak három kötetben (1864—69), mint az eredetiek két kötetben (1870), egyházi irodalmunk ez ágának oly kiváló termékei, melyekben Révész kitűnő egyéniségének leghívebb ki-nyomatát találjuk. Robertson Révésznek nem annyira mintaképe, mint szellemrokona. Mind a ketten tanaikat a vallási igazságok eredeti élő forrásából, a bibliából merítik, úgy a mint ennek tartalma gazdag lelkekben élt, kapcsolatba hozva a modern világ roppant ismereteivel és eszmecsoportjaival. E szellemi kincsekre támaszkodva, Révész minden üres ragyogványtól menten, egyedül az igazság erejével és meggyőződése bensőségével kíván hatni. Innen az a régiekre emlékeztető egyszerűség és komoly, mondhatni szent ünnepélyesség, mely beszédeit jellemzi, és azoknak nem annyira megkapó, mint csendes, mélyre menő hatást biztosít.

Az általános emberi, az eszmei igazság, a mint az Istenhez, mint kútfejéhez kapcsolja magát, Révész beszédeiben oly kifejezést nyer, mely épen a magvas egyszerűség által hat, s megtalálja útját úgy az értelemhez, mint a szívhez.

Ha a predikátorok azt hozzák fel e beszédek ellen, hogy általok elmondva, nem tették meg azt a hatást, melyet vártak: ez a Pygmeusok panasza, hogy nem bírják a Herkules buzogányát forgatni. Azt az egyszerű fenséget, mely Révész beszédeinek sajátja, teljes mértékben csak az ő hatalmas egyénisége tudta érvényesíteni.

Révész maga kijelenté, hogy beszédeit nem oly célra tette közzé, hogy mások azokat betanulván, változtatlanul elmondják. Sokkal magasztosabbnak nézte ő az igehirdető hivatását, semhogy memorizáló és szavaló gépnek kívánta volna lealacsonyítani. Ő csupán tanulmányozásra ajánlja beszédei olvasását és reményét fejezi ki, hogy kinek kebelében az olvasott és megvizsgált eszmék és igazságok iránt élő és rokonszenvező visszhang támad, annál önként meg fog születni a készség is, hogy amaz eszmékről és igazságokról saját felfogása, ízlése és modora szerint szóljon a néphez.

Jól tudta azt Révész, hogy az erkölcsi nagy igazságokat csak a nép értelmi világából merített előadás teheti gyümölcsözővé; de éppen mert ezt tudta, a fősúlyt kiadott beszédeiben az eszmék és igazságok kifejtésére fektette, a lelkeszerekre bízván, hogy a kifejtett igazságokat mindenik saját egyénisége és hallgatóságának műveltségi mértékéhez alkalmazkodva dolgozza fel.

Mint theologus, irodalmilag Révész két irányban volt munkás: egyházpolitikai és dogmatikai irányban. A fennebb említett egyházpolitikai önállóan megjelent műveken kívül, melyekhez bibliographiai tekintetből még többeket kellene csatolnunk, különböző folyóiratokban s különösen a »Magyar protestáns egyházi és iskolai Figyelmező« című, saját folyóiratának kilencz évfolyamában, kötetekre menő dolgozatai jelentek meg, melyek mind meg annyi becses adalékok a magyar egyházpolitika tudományához.

A dogmatika terén különösen a vallási conservativismus érdekében ellenem vívott hosszú harcza tette nevezetessé. E vitáról ma igaz ítéletet mondani másnak is nehéz feladat volna, nekem pedig éppen lehetetlen.

Ezektől eltekintve tehát, sietek Révészt a történetirőt bemutatni. Őt szellemiránya, természeti hajlama, a mint

fennebb már említettem, igen korán a történelmi tudományok művelésére vonzotta. De, fájdalom, e tekintetben Révész is ama számos jeleseink közé sorozandó, kiket a sors pályájok közepén ragadván el, életfeladatukat be nem fejezhették.

A mit a történelemben Révéstől birunk, elég arra, hogy hivatottságát bebizonyítsa, de nem elég arra, hogy a felköltött várakozást kielégítse.

A közönség azt várta tőle, hogy megírja a magyar protestáns egyház történelmét a reformációtól kezdve napjainkig. Pedig ő ebbe soha bele se fogott, s a történetírás módszeréről több helyt nyilvánított nézetei szerint bele sem foghatott, mint-hogy ma még az oly munka megírásához megkivántató források nem hogy megvizsgálva, de még összegyűjtve sincsenek.

1860-ban tartott akadémiai székfoglalójában Révész a történelmi bírálatról értekezvén, a történetírás egész elméletét a bírálatra alapítja, értvén a történelmi bírálat alatt »nemcsak ama tudományos eljárást, mely a történeti tények valódiságát, értékét, jellemét, s általában hitelének mértékét nyomozza, vizsgálja s állapítja vagy dönti meg, hanem azt is, mely a történeteket előadó, vagy azokra vonatkozó írott és nemírott emlékek, tehát általában a források hitelét s épségét vizsgálja, és azok gyakori romlásait biztosan vagy hozzávetőleg helyrehozza.

Ehhez képest Révész a történetíró teendőire nézve, a dolog természetéből folyó következő egymásutánt tartott megállapítandónak: »Először jó a források és adatok gyűjtője és közrebocsátója, a ki, ha tisztének híven megfelelt, valóban eleget élt és méltó érdemeket szerezhetett magának; ezután jó a bíráló, ki a felfedezett, egészen nyers, és még kétes értékű anyagokat a bírálat tisztító tűzébe veti s a salaktól és szeméttől elválasztott, megtisztított és megpróbált anyagot átadja magának a történetírónak, a kiben már a tudománynak művészi képességgel is kell párosúlva lenni, a mennyiben ő az események szülőokait, lefolyását és eredményeit mutatja ki éles elmével és lerajzolja híven az általa is minden esetre felülvizsgált adatokból, de az egészet művészi szerkezetben és művészi előadással élethűen állítja előnkbe.«

Révész, midőn a történetírás feladatát és az a körül végzendő munkák sorozatát megállapította, a hazai protestáns egyháztörténelemre vonatkozó maga saját teendőit is körvonalozta, a minthogy csakugyan ő történetírói működését, teljes életén át, amaz elvek szerint intézte.

Akadémiai székfoglalójával csaknem egyidejűleg Szombathynak, a sárospataki főiskola történeteit tárgyzó művét ismertetvén, elmondja, hogy Szombathy látköre a forrásokra nézve a lehető legnagyobb volt, a mi ritka, páratlan nagy érdem közöttünk, a hol történelmi művek és közlemények jönnek létre a mai napig, melyek megbocsáthatlan együgyűséggel a forráskutatás roppant fontosságát és becsét nem is sejtik, egy-két zavaros forráshoz tapadnak, s az így támadó óriási hézagokat mesékkel és gyarló hypothesisokkal töltik be. »Dicsőség tehát — így folytatja Révész — Szombathy emlékezetének, ki e részben is nagyszerű példát adott s midőn műve egész folyamán minden tételnél, minden adatnál az illető forrást részletesen és híven kijelöli: ez által nemcsak műve hitelességét biztosítja, de az ifjú történetírói nemzedék kezébe a forráskutatásra nézve biztos vezérfonalat ad.«

A mit Révész ily meleg szavakkal Szombathyról elmond, azt mi ma joggal ő róla mondhatjuk el, mint olyanról, ki a protestáns egyháztörténelem mezején az adatgyűjtés és források kutatása tekintetében többet fáradozott s többet tett minden elődjénél, a mint azt közrebocsátott számos monographiái és kisebb dolgozatai bizonyítják. Erdősy János, magyar protestáns reformátor. 1859., Huszár Gál magyar reformátor és az ő egyházi beszédei. 1862., Dévai Biró Mátyás első magyar reformátor életrajza és irodalmi művei. 1863., Simontornyai Gergely, ösmeretlen magyar reformátor. 1864., Mélius Péter emlékezete. 1873., mindmegannyi nagyértékű, mert forráskutatáson alapuló adalékok a hazai protestáns egyháztörténelemhez, s azoknak egymásután megjelenése világosan mutatja, hogy Révész kitűzött magasabb cél és terv szerint dolgozott, szem előtt tartván, a mit Dévai életrajzának előszavában így fejezett ki: »Adatok, még pedig forrásértékű adatok nyomozása, egybe-gyűjtése és szigorú, bírálatos megvizsgálása a legfőbb feladat egyháztörténelmi műveltségünk jelen álláspontján.« Ez irányban

munkálkodott maga és buzdított másokat is munkára, szóval és írásban. Többek közt az által is, hogy 1868-ban »A levéltárak megóvásáról és rendezéséről« című kis munkát adott ki, melylyel oda kívánt hatni, hogy úgy a régibb családok, mint különösen a hatóságok okmány-gyűjteményeiket a tudomány által felhasználható karba helyezték, s ez úton a történelmi forrástanulmányt elősegítsék.

Sokat foglalkozott a kérdéssel: hogy s mikép lehetne a hazai protestáns lelkészségnél a közmíveltség színvonalát magasabbra emelni s a tanulmányozási kedvet éleszteni. Erre nézve is a történelmi tanulmányok közönségessé tételét tartotta leginkább célra vezetőnek, és első teendőül történelmünk mindenoldalú feldolgozását jelölte ki, kiindulván abból az igen is helyes nézetből, hogy a theologia többi ágaiban kedvezőbb viszonyok közt élő külföldi tudósok segítségünkre lehetnek, míg egyházunk történelmének alapos megírását a külföld is első sorban tőlünk várja.

Midőn 1879-ben elnökünk gróf Lónyay Menyhért vezete mellett többen a magyar protestantismus története megírására szövetkeztek, és Révész is közreműködésre hivatott fel, ő »A magyar protestáns egyháztörténelem jövője ügyében« című terjedelmes dolgozattal felelt, melyben a kezdeményezést kifakadó örömmel üdvözölvén, magyar protestáns egyháztörténelmi társulat alakítását hozza javaslatba, s annak célját e két pontba foglalja össze: 1. Készíttessék egy elméleti és gyakorlati bevezető s útmutató mű, főleg a kezdő történelmi munkások számára. 2. Kezdessék meg a tüzetes munka az egyházkerületek jegyzőkönyveiből s más forrásokból, regesták készítésével. Jelenti egyúttal, hogy maga részéről a tiszántúli egyházkerületnek 300 évre terjedő jegyzőkönyveiből a regestákkal ma-holnap készen lehetne, sőt ha csupán magokra a jegyzőkönyvekre támaszkodnék, akár néhány hét múlva elkezdhetné a regesták közrebocsátását. Szándéka azonban, nemcsak a jegyzőkönyveket, hanem a superintendensek és főkurátorok fennmaradt levelezéseit, valamint a többi forrásokat, sőt az egykorú irodalomnak idetartozó történelmi vonatkozásait mind felhasználni, s így a tiszántúli egyházkerületnek teljes történelmét adni, napló alakban, oly módon, hogy a mint egy bizonyos

korszaknak e regestákból összeállított naplója végződik, nyomban jöjjön utána ama korszaknak rendszeres és pragmatikus áttekintése.

E roppant munka tehát nem maradt pusztá terv, hanem nagyjából meg is van téve. S bátran mondhatjuk, hogy ha az a vállalat, úgy a mint tervezve volt, megjelenik, megmutatja vala az egyedül helyes utat, mi módon lehet és kell hazánk protestáns egyházának történetét úgy megírni, hogy az a múltnak igazi tükre és a jövőnek iskolája legyen. Hazánkban a protestantismus mint egységes egész csak politikai téren, az állammal való érintkezésében jelentkezett; belső élete ellenben az egyes egyházkerületekben, mindenikben külön autonóm fejlődést nyert. Mig tehát e részek történelme külön-külön úgy nem lesz feldolgozva, a mint Révész azt a tiszántúli egyházkerületre nézve tervezte, addig a magyarországi protestáns egyház történelmét alaposan megírni nem lehet.

Annál inkább fájlahatni, hogy a fáradhatatlan munkás épen célja közelében hanyatlott sírba, és a nagy mű, melyen sok éven át a legnagyobb odaadással dolgozott, befejezőre és kiadóra vár. Ez a munka azonkívül, hogy a lelkiismeretes adatgyűjtés módszerével ismertet vala meg, azt is biztosra foghatjuk, hogy mesteri feldolgozás tekintetéből is mintaszerű leendett. E föltevésre jogosít az, hogy oly mezőn, hol az előmunkálatokat megtéve találta, elbeszélő és műalkotó tehetségét fényesen bebizonyította. »Kálvin élete és a kálvinismus. 1864.« című munkájára czélozok, melyet Révész a reformátor halálának három százados évfordulóját megelőzőleg a nagy közönség számára írt, és abban a történetírás kellékeit az életrajz szépségeivel gyönyörűen egyesítette. Az előadás hangja, a kifejezések egyszerű erőteljessége szép összhangzásban áll a reformátor rideg, de fenséges jellemével, mely Révész rajzában a helyzetek és cselekvények ügyes csoportosítása által a szemléletőségig domborodik ki.

Nincs oly jelentékenyebb mozzanat Kálvin küzdelmes, válságos életében, mely Révész előadása szerint a valóságnak megfelelő színben és arányban ne mutatkoznék, a mi igen is természetes, eleve tett ama kijelentése mellett, hogy »a történetírás tiszte nem az, hogy Kálvinnak vagy bárkinek is feltétlen

ügyvéde legyen; hanem az, hogy a tényeket elfogulatlanúl, kellő egybefüggésben, híven és tisztán állítsa az olvasó elé.«

Ehhez képest Révész Kálvinnak nem valami képzelmi, idealizált rajzát adja, hanem az igazolt forrásokból merített adatok alapján elbeszéli egyszerűen Kálvin életének jobbára mind reformátori művére vonatkozó eseményeit, az olvasóra bízván, hogy azokból magának Kálvin szellemi képét megalkossa.

Révésznek az elbeszélés folyamában itt-ott ejtett saját nézetű közbeszólásai csakis arra valók, hogy a mieinktől elűtő XVI-ik századbéli világnézletek áramlatára figyelmeztessen, minek tekintetbe vétele nélkül Kálvin élete és működéséről igazságság itéletet mondani egyáltalában nem lehetséges.

Olvassa el bárki Révész könyvében a Servet pörét, mely a protestantismusnak egyik legsötétebb lapját képezi, s mondja meg, hogy írhatta volna-e annak lefolyását akárki is nagyobb nyíltsággal és történelmi hűséggel, mint a hogy Révész teszi? — Nem szépít, nem hallgat el semmit, pedig kiérzik minden szavából, mennyire fáj neki a Kálvin emlékezetét elhomályosító tény elbeszélése. Utóljára visszatekint a megrendítő esemény lefolyására és így nyilatkozik: »Túl van minden kétségen, hogy Servet kivégeztetését sem a humanismus, sem különösen a valódi keresztyénség elveivel igazolni nem lehet; a romlatlan emberi szív pedig minden érzelmével fellázad az ellen.«

»Máskép áll a dolog — így folytatja Révész — a XVI. századi fogalmak, pozitív törvények és gyakorlat szerint. Bárán állíthatjuk, hogy a XVI. században nem volt akár protestáns, akár római katolikus oly állam Európában, a hol Servet az ő iszonyú végsorsa el nem érte volna. A fájdalom, a szégyen és botrány, úgy látszik, csak abban áll tehát, hogy mért kellett ennek a protestáns Genfben történnie.«

Igen is, az a megdöbbentő kérdés, hogy mért kellett annak épen a protestáns Genfben történnie? Mert, ha a reformáció jogosult volt a catholicismussal szemben, akkor Servet, midőn a reformált hitvallás ellen kelt ki, nem tett egyebet, mint hogy a reformáció közös jogával élve, lelkiismerete sugallatát követte.

A reformácziónak már pusztá létrejöhetése tekintetéből is föl kellett a gondolatot a dogmauralom alól szabadítani, mert hisz csak úgy lehetett az egyházi hatalmat lefegyverezni és a maga embereit szóhoz juttatni. Ámde akkor mi jogcíme marad a polgári törvénynek, hogy valakit dogmai kérdés miatt elítéljen.

Bármely oldalról tekintsük is a dolgot, protestáns inquisíciót mentegetni talán, de igazolni soha sem lehet. A történetírónak pedig a mentegetés nem feladata, sőt méltóságát tagadja meg, mihelyt mentegetésre, a tények palástolására adja magát és ügyvédnek szegődik.

A történetírónak a tények részrehajlatlan hű elbeszélésén kívül nincs más feladata, mint az, hogy az okok és következmények egymásba füződését kutatva, a külső cselekvény indokát ama végforrásáig nyomozza, mely utoljára nem is csupán a cselekvő egyénben keresendő, és legtöbbször a történelemben szereplő láthatatlan hatalomban, a koreszmék észrevehetetlen uralmában vész el.

Hogy mindamellet az egyént teszszük oly cselekvényekért is felelőssé, melyek végelemzésben egyéni akaratán kívül esnek, ez azért van, mert nem adatott embernek meghatározhatni, hol végződik ama láthatatlan hatalom ösztönzése s hol kezdődik a szabad akarat működése. Ez a történelem tragicuma.

E gondolatnak adott Révész is kifejezést, midőn Servet halálra íteltetésének nem mentegése, még kevesebb igazolása, hanem pusztán magyarázata tekintetéből a XVI. századi fogalmakra, positiv törvényekre és gyakorlatra hivatkozott, és alig érthető, mikép akadhatott Révész könyvének oly bírálója, ki ellene azt a vádat is emelte, hogy ő, t. i. Révész, Kálvin iránti elfogultságból »a hit- vagy vallási véleménynek a XVI. században divatos büntetését helyesli.« Nemcsak, hogy a hitüldözés jogosultságát, a mint a fennebbi idézetből látható, határozattan kárhoztatja, hanem a vallási türelmetlenséget magában Kálvinban is rosszalja és elítéli.

Midőn Kálvinnak a lutheránus Westphállal folytatott vitatkozását előadja, s előbbinek e nyilatkozatát idézi: »A Krisztust hívom tanubizonyságul, hogy mihelyt Westphal a maga makacsságával felhagy, én szívesen kezemet adom arra,

hogy közöttünk barátság és testvéri szeretet legyen«; e szavakra Révész ezt a gyönyörű megjegyzést teszi: »Vajjon mikor volt élő és valódi ama szeretet, mely betűkhöz és dogmákhoz kötötte magát mint feltételhez? A XVI. század legnagyobb elméin is még mindig borongott bizonyos végzetes, sötét homály, mely a szeretet vallásának lelkét előttük elrejtette.«

E kenetes hangú, de lényegében a mily igaz, ép oly sujtó nyilatkozat elítéli mindazt, a mi Kálvin reformátori művében betű- és dogmauralomra, és ebből folyólag a gondolatszabadsági jog elnyomására vall.

Ezzel Révész a művelt emberiség legnemesb szellemei magaslatán állónak mutatta be magát, és jól esnék lelkemnek, ha életműködésének e rövid vázlatát azzal berekeszthetném. Azonban vétkezném a történeti igazság ellen, ha el nem mondanám, hogy a későbbi fejlemények folytán mind szorosabbá vált ragaszkodása a múlthoz, Révést az idézett kijelentéssel szöges ellentétben álló irányzatba terelte, és bebizonyított utójára az erős lelkűn is, hogy a ki a haladás versenyén bármi okon megállapodik, előbb-utóbb haladó irányú saját múltjával jó ellenkezésbe. Ez végzetszerű sorsa az alkalmazkodni nem akaró nemes jellemeknek, hogy véleményeik simulékonyssággal nem bírván, hamar oly helyzetbe jutnak, mely hasonlít a hátramenéshez.

Az a tény azonban, hogy Révész hódolatot parancsoló tekintélyét mindvégig megtartotta, és a közbizalom iránta nem csökkent, nyilván azt bizonyítja, hogy a közönség nem tudta be személyének, a mi csakugyan inkább a mostoha korviszonyok eredményének mondható.

Az idő ugyanis, melyben Révész élete lefolyt, a válságok szakadatlan láncolatát és oly nehézségeket tüntet fel, melyekben a nyilvános élet épen a legnemesb jellemeket tette ki kemény megpróbáltatásnak. Előbb új eszmék uralma, ódon intézmények középtett összeütközésbe hozta a meggyőződést a hivatalos kötelességgel; később az életbeléptetett új intézmények a százados megszokásba és megkedvelt hagyományokba ütköztek.

Révész mind a két korszakban követte meggyőződését és teljesítette kötelességét híven és szigorún; de végtére elked-

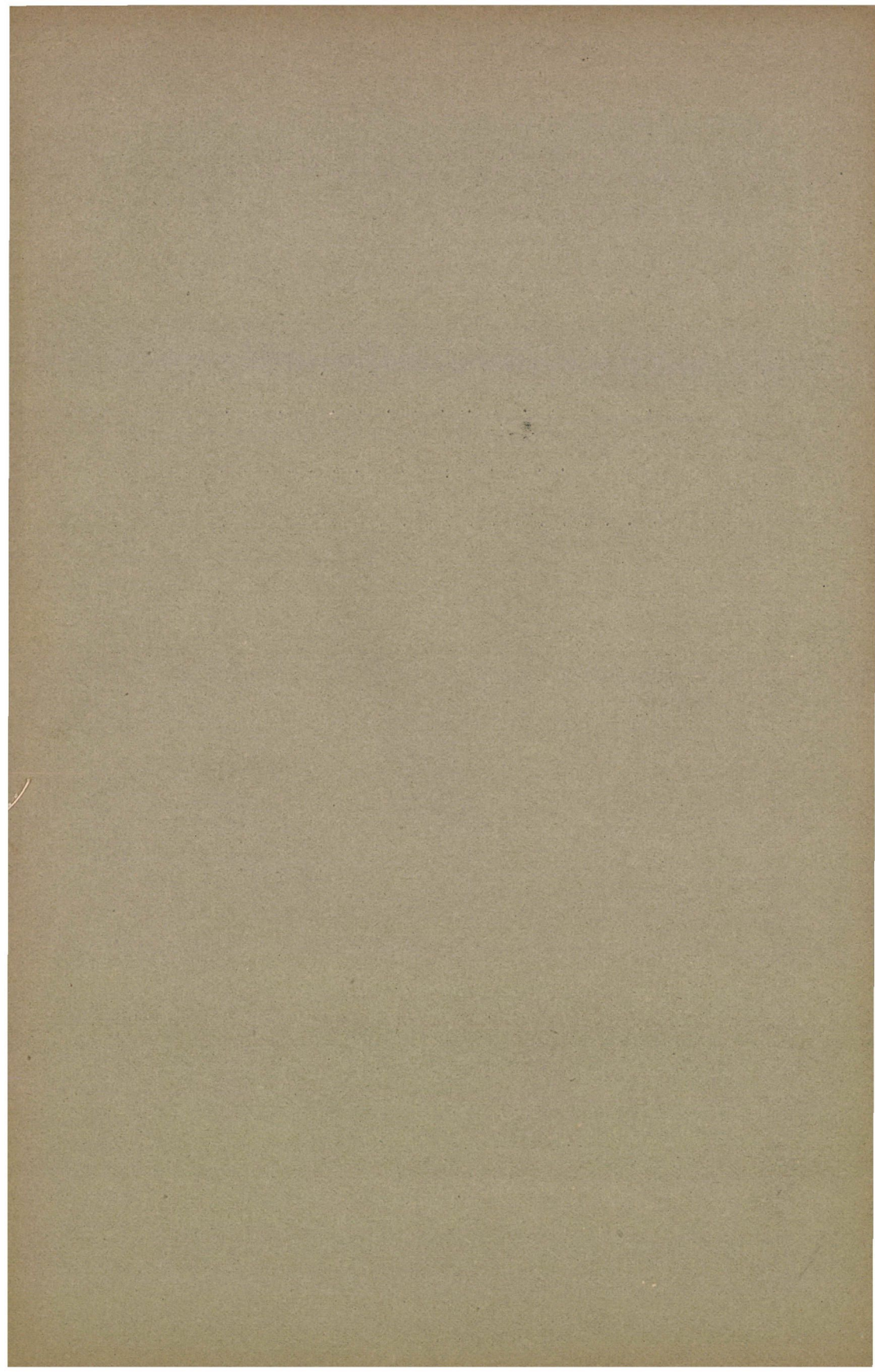
vetlenedett mindentől, midőn a dolgok oda fejlődtek, hogy kénytelen lett volna mindent megszokni.

Csakis a jelennek élő nagy tömeg az, mely nem eszmélve, a kötelességek összeütközésével nem gondolva, fájdalmait nem érezve, elmondhatja a költővel:

»Nunc hic dies aliam vitam adfert, alios mores postulat.«

Ez a mai társadalom jelszava, ezt követi vakon. Mintha a rohanó élet zajában nem is volna helye a magábaszállásnak, senki saját hitével, lelkiismeretével nem tanácskozik, senki nem kérdi, hol vannak régi szent meggyőződései. Megalkudtak a világgal s az abban uralkodó szellemmel; a szív nem őrizte meg első szerelmét, s a meggyőződések azonképen változnak, a mint a szív hajlamai mások lettek, eszébe sem jutván senki-nek, hogy lehet valami sajnálni való is abban, a mit hasztalan lom gyanánt ellöktek.

Ily időben a Révész-féle emberek, a meggyőződések emberei a mily ritkák, oly tiszteletreméltók, és én boldognak fogom mondani magamat, ha sikerült Révész lelki nagyságát kellő világításba helyeznem, hogy nemes élete rajzában követsre méltó példa legyen maradékainknak is bemutatva.

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHUNYT TAGJAI FÖLÖTT.

1882.

I. sz. Emlékbeszéd Korponay János l. tag fölött. Kápolnai Pauer István l. tagtól.	Ára 10 kr.
II. sz. Emlékbeszéd dr. Suhayda János levelező tag fölött. Dr. Konek Sándor r. tagtól	10 kr.
III. Emlékbeszéd Morócz István lev. tag felett. Galgóczy Károly lev. tagtól.	10 kr.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHUNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1882. — V. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
BROCA PÁL

KÜLSŐ TAG FELETT.

LENHOSSÉK JÓZSEF

RENDES TAGTÓL.

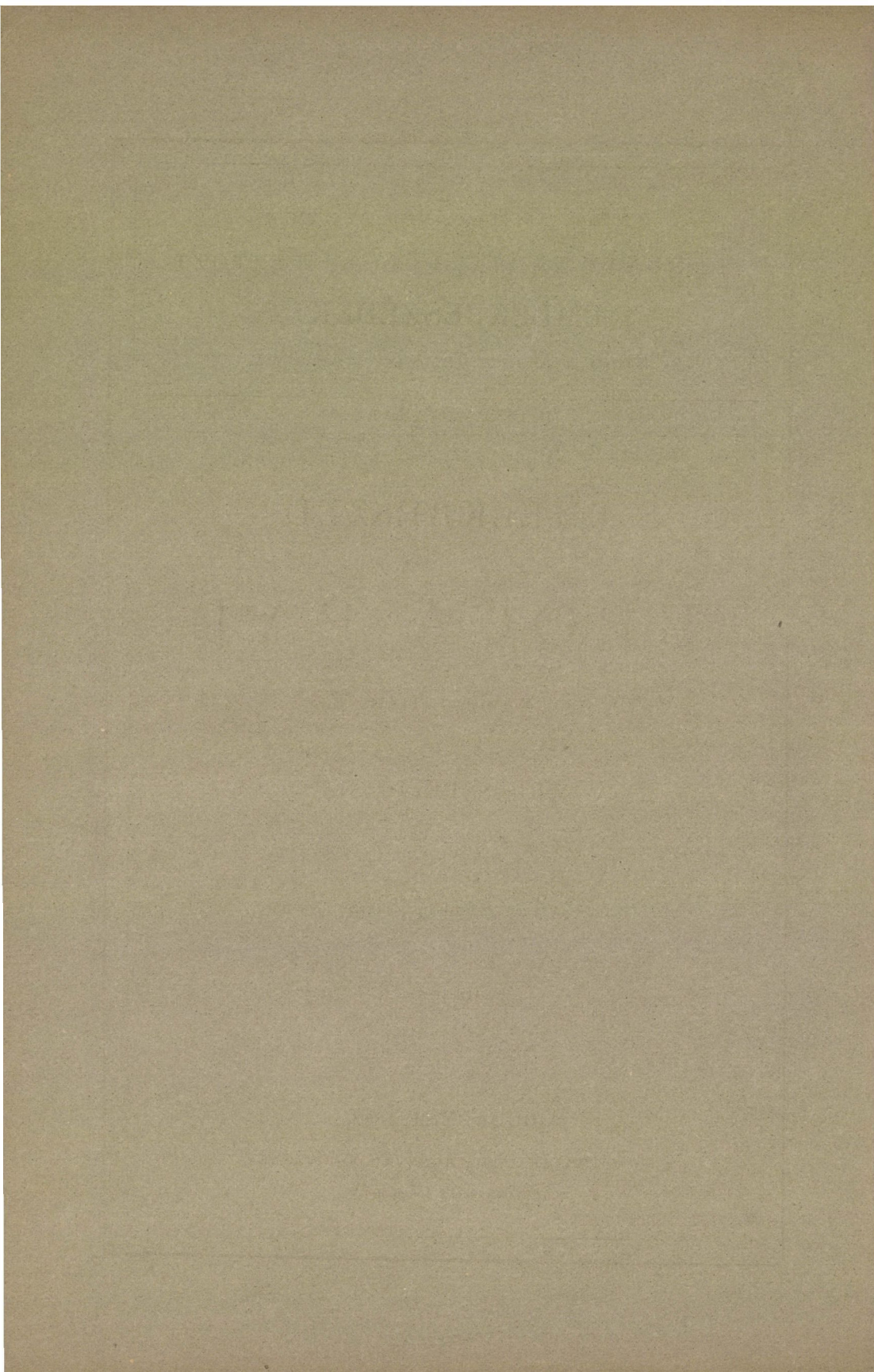
(Felolvasta az 1882. május 22 összes ülésen.)

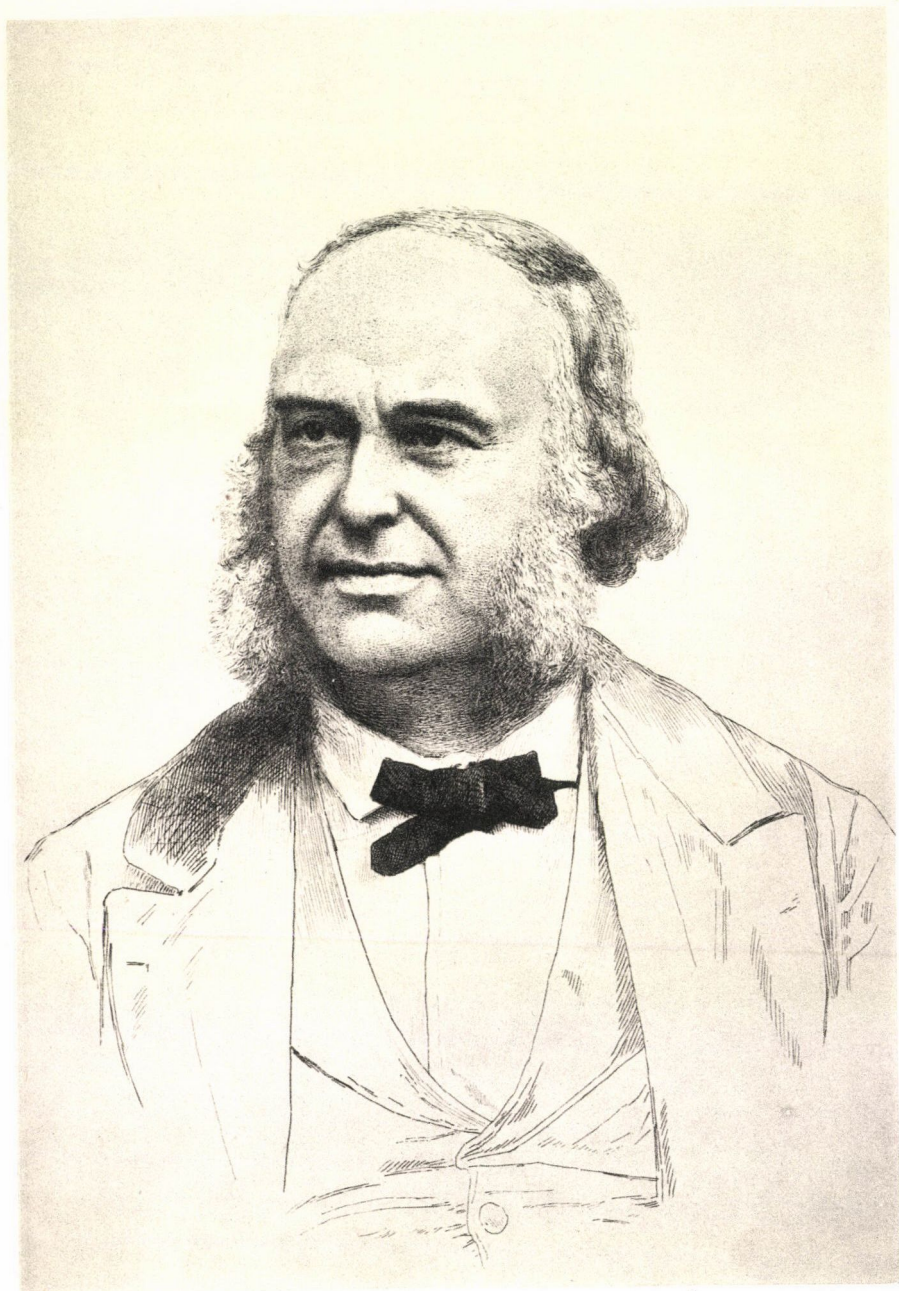
— Ára 30 kr. —

BUDAPEST, 1882.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

Hozmala Ferencz.

Budapest.

W. W. W.

EMLEKBESZÉD
BROCA PÁL

KÜLSŐ TAG FELETT.

LENHOSSÉK JÓZSEF

RENDES TAGTÓL.

(Felolvasta az 1882. május 22. összes ülésen.)

BUDAPEST, 1882.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

Az Akadémia épületében.

IRODALOM.

Pozzi Sámuel. Paul Broca. Paris. 1880. (47 lap.)

Extrait de la Revue d'Anthropologie. 188. 583 lap.

Chervin Arthur. Notice bibliographique sur les travaux de Démographie de Paul Broca. Paris. 1880. (21 lap.)

Magitot Emil. Paul Broca.

Le XIXe siècle. Nro 3120 (2 hasáb).

Török Aurél. Broca Pál emlékezete.

Orvosi hetilap. Budapest, 1880.—47. szám, 1083. lap és folytatása 49. szám, 1131. lap, (összesen 6 hasáb, 3 lap negyedréiben).

Ecker Alexander. Broca. Necrolog.

Archiv für Anthropologie. XIII. köt. Braunschweig. 1880. 132. lap. (2 hasáb vagy 1 lap negyedréiben.)

Virchow Rudolph. Verhandlungen der allgemeinen Versammlung der deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte zu Berlin im August 1880. In stenographischen Aufzeichnungen. (Valamivel több 1 hasábnál, vagy fél lap negyedréiben.)

Továbbá: **Verneuil, Trélat, Ploix, Tillaux, Dumontpallier, Gariel és Henry Martin** halotti beszédek.

Ez értekezéseken kívül még levélbeli adatokat is szereztem boldogult Broca Pál nevéből, született **Lugol Augustine** asszonytól, továbbá **Paul Topinard és George de Mortillet** uraktól.

Emlékbeszéd Broca Pál külső tag felett.

1880. július 9-dike és 10-dike közötti éjjel a tudományt korunk egyik legkitünőbb tudósának halála által nagy veszteség érte. Az áldozat, melyet ezúttal a halál elragadott, *Broca Pál*, orvostudor, a francia köztársaság élethossziglani senatora, a »Faculté de Médecine«-en a sebészet és anthropologia tanára, a párizsi kórodák fősebésze, a »Laboratoire des hautes études« igazgatója, a »Société d'anthropologie« vezértitkára, az »Académie de Médecine«, a »Société de Chirurgie«, a »Société de Biologie«, a »Société anatomique« rendes tagja, az »Association française pour l'avancement des sciences« tanácsának tagja, sok akadémia, tudományos társulat, s a világ nevezetesebb anthropologiai társulatainak tiszteletbeli tagja, ugyancsak magyar tudományos akadémiánk kültagja; nemzetünknek mindenkor forró tisztelője és igaz barátja.

Érzékenyebb és nagyobb a veszteség azon körülménynél fogva, hogy — mint *Samuel Pozzi*, Broca életírója mondja ¹⁾, — a halál őt 56-dik évében, működésének és fáradhatatlan tevékenységének közepette ragadta el az élők sorából, oly időben, midőn még nagy elméjét fontos vizsgálatok és bámulatra méltó fölfedezések foglalkoztatták. Hány kérdést hagyott eldöntetlenül, s hányat oldott volna meg, oly kérdéseket, melyeknek megfejtésére nem a véletlen szerencse, hanem mély tudományosság s az ismeretek óriás köre vezet.

Kétszeresen sujtó reám nézve e váratlanúl jött csapás, mert benne nemcsak a tudomány bajnokát fájjalom, hanem a legkészségesebb, önzetlen szeretett barátomat, ki, mielőtt személyesen megismertem volna, levelezéseink folytán teljesen megnyerte szívemet.

¹⁾ *Pozzi S.* Paul Broca. Paris. 1880. — 3. l.

Broca Pál Saint-Foy la Grande-ban (Gironde depart.) 1824. június 28-kán született, hol atyja egyike volt a legkerekettebb gyakorló orvosoknak. Ugyanazon kis városban kezdé meg életpályáját, melyben *Louis Pierre Gratiolet*, ki nevét az agy szervezete körül tett vizsgálatai által tette halhatatlanná.

Broca Pál kitünő szorgalma s feltünő tehetségei következtében már 16-dik évében »Baccalaureatus«-a lett a tudományoknak és szépművészeteknek.

Az orvosi pályára adta tehát magát, azzal a szándékkal, hogy egykor szülővárosában atyja praxisát átveendi.

1841-ben beiratkozott rendes hallgatónak a párisi egyetem orvosi karába. Alig múlt el három év, s az ifjú Broca nagy szorgalma és tehetsége által annyira kitünt, hogy előbb külső, s egy év múlva belső, azaz a kar épületében lakó kórodai segédde neveztetett ki.

A következő, azaz 1846-dik évben, mint a boncztni tanszék segédjét látjuk őt Párisban, 1847-ben felvétetett a kórodai Laureatusok közé; egy év múlva a boncztnan prosectorává választtatott; — mind a három állomást kitünő pályamunkái következtében nyerte el.

Az 1849-diki évben orvostudorrá avattatott; közvetlenül ezután megkezdé önálló működését a sebészeti kutatások terén. 1850-ben neki íteltetett oda a Portal-féle díj, és a párisi orvosi akadémia Laureatusává választotta.

1853-ban alkalma nyílt rendkívüli sebészeti tanárságra — professeur agrégé — pályázni. Már a pályázat szóbeli részében Broca nem mindennapi, feltünő tudományos képzettséget tanúsított. Pályamunkája pedig, melyet tizenöt nap lefolyta után kellett benyújtania, nagyrészt önálló vizsgálatokra alapított jeles dolgozat vala, s a többi pályázó munkáit oly annyira felülmúlta, hogy a bizottság a mű szerzőjét a jelen volt hallgatóság tapsai között egyhangúlag primo loco kandidálta. Broca tehát »professeur agrégé«-vé választtatott, s mint különös kitüntetést a sebészeti kórodai főorvos czimet nyerte el.

Az 1847-diki év, midőn tehát még egyszerű boncztni segéd volt, fordulópontot képez Broca tudományos működése, s mondhatjuk, az anthropologia történetében. Ez évben ugyanis mint szakértő, tagja volt egy bizottságnak, mely a Departement

de la Seine prefect-je rendeletére küldetett ki azon célból, hogy egy ősrégi templom, az Église des Célestins-ben, felfedezett csontváz-maradványokat megvizsgálja, s azokról jelentést tegyen. Hogy e tárgyban kellően tájékozva legyen, sorra olvasta ama, még ekkor csekélyszámú műveket és értekezéseket, melyek embertannal, különösen craniológiával, s az emberi fajok történetével foglalkoznak. E tanulmányok ébresztették fel benne legelőször — mint *Alexander Ecker* rövid életleírásában mondja ¹⁾, — az érdeklődést és szeretetet ama tudomány iránt, melynek később élete nagy részét szentelte s ösztönözték mélyebb, pontosabb vizsgálatokra. Az anthropologia, mint önálló, rendszeres tudomány még ekkor egyáltalában nem létezett s mondhatjuk, tíz éven át e tudományágat, vagyis inkább ennek csiráit, egyedül Broca képviselte. Párisban létezett ugyan a *William Edwards* által 1838-ban alapított ethnologiai társulat, igen szűk programmal, de 1848-ban részvét hiánya miatt feloszlott.

Broca, mint oly természettudós, ki csak oly vizsgálatok eredményeit ismerte el helyeseknek, érvényeseknek, s csak azoknak tulajdonított jelentőséget a természettudományok haladására nézve, a melyek minden, felette kétes hypothesis kizárásával positiv, azaz autopticus, tapasztalati alapon nyugszanak, 1858-ban a Société de Biologie körében fellépett nagy fölfedezésével a mesztizek, vagyis a korcsfajok gátolatlan termékenyíthetőségéről. Sikerült ugyanis neki a házi nyulat — *Lepus cuniculus* — közönséges nyúl — *Lepus timidus* — által termékenyíttetni, és ez úton egy termékeny középspeciést előállítani, melyet ő *leporide*-nak nevezett; ép úgy, mint ez a sakál és a kutya, továbbá ez utóbbi és a farkas egyesítése által elérhető.

Alig kezdé meg felolvasását Broca, midőn a régi elvekkel és felfogással ellenkező tapasztalatai s nézetei a biologiai társulatban, melynek tagjai nagyrészt szilárdan és szívósan ragaszkodtak a régi monogenisztikus elmélethez, oly zavargást és zajt idéztek elő, hogy a társaság azidei elnöke, *Rayer*, III. Napoleon császár udvari orvosa, Brocát kérte, hogy hagyja

¹⁾ *Ecker A. Necrolog über Broca. Archiv für Anthropologie. XIII. köt. Braunschweig, 1880. — 132. l.*

félbe értekezését. Broca, hogy a botránynak végett vessen, felsőbbsege érzetében mosolylyal hagyta el a gyűlést. De már néhány nap múlva értekezése megjelent a *Journal de Physiologie*-ban ily cím alatt: »*Sur l'Hybridité animale en général et sur l'Hybridité humaine en particulier*«. Mondanom sem kell, hogy az a művelt világ minden tudományos körében a legnagyobb feltűnést keltette.

A fiatal tudós merész fellépése s még inkább ama megdönthetlen érvek következtében, melyekkel állításait igazolta, az akkori *Société de Biologie*, melynek tagjai nagyrészt szorosan ragaszkodtak régi és elavúlt hypothesisekhez, nimbusát teljesen elvesztette. E nagy s üdvös mozgalom létesítése, mint *Török Aurél* mondja, csak oly férfiúnak sikerülhetett, ki, mint Broca Pál, nem elégedett meg a régi és valótlan megdöntésével, hanem annak helyébe újat és jobbat is képes volt állítani.¹⁾

Legközelebbi következménye ez eseménynek az volt, hogy 18 tagja az említett társulatnak, s ezek közt Páris legelső tudósai, mint: *Anthelme, Bécclard, Bertillon, Brown-Séguard, de Castelnau, Dareste, Delasiauve, Flaury, Follin, Isidor Geoffroy Saint Hilaire, Godard Ernest, Gratiolet, Grimaux de Cauz, Lemerrier, Magron, Lambrud, Robin és Verneuil*, abból kiléptek s Brocával együtt belátták szükségességét egy oly új társulat szervezésének, a hol a szabad tudományos megvitatás semmi akadályra nem talál.

Legelső gondja Broca Pálnak természetesen a tagok gyűjtése volt, kiknek számát legalább húszra szerette volna hozni. E célból tehát a feloszlott *Société ethnologique* régi tagjaihoz fordúlt; de e reményében teljesen csalódott, minthogy ezek közül egyik sem mert hozzácsatlakozni, félvén *Rayer* és követőitől; sőt ama tizenhatsz közül is, a kik Brocával a *Société de Biologie*-ből kiléptek, csak hat maradt hozzá hű. A szilárd férfit mindez el nem tántorította, — csekély számú társaival hozzáfogott ama merész terv valóztatásához, egy új tudományos és korlátolatlan szabad társulatot szervezni.

Broca tehát most benyújtá a folyamodványt, melyben többek nevében a társulat alakításának megengedését kérte,

¹⁾ *Török A.* Broca Pál emlékezete. Orvosi hetilap. Budapest. 1880. — 1084. l.

de eredménytelenül, mert az akkori közoktatási miniszter, *Rouland*, az engedélyt egyszerűen megtagadta; minek oka abban keresendő, hogy a *Société de Biologie* megmaradt tagjai, más fegyver hiányában, a rágalom eszközét használták fel és Broca Pált mint veszélyes atheistát mutatták be a miniszternek.

E rágalom, a mely III. Napoleon uralkodása alatt a személybiztosságot is veszélyeztette, bárkit is megfélemlített volna, de nem Brocát, ki mint tudós és jellemteljes férfi már akkor bizonyos hírre tett szert.

Broca tehát felebbezett ügyében a párisi rendőrigazgatóhoz; de *Pietri* az »*Anthropologia* társulat« című egyesület alatt veszedelmes politikai és socialis titkos társulatot sejtett, és a folyamodványt ismét visszaküldé oda, a honnan kapta.

Végül Broca Pál cselhez folyamodott.

Minthogy abban az időben a törvény szerint egy, húsz tagnál kevesebből álló társulatot nem tilthattak el, Broca, e körülményt felhasználva, újra fellépett kérésével; erre azután az engedély a társulat szervezésére, — de csak addig, míg tagjai közé tizennyolcznál többet nem számít, miután pontosan és lelkiismeretesen átvizsgálták a programmot, s a tizennyolcz tag politikai hitvallását — megadatott; úgy, hogy a társulat gyűléseiben vallás, socialismus és politika ne képezze tanácskozás tárgyát, és az összejöveteleken rendesen egy rendőrügynöknek kellett jelen lennie.

Ilyen szomorú, lehangelő viszonyok közt tartotta tehát a csak tizennyolcz tagból álló társulat 1859. május 19-én legelső gyűlését. Czím gyanánt — eltérőleg a régebben feloszlott ethnologiai társulattól — az »*Anthropologiai* társulat« nevet vette fel; de azzal a szűk programmal sem elégedett meg, melylyel az előbbi. Az emberi fajok tanulmányozásán kívül ugyanis az új programmba felvette az emberi nem teljes természetrajzát, tekintettel annak múltjára ép úgy, mint jelenére; a fajok és varietások tanát, felvette ama kérdést, honnan ered s mily helyzetet foglal el az összes természetben az ember. De a tárgyak között találjuk még mindazt, a mi az állattan, összehasonlító boncztan, földtan, palaeontologia, praehistorikus régészet, praehistoria, összehasonlító nyelvészet, mythologia

történelem, orvostan, de különösen a boncz- és élettanra vonatkozik. Ilyen bő, sokoldalú és gátolatlan lévén a program, az új társulatnak nem kellett attól félnie, hogy, mint az egykori ethnologiai, nem lesz képes eléggé tudományos érdeket kelteni, s discussiók hiányában teljesen feloszlani kényszerül. Az új társulat szorgalmasan hozzálátott a tudományos munkához. Nemsokára megjelent »Bulletin«-jeinek első kötete, s ekkor tűnt csak ki, mily kizárólagos tudományos irány jellemzi e társulatot, s mily kevéssé volt igazolva ama bizalmatlanság és gyanakvás, melylyel azt a mérvadó körökben fogadták.

Csak később, 1861-ben, tehát kétévi fennállás után, adatott meg a társulatnak a nyilvánosság joga, míg három évvel később *Duruy* közoktatásügyi miniszter egy decretuma kijelentette, hogy a társulat közhasznú s a tudomány előhaladását előmozdítja.

Az első három év alatt Broca egyedül viselte a társulatnál a vezértitkári állást, minden tudományos discussióban lényegesen résztvett, a társulat nyomtatásban megjelenő jelentéseit mind maga szerkesztette, még pedig legnagyobb lelkiismeretességgel, főszólyt fektetvén arra, hogy a viták lehetőleg hűen, de e mellett a tudomány igényeinek megfelelőleg adásának vissza.

Ezen kívül mint a sebészet tanára, a sebészeti kórodák főorvosa és gyakorló orvos minden kötelességének pontosan megfelelt.

1863-ban, mikor már az anthropologiai társulat tagjainak száma tetemesen megsaporodott, elhatározták, hogy a vezértitkárt ezentúl mindig három évre választják; a választás természetesen ismét Brocá-ra esett, még pedig nem egyszer, hanem minden harmadik évben, úgy, hogy ő ez állást 21 évig, azaz haláláig viselte.

Lelke volt az egész társulatnak, a középpont, mely köré a tagok gyülekeztek, s mely azokat összetartotta; csak ő birt ama tulajdonsággal, hogy képes volt az egymással sokszor ellentétes elemeket megingathatlan tekintélye által összeegyeztetni.

E mellett mindig az volt igyekezete, hogy szóval és írásban a felsőségnek látszatát elhárítsa magáról.

1859-ben, mikor az anthropologiai társulat tíz éves fennállását ünnepelte, társai *Voltaire* mellszobrával lepték meg, melyet azok nevében *Jules Béclard*, az ünnepi szónok adott át neki. A szobor talapzatára e szavak voltak vésve: A Paul Broca, Fondateur de la Société d'Anthropologie ses collègues 1859—1869 ¹⁾).

Nagyobbmértvű anthropologiai működése első éveiben legfőbb gondja volt, hogy mennél gazdagabb craniologiai gyűjteményt létesítsen; e tekintetben az eredménnyel meg lehetett elégedve, a gyűjtemény szépen növekedett, a mit különösen a francia tengerészetnek köszönhetett, a mely — mig Broca azt különös instructiókkal látta el, — számára a világ minden részéből koponyákat szerzett.

Törekvése ezen kívül különösen még arra irányult, hogy műszertárát természethű képekkel és lenyomatokkal szaporítsa, és mindenekelőtt külön boncztermet és dolgozó helyiséget szervezzen.

Minthogy szigorúan tiltva volt hullákat magánhelyiségekbe bevinni, 1867-ben leginkább oda törekedett, hogy kis embertani intézete, továbbá minden egymással szükségkép összefüggő helyiségei az »École pratique de la faculté de Médecine«-ben lehessenek. Szerencsére épen ez évben nevezetett ki e facultás rendes tanárává, tehát, — mint *Verneuil* gyászbeszédében mondja ²⁾), — igen fiatalon vette magára a vörös, hermelinnel diszített köpenyt, melyben még mai napon is a francia tanárok nyilvános előadásait tartják.

Ugyanez időtájban választotta az »Académie de Médecine« is tagjává, még pedig a »Médecine opératoire« osztályába.

E rendes tanári állása hozta magával, hogy az »École pratique de la faculté« épületében Broca rendelkezésére bocsátottak egy dolgozót, mely két kicsiny, a »Musée Dupuytren« felett fekvő szobából állt. Ezekben helyezte el könyveit, crani-

¹⁾ Bulletins de la Société d'Anthropologie de Paris. IV. köt. 1869. — 498. l. 207-e Séance, 24. juin. A bronzszobor talapzata fekete márványból, s az állvány, melyen nyugodott, ébenfából vala.

²⁾ *Pozzi*. e. m. 38. l.

logiai műszereit s mindama segédeszközöket, melyek a craniologusnak elkerülhetlen szükségesek.

Szakgyakornok gyanánt egyúttal *Ernest Hamy*-t vette magához, a ki több hónapon keresztül egyedüli munkatársa volt, épen abban az időben, midőn nagybecsű munkáját a »Primates«-ek felett szerkesztette.

Ugyanekkor kezdette különös figyelmét a craniometrikus és anthropometrikus műszerek tökélyesbítésére fordítani. Az e téren tett kutatásoknál nagy hasznát vette nem csekély matematikai ismereteinek. Mindama számos műszerek, a melyeket Broca szerkesztett, oly szellemdúsan vannak összeállítva, hogy bárki is, minden magasabb matematikai ismeret nélkül, kezelésüket rövid idő alatt könnyen elsajátíthatja. Segélyökkel a legkönnyebb módon képesek vagyunk tökéletes helyes képeket előállítani, a szögeket és minden más méretet pontosan meghatározni, s az indexeket megállapítani*).

E műszerek által Broca, ki mindenütt mint nagy tudós volt ösmeretes, művészi hirnévre is tett szert.

1868-ban *Duruy*, közoktatási miniszter, arra a szerencsés gondolatra jött, hogy egy »École pratique des hautes études«-et alapít, mely állami segélyben részesül, hivatalos színezettel bír, s fő céljául a különféle önálló, már meglevő tudományos intézetek egyesítését tűzi ki, melyek közé Broca intézete is tartozott. A terv csakhamar valósult. Broca az anthropologia rendes tanárává és *Hamy* praeparátorává neveztetett ki. Broca azonnal meg is kezdé előadásait, még pedig oly szerencsés körülmények közt, hogy már a második előadásnál a hallgatók száma annyira megsaporodott, hogy tantermét egy másik

*) A Broca Pál által szerkesztett műszerek e következők: 1863-ban a »Craniographie«; 1864-ben az új »Goniomètre«; 1865-ben a »Crochet sphénoidal« és a »Stéréographie«; 1869-ben a »Cader à maxima« és a »Compas micrométrique«; 1872-ben a »goniomètre occipital«; 1873-ban az »équerre flexible auriculaire«, a »Goniomètre auriculaire«, a »Demi goniomètre facial«, a »Cranioscope«, a »Porte-empreinte intracrânien«, az »Endographie«, a »Roulette millimétrique«, az »Endomètre«, a »Pachymètre«, a »Crochet turcique«, a »Sondes optiques« és »Sondes acoustiques«, a »Double disque à recomposer le compas«; 1874-ben a »Cyclomètre« és 1880-ban a »Goniomètre d'inclinaison«, az »Orthogon«-végtére a »Gonimètre flexible«.

sokkal nagyobb volt kénytelen felcserélni. Tanári működése azonban, melyet ennyi szerencsével kezdett meg, sajnálatára csakhamar félbeszakított a szerencsétlen 1870-dik évi német-francia háború által.

A mint ez kiütt, anthropologiai tanszékét odahagyta, és a sebészetét foglalta el az »Hôpital Pitié«-ben, melyet most a sebesültek elfogadására rendeztek be. Az állás üresedésének oka az volt, hogy eddigi betöltője, *Gosselin*, a nagyhirű *Velpeau* halála után a »Charité«-hez hivatott ugyanoly minőségben. Broca magát teljesen hivatalos kötelességeinek áldozta fel, melyek új és fáradságos állásával jártak. Egyúttal tagjává lön ama triumvirátusnak, mely az »Hôtel de Chimay«-ban levő nagy Lazareth vezetését vette magára. Idejét mindez anynyira igénybe vette, hogy kedvelt anthropologiai laboratoriumára nem is gondolhatott; de mint igazi honfi, most nem is lett volna csendes munkálkodásra képes.

És mikor aztán a »Commune« felemelte fejét, sokakkal együtt nemesak a köztársaság fennállásáért, de Páris városáért is remegett. A fővárosban maradt; nemes szíve nem engedte meg, hogy ily nehéz pillanatban a kezeire bízott sebesülteket, testvéreit elhagyja. Páris hosszú ostroma alatt azonban ismét otthonos lett kedves anthropologiai laboratoriumában; ez időben különösen agyak lenyomatával foglalkozott, s ezekből oly gyűjteményt sikerült összeállítania, mely az anthropologiai múzeumnak még most is főkincsét képezi.

Kétszeresen nehezzé lett azonban helyzete, midőn a »Commune« első napjaiban a Pitié kórház igazgatója titkon Versailles-ba szökött. E kórház igazgatóságát most szintén magára kellett vállalnia.

Első teendője volt, a kórházban elhelyezett pénztárt, mely tudomása szerint nagy értéket képviselt, megmenteni. A Charité-be vitte és biztos rejtekhelyben helyezte el. Másnap a »Commune« dühöngő küldöttei betörtek a kórodába, megfosztották a pénztárnokot kulesaitól, kinyitották a pénztárt. De mily nagy volt haragjuk, midőn abban 4000 francnál többet nem találtak.

Most Broca főgondja arra irányult, hogy a megmentett pénz Versailles-ba szállíttassék. És az sértetlenül érkezett a versailles-i főhadiszállásra.

Igy mentette meg Broca önfeláldozó bátorsága és erélyessége által a Pitié-kórház hatvanöt millió értékű vagyonát.

És mikor azután a köztársasági csapatoknak sikerült Párist bevenni és a »Commune«-nak véget vetni, Brocának büszkesége nem engedte, hogy nemes tettét a bizottság vagy a kormánynak tudtára adja.

A szerencsétlen háború bevégeztével Broca ismét megkezdé működését mint a sebészet tanára, másrészt akkor alapítá meg kiválóbb társai segélyével a »Revue d'Anthropologie« című tudományos folyóiratot, melynek első száma 1871-dik év januárjában jelent meg.

Főtörekvése most egy nyilvános anthropologiai iskola szervezésére irányult, melyen a tanszakok átvételére a legkitűnőbb szaktudósokat hívta fel. E törekvése, mely élete legfőbb vágyát képezé, nemsokára teljesezésbe is ment, mit leginkább társaira gyakorolt nagy befolyásának, nagy tekintélyének mint tudós, s ama tökéletes bizalomnak köszönhetett, melyet az akkori közoktatásügyi miniszter teljes mértékben belé helyezett. 1875. május havában a »Faculté de Médecine« dékánja, *Wurtz*, belátván nagy szükségességét az anthropologiai intézet kibővítésének, a »Musée Dupuytren« felett egy nagy helyiséget, mely a »des Cordeliers« templom második emeletét képezé, engedett át e célra. A szükséges berendezésről huszonhárom tag aláírás útján gondoskodott.

De még ekkor is — a köztársasági kormány alatt — az iskola alapítása sok nehézséggel járt, míg végre az akkori közoktatásügyi miniszter, miután az egyes tanárok működési köre, melyet be kellett nyújtaniok, tüzetesen átvizsgáltatott, a várva várt engedélyt az iskola alapíthatására megadta; de egyelőre ismét csakis egy évre és Broca személyes felelőssége alatt.

Broca Pál tehát 1876. deczember 15-én megnyitotta a magánosok által alapított és korántsem biztosított intézetet, melynek ő igazgatója vala, egy fenkölt hangú beszéddel, melyben nemcsak az új iskola programját fejtette ki, de a mely az anthropologiai tudományoknak apologiáját is tartalmazta. A beszéd, melyet a termet a legutolsó zugig betöltő közönség nagy lelkesedéssel fogadott, határozottan egyike a legszebbeknek, melyeket Broca tartott.

Mikor azután rövid idő múlva az intézet nagy hírre tett szert, különösen igazi és nemes szabadelvűsége miatt, a »Conseil général de la Seine« és a párisi »Municipalité« minden felszólítás nélkül az iskolának évenként 12,000 franc-nyi subventiót szavazott meg.

Csak 1878-ban ismerték el az anthropologiai intézetet mint olyant, mely közhasznú és a tudományt, felvilágosodást és műveltséget előmozdítja és erősítették meg örök időkre.

Nemsokára aztán a kamara az anthropologiai intézet számára ismét 20,000 franc-nyi subventiót szavazott meg, mihez egy alapító által felajánlott 2000 franc járult, úgy, hogy most az előbbi 12,000 franc-cal együtt az intézetnek 34,000 franc állt évenként rendelkezésére. Ez által jövője minden tekintetben biztosítva volt, és így a vagyoni állapotok megjavulván, az összes helyiségek egy épületben helyeztettek el. Ily módon végre Broca kimondhatatlan küzdelmek és fáradozások után célját elérte.

Élte utolsó szakában különösen az agygyal foglalkozott, melynek morphológiáját mély kutatás tárgyává tette. Célja az volt, hogy az agy boncztanai és anthropologiai viszonyait oly mértékben felderítse, mint ezt a csontos koponya viszonyaival tette; és e célját idővel bizonyosan el is éri, ha a halál őt épen vizsgálatai közepette el nem ragadja. Már 1876-ban pontosan meghatározta a topografiai viszonyokat az agykéreg barázdái és a koponya varratai s bizonyos pontjai között; a következő évben a gorilla és több más magasabb emlős állat agyán tett vizsgálatokat, melyek új és meglepő eredményekre vezettek.

Életmódja e következő volt: minden reggel kivétel nélkül meglátogatta a sebészi kórodát, a hol hetenkint kétszer sebészeti előadást tartott és gyakran vett részt a szigorlatokon. E mellett naponként több órát töltött anthropologiai intézetében, bonczolva, rajzolva, méreteket eszközölve, a beküldött koponyáknak és más csontvázrészleteknek lenyomatait és osztályozását vezetve és tanítványai munkálatai felett felügyelve; azonkívül szintén hetenkint kétszer anthropologiai előadást tartott. Az estét s az éjt nagyrészt irodalmi munkálatainak és részben az intézet nehéz adminisztrációjának szentelte. Nagy

levelezést folytatott a világ majd minden részének tudósaival és sok időt töltött ama részletes instructiók szerkesztésével, melyeket a múzeum számára gyűjtő utazók használatára készített. Ezenkívül még hetenkint háromszor igen látogatott orvosi rendelő órákat tartott és gyakran vett részt orvosi tanácskozmányokon. Nem csoda tehát, hogy Broca — mint *Vernueil* a felette tartott gyászbeszédben mondja ¹⁾, — kimerültségből nem egyszer összerogyott.

Mily óriás tevékenységet fejtett ki Broca egyedül irodalmi téren, kitűnik abból, hogy 30 év lefolyása alatt 5 nagyobb munkát és 600-nál több, nagyrészt terjedelmes értekezést és cikket bocsátott közre. Ezek közül 38 csak az agygyal foglalkozik; 200-nál több van anthropologiai, 230-on felül bonczatani, kórbonczatani és sebészeti tartalmú. Továbbá több közegészség-tani és statisztikai; azonkívül több emlék- és halotti beszéd, számos munka bírálata és több cikk, mely a párisi protestáns hitközség ügyeire vonatkozik.

Mint nagy fontosságú művek kiemelendő a következő 23, melyek közt 7 egyúttal nagyterjedelmű is:

I. *Kórbonczatani és sebészeti tartalmúak:*

1. Az izület-porcokról.
2. Az angol-kórról.
3. A dongalábról.
4. Az ütérdaganatokról.
5. A galvano-caustikáról.
6. A dagokról.

Ez utóbbi korszakalkotó, önálló felfogású nagy mű, melynek, fájdalom, csak első része jelent meg két kötetben.

II. *Bonczatani és élettani tartalmúak:*

1. A nyelv-mandolaizom; mely eddig nem volt ismeretes.
2. A tagolt beszéd székhelye az agyban. Broca e művében bebizonyította, hogy a szóbeszéd székhelye a nagy agy mellső nagy karélyának baloldali harmadik homloktekervényében keresendő.

¹⁾ *Pozzi*. e. m. 40. l.

E nagy felfedezés, mint *Samuel Pozzi* Broca életrajzában mondja, teljesen elég lett volna, hogy nevét világhírűvé tegye.

3. A szaglási szerv központjáról az agyban.

4. Az állatok korcsfajúságáról általában, s különösen az emberéről.

Az e műben közzétett tapasztalati úton nyert eredmények a monogenistikus theoriát végképen tarthatlanná tették.

5. Az állatok fölélesztéséről.

6. A nyúltagy tulajdonságáról és működéséről.

III. Az agyra vonatkozók különösen a következők :

1. Az agy egyes részei és a csontos koponya egyes pontjai közti tájbontani viszonyokról.

Egyike legszebb műveinek.

2. A majmok agyáról.

3. A majmok agytopographiájáról, összehasonlítva az emberével.

IV. *Anthropologiai tartalmúak :*

1. Az állatok és az ember szellemi tehetségeiről.

2. Egy új kraniologiai nomenclaturáról, az anthropologiai kutatások könnyítése czéljából.

3. A különböző korszakokból származó koponyák ürteréről.

4. A szeműr-, és

5. Orr-indexről.

Mindkét index a világ minden anthropologusa által kivétel nélkül elfogadtatott.

6. Általános útmutatások anthropologiai vizsgálatok- és kutatásokra.

Egy valódi codificatio.

7. Kraniologiai és kraniometriai Instructiók.

Terjedelmes önálló mű, melyben minden, a mi a tárgyra vonatkozik, szellemdúsan és mesteri módon található összeállítva.

Általánosan ismert és örökbecsű mű.

V. *Ethnologiai tartalmúak:*

1. A keltákról.

2. A scythák betegségéről.

E betegséget, melyet már *Herodot* »*νόσος γυναικεία*« név alatt a ceytháknál leír, s mely abban áll, hogy a férfi nemi jellegei részben visszafejlődnek, de különösen teljes tehetetlenség van jelen, s részben női nemi jellegek, ú. m. női hang, szakáltalanság, sőt erősebb emlők is fejlődnek ki, — okát Broca az e népet jellemző folytonos nyereg- és kengyelnélküli lovon ülésben látja, mely nyomást gyakorolván a herékre, azokban herelobot s ennek következtében sorvadást idéz elő.

Felejtetetlen marad — mint *Arthur Chervin* mondja ¹⁾, — Broca Pál felelete ama kérdésekre, melyeket 1867-ben az »Académie de médecine« egyik ülésében *Bertillon*, *Husson*, *Boudet*, *Devilliers*, *Monot* és *Brochard* discussió tárgyává tettek. Ennek ugyanis tárgya volt: a csecsemők állítólagos nagy halandósága Párisban és a francia népesség számának állítólagos csökkenése. Broca, ki nagyszerű szónoki tehetséggel volt megáldva, hazaszeretettől lelkesült szavakkal részletesen és dönthetetlenül bebizonyította, hogy ez állítások határozottan tévesek. Mikor e nevezetes discussió közzététetett, válasza nemcsak magában Párisban, de egész Franciaországban a legnagyobb sensatiót keltette.

Ezekon kívül Broca igen nagyszámú jegyzeteket és rajzolatokat hagyott hátra; ezek közt száznyolczvanötezernél több méret van, melyeket húsz év alatt eszközölt. Továbbá sok, még meg nem jelent értekezés, melyek vagy teljesen bevégezve, vagy a befejezéshez közel találtattak. Ezek közt van egy a felső karcsontról, melyen még rövid idővel holta előtt dolgozott, és a már fennebb említett, nagyban tervezett »Agy morphológiája«. Ez utóbbi, épúgy mint egyéb értekezései, szakértő kezek által rendezve, időnkint fognak megjelenni.

Broca Pál előkelő szerepet vitt nemcsak a Párisban, de a Bolognában, Moszkvában, és 1876. szeptemberben Buda-

¹⁾ *Chervin A.* Notice bibliographique sur les travaux de Démographie de Paul Broca. 426. 1.

pesten tartott nemzetközi ősrégészeti és embertani congressuson is, mely utóbbi alkalommal szerencsém volt Brocával, kivel már előbb több éven át tudományos levelezést folytattam, személyesen is megismerkednem.

Daczára azon természetszerű feszültségnek, mely a németek és a francziák között a szerencsétlen 1870-diki háború után uralkodott, Broca Pál a francia tudósok közt, — mint *Virchow Rudolf* mondja ¹⁾, — az első volt, ki, félretevén minden gyűlöletet, a megszakadt tudományos összeköttetés fonálát *Virchow Rudolf*, *Schaffhausen Hermann*, *Kollmann Gyula*, s így a többi nevezetesebb német anthropologusokkal újra fölvette. E nagy előzékenységet a francziák izgatott hangulatánál csak oly férfi engedhette meg magának, mint Broca, ki nagy népszerűsége és hírneve következtében nem félt attól, hogy általános megvetés tárgyává lesz.

Általánosan ismeretes, mily jól érezte magát Broca Pál közöttünk, s mily dicsérőleg említette meg a magyar nemzetet, és pedig nemcsak míg városunkban tartózkodott, de később is minden alkalommal. Ismételten hallottuk őt lelkesülten így szólani: »Je suis tout enchanté de votre noble nation« ^{*}). Mikor aztán a magyarádi és bényi kirándulás alkalmával mindenütt a háromszínű nemzeti zászló lebegett, nemzetünk iránti tiszteletének és szeretetének egy lelkesült pohárköszöntéssel adott kifejezést, melyben többek között az éttermet díszítő zászlókra mutatva, örömteljesen így kiáltott fel: »Où la tricolore est élève, là vit la liberté« ^{**}).

Broca nagy szónoki tehetséggel bírt. Előadása világos, rövid, tartalmas, a dolog lényegét találó és érdekfeszítő vala; beszédeiben oly nagy emlékező tehetséget, s oly mély tudományosságot tanúsított, mely például az említett congressus alkalmával még *Virchow*-ot is bámulatra ragadta.

Hogy mennyire igyekezett ő az anthropológia tudománya iránt a közérdeklődést fölkelteni, ezt bebizonyította a legutóbbi

¹⁾ *Virchow R.* Verhandlungen der allgemeinen Versammlung der deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte zu Berlin im August 1880. Stenographiai jelentés.

^{*}) »Egészen el vagyok ragadtatva az ön lovagias nemzete által.«

^{**}) »A hol a háromszínű zászló lobog, ott él a szabadság.«

a Trocaderóban tartott párisi világkiállítás alkalmával, melyben az anthropologiai kiállítás épügy gazdagsága, mint ügyes, szép és rendszeres berendezése által általános feltűnést keltett, és e kiállítás csakis Broca fáradhatatlan tevékenységének és önzetlen működésének volt köszönhető.

Broca Pál még az »Association française pour l'avancement des sciences« alapításánál mint igazgató tanácsos is főszerepet játszott.

A társaséletben, mint valódi művelt francia, finom, szeretetreméltó, előzékeny volt, magaviseletén soha sem látszott még csak nyoma sem az önhittségnek. Minden kérdésre, bár mikor, kész volt örömmel a legbővebb, legrészletesebb feleletet adni, viszont mások észrevételeit, megjegyzéseit, tapasztalatait mindig köszönettel fogadta.

Broca középtermetű, erős férfi volt; nagy fejjel, feltűnő széles és magas homlokkal, melyet a ritka hajzat még nagyobbított. A sötét, kifejezésteljes szemek nyugodt tekintete szilárd-ságra, nyugodtságra és mély belátásra mutattak; egyáltalában arczkifejezése vonzó volt. Legjellemzőbb volt arczán a mindig szólásra kész száj, széles alsó ajakkal; sötét, fürtös haját kissé hosszún hordta, hátfelé simítva. Ruházatában igen egyszerű volt.

Organizátornak született, mint hajdan boldogult *Balassa János* egyetemünkön; erősen kifejezett egyéniséggel bírt. Egész köre képződött körülötte a kiválasztott társaknak, barátoknak, kik mintegy varázserő által fűződtek hozzá, és őt mindenkor társaságuk központja, s mindenben vezetőjök gyanánt ismerték el. E mellett, mint már előbb említettem, soha sem keresett vagy akart bizonyos supremátiát gyakorolni társai fölött; belátták ezek, hogy csak az ő vezetése, az ő működése az, mely a különböző egyéniségeket összetartja s mely termékeny tudományos működést tesz lehetségessé.

Broca élénk érdeklődéssel viseltetett tanítványai iránt, kik gyermeki szeretettel csüggték rajta; a legnagyobb türelemmel és buzgalommal segítette őket munkálataikban; új eszmékre vezette őket, munkálataik érdemét mindig feltüntetni igyekezett, míg esetleg a hibákra a legnagyobb kimélettel tette őket figyelmessé. Egy tanítványát sem részesítette különös

pártfogásban, mérték gyanánt mindegyiknél csak a szorgalmat és tehetséget vette fel. De tüzzel, erővel és nyomatékkal védte őket az ármánykodások és üldözések ellen, különösen, ha ezek az ultramontán párt részéről történtek. Ilyenkor a sérelmeket mindig maga ellen irányozottaknak tekintette. Volt tanítványai közül nem egy most már nagy hírnévnek örvend, kik közül csak hármat említek: *Topinard Pált* és *Hamy Ernőt*, a két nagyhirű anthropologust és e tudomány tanárait s *Tillaurt*, a sebészet híres tanárát.

Ha valamely czélt tűzött ki maga elé, ennek elérésében tántoríthatatlan, fáradhatatlan volt; semmi akadálytól vissza nem riadt, szándékától semmiképen el nem téríttette magát. Kinek lett volna bátorsága az ő helyén, mint a boncztan egyszerű segédének a »Société de Biologie«-ban, melynek elnöke és tagjai nagyrészt az uralkodó III. Napoleon udvaroncjai voltak, és a régi monogenistikus elmélethez szilárdúl ragaszkodtak, úgy fellépni, mint neki, s ki tudott volna e mellett annyi mérsékletet tanusítani? Kinek lett volna bátorsága és kitartása egy, néhány magános által alapított, még a köztársaság alatt is minduntalan veszélyeztetett és üldözött tudományos társaság kedvéért, melynek jövője és hosszabb fennállása igen kétséges volt, annyi akadálylyal megküzdeni, az évek hosszú során át annyi ármánykodást, ellenségeskedést és zaklatást eltűrni, a nélkül, hogy kitűzött czéljától eltérjen? Kinek lett volna bátorsága a »Commune« eszeveszett uralma alatt egy reá bízott tábori kórházban a legutolsó perczig megmaradni és életét minden perczben veszélyeztetve, az államnak milliókat megmenteni?

Broca Pál igazi és hű polgára volt a köztársaságnak; a hírt, a dicsőséget sohasem kereste; mint *Pelletan* mondja gyászbeszédében¹⁾, »a tudomány és szabadság férfja vala ő.« Mint hű hazafi, ki hazáját szívvel-lélekkel szerette, több alkalommal bátran föllépett, a demokrátiának a császárság alatt elrablott jogait visszakövetelve. Épen így nyíltan és félelem nélkül korholta a »Commune«-t, mely eszeveszettsége, vadsága

¹⁾ Pozzi S. e. m. 37. l.

által nemcsak a köztársaság, de Páris, sőt egész Franciaország létét fenyegette ¹⁾).

Teljesen alaptalan volt azon vád, melyet ellenségei oly sokszor használtak fel ellene, t. i. hogy atheista; sőt ellenkezőleg lelké egészen át volt hatva vallásos érzületétől.

Mikor *Broca Pál* három hónappal halála előtt a senatus tagjai által egyhangúlag élethossziglan senatorrá választatott, eleinte szerénységből e nagy megtiszteltetést el sem akarta fogadni; de barátainak sikerült őt végre rábírni, különösen az által, hogy legjobb barátai egyikére, a híres *Charles Robin*-re hivatkoztak, ki jelenleg is a köztársaság senatusának tagja.

Alig foglalta el e magas állást, megbízatott a senatus által egy törvényjavaslat szerkesztésével a nőnevelést illetőleg. E művében Broca oly szabad gondolkodást, nemes érzést és oly magasztos, minden szavát átható erkölcsi elveket tanusított, hogy általa a senatus minden tagját bámulatba ejtette. Fájdalom! ez egyúttal politikai végrendelete is volt, még arra sem hagyott a sors neki időt, hogy e törvényjavaslatot a szöszéken előadja és védelmezze és ez által tanúságot tegyen feltűnő szónoki tehetségéről. Joggal mondja *Dumontpalier* gyászbeszédében: »Broca Pál nem kevesebbé volt törvényhozó mint tudós«.

És mikor barátai az új senator tiszteletére a »Hôtel Continental«-ban diszlakomát rendeztek, az ünnepelt e nevezetes szavakkal emelte fel poharát: »*Si la loi des compensations est vraie, un grand malheur me menace, car, mes amis, je suis bien heureux*« ²⁾). E banket alkalmával fedezte fel *Verneuil*, az ünnepi szónok, a titkot, miért van Broca-nak annyi barátja, midőn így szólt: »*Tu t'étonnes, Broca, de voir autant d'amis réunis autour de toi; c'est que tu n'en as jamais perdu et que tu t'en fais tous les jours*« ³⁾).

¹⁾ Pozzi. S. e. m. 37. l.

²⁾ Pozzi S. e. m. 45. lap.

³⁾ »Ha a kiegyenlítődés törvénye igaz, nagy szerencsetlenség vár reám; — mert most, barátaim, nagyon boldognak érzem magam.«

⁴⁾ »Ne csodálkozzál Broca a felett, hogy annyi jó barát vesz körül; oka ennek az, hogy sohasem vesztettél el egyet is és mindennap szerzesz magadnak újakat.«

A mily mozgalmas és tövises volt élete, ép oly fáradhatatlan és állhatatos volt főcélja elérésében, mely abban állt: az anthropológiát, mint önálló, valódi tudományt, oly magas polcra emelni, a hol mindazon más tudomány áll, melyek kifejesztésében *évszázadok* működtek közre.

És midőn már minden akadályt diadalmasan legyőzött, bár barátai azokat gyakran magokban legyőzhetleneknek tartották, és célját, melynek egész életét szentelé, elérte, t. i. az anthropológiát valódi tudománynya fejlesztette, széles körökben ismertté és kedveltté tette; midőn már hírneve az egész művelt világot bejárta és lángoló, önzetlen hazaszeretete az élethossziglani senátorrá való kinevezés által jutalmaztatott meg, mikor nem kellett már egyedül állania, hanem egy egész köre a legbizalmasabb, szeretett barátoknak, ezek közt Franciaország legnagyobb tudósai és honfiai vették körül — ekkor ragadtatott el hirtelen, a halál minden előzetes sejtelme nélkül.

Még 1880. július 8-kán előadásait a »Faculté de Médecine«-en, mint rendesen, látszólag teljes egészségben tartotta meg, este pedig megjelent a senatusban, mely üléseit a pompás kertre néző luxembourg-i palotában tartá. De az ülés kezdetén Broca-t szédülés fogta el. Nemsokára magához jött. Mikor meglátta körülötte álló társainak ijedt arczát, azzal vigasztalta őket, hogy mosolygva így szólt: »Je n'avais pas atteint le sommet de ma courbe«¹⁾. Fájdalom! ezek voltak legutolsó szavai, mert néhány percz múlva öntudatát elvesztve, összegyorgott; lakására vitetvén, eszméletét többé nem nyerte vissza és éjféli után csendesen jobb létre szenderült.

Mint a katona a csatatéren a viadal közepette esik el, úgy szűnt meg *Broca Pál* is tudományos és honfíui működése közben élni. Nem érezte ő a haldoklás kínos gyötrelmeit; nem kellett megérnie azon időt, midőn testi és lelki tulajdonságai az aggkor befolyása alatt mindinkább fogynak és vesznek; nem kellett tapasztalnia, hogy megy neve mindinkább feledésbe. Valóban, irigyelésre méltó halál!

Temetése szokatlanul fényes vala. Franciaország méltó módon megtisztelte legnagyobb tudósainak és honfiainak egyi-

¹⁾ »Még nem értem el életem tetőpontját.«

két, azt, ki mint *elsőrangú csillag* tündökölt a tudomány egén, s terjesztett világot maga körül.

Igaz, hogy fénye hirtelen, váratlanul, tündöklése zenith-jén aludt ki; de sugarai nem hiába tűntek el a mindenségben. Az egész világon fellobantották azt a szent tüzet, mely egyedül, de lassan, lépésenkint a végtelenhez közelebb visz minket, a teremtés megértésére, az emberiség felvilágosodására, és ezek által főcélunkra: az örök, nagy igazság megismerésére vezet, s a mely tűz örökké égni és világítani fog.

És most befejezem e néhány igénytelen szót, melyet tudományos Akadémiánk néhai nagyrabecsült kültagjának: *Broca Pálnak*, szenteltem, *Virgiliussal* mondván:

»Semper honos, nomenque tuum, laudesque manebunt«¹⁾.

Broca Pál munkái évek szerint összeállítva.

Az egyes évekre esők e következő sorozatban vannak előtüntetve: Orvosiak, ú. m. boncztan, élettan, kórboncztan, sebészet és gyógyászatiak; anthropologiaiak; craniologiaiak; cranio-metriaik; az agyvelőről különösen szóló értekezések; kritikák mások munkái felett; emlék- és halottibeszédek és végtére czikkek az evangélikus hitfelekezetet illetőleg, melyhez *Broca Pál* tartozott *).

1846.

Supression des clinique libres. (*Journ. des Écoles.*)

Le Congrès médical. (*Journ. des Écoles.*)

Salles des dissection. (*Journ. des Écoles.*)

Réglement des internes. (*Journ. des Écoles.*)

Morfila dans l'exercice des fonctions. (*Journ. des Écoles.*)

M. Massiat et son cours. (*Journ. des Écoles.*)

¹⁾ *Virgili.* Buccolica et Georgica. Aeneid. I.

*) Ezek nagy része idéztetik *Pozzi Sámuel* által, *Broca Pál* életrajzában. A hiányos részt részben más szerzők idézetei által pótoltam, részben azon számos, többnyire igen ritka művek és értekezésekből merítettem, melyeknek megküldése által *Broca* engem életében megtisztelt. Mindezek daczára azonban mégsem tekinthető *Broca* irodalmi munkálatainak ez összeállítása tökéletesnek.

1847.

- Recherches sur l'arthrite sèche et les corps étrangers articulaires. (*Bull. Soc. Anatom.* 271 l.)
 Diverticulum de l'intestin grêle. (*Soc. Anatom.* juin.)
 Recherches sur l'anatomie pathologique des pieds-bots. (*Bull. Soc. Anatom.* 102 és 168 l.)
 Cancer du maxillaire supérieur, hyperesthésie du nerf sous-orbitaire. (*Bull. Soc. Anatom.* juin.)

1848.

- Sur l'arthrite sèche et les corps étrangers articulaires. (*Bull. Soc. Anatom.* 141 l.)
 Sur la nécrose des cartilages articulaires. (*Bull. Soc. Anatom.* 109, 165 és 184 l.)
 Sur l'altération fibreuse des cartilages articulaires. (*Bull. Soc. Anatom.* 169 l.)
 Sur l'absorption ulcéroïde. (*Bull. Soc. Anatom.* 170 l.)
 Sur l'altération velvétique des cartilages articulaires. (*Bull. Soc. Anatom.* 172. l.)
 Sur les adhérences fibreuses des cartilages dans certaines cas d'ankylose fibreuse. (*Bull. Soc. Anatom.* 363 l.)
 Rapport sur une observation de M. Corvisart intitulée: Cancer du foie, tubercules pulmonaires. (*Soc. Anatom.* XXIII köt. 46 l.)

1849.

- Recherches sur des pieds-bots. (*Bull. Soc. Anatom.* 265, 271 és 327—342 l.)
 Sur les anomalies artérielles du membre thoracique. (*Bull. Soc. Anatom.* XXIV köt. 49, 67 és janv.)
 Études sur les doigts et orteils surnuméraires. (*Bull. Soc. Anatom.* 1-re Série. XXIV köt. 336—342 l.)
 Description des arcades artérielles gingivales. (*Bull. Soc. Anatom.* XXIV köt. 282—285 l.)
 De la propagation d'inflammation. Quelques propositions sur les tumeurs dites cancéreuses. *Thèse inaugurale*. Paris, in 4-to 64 l.
 Rapport sur plusieurs monstruosités présentées à la Société anatomique par M. Collin. (*Bull. Soc. Anatom.* XXIV köt. 292—305 l.)

1850.

- Recherches sur l'arthrite sèche et le corps étrangers articulaires. (*Bull. Soc. Anatom.* 69, 91, 197, 239—242 l.)
 Description didactique de l'arthrite sèche. (*Bull. Soc. Anatom.* 435—455. l.)

- Recherches sur l'anatomie pathologique des pieds-bots produits par l'altération graisseuse des muscles. (*Bull. Soc. Anatom.* XXV. köt. 40 l.)
- Sur le mode de nutrition des cartilages articulaires. (*Bull. Soc. Anatom.* 444—449 l.)
- Sur l'ossification des cartilages articulaires. (*Bull. Soc. Anatom.* 241 l.)
- Sur l'altération velvétique des cartilages articulaires. (*Soc. Anatom.* 240 l.)
- Sur les Kystes de l'organe de Rosenmüller. (*Bull. Soc. Anatom.* XXV. köt. 45—47 l.)
- Note sur une anomalie du rein. (*Bull. Soc. Anatom.* XXV. köt. 165 l.)
- Recherches sur les ruptures de l'aorte. (*Bull. Soc. Anatom.* XXV. köt. 246 l.)
- Note sur la pénétration du cancer dans les veines. (*Bull. Soc. Anatom.* XXV. köt. 45 l.)
- Observation de véritable luxation spontanée de la hanche. (*Bull. Soc. Anatom.* XXV. köt. 179 és 183 l.)
- Description et interprétation d'un cas d'inversion des membres inférieurs. (*Bull. Soc. Anatom.* XXV. köt. 328 l.)
- Note sur l'état de la circulation capillaire du rein dans les deux premières périodes de la néphrite albumineuse. (*Bull. Soc. Anatom.* XXV. köt. 368 l.)
- Sur une fistule vésico-utérine produite par un calcul vésical. (*Bull. Soc. Anatom.* XXV. köt. 328 l.)
- Mémoire sur la pleurésie secondaire consécutive aux inflammations du sein et de l'aisselle. (*Arch. Gén. de Méd.* Avril. 4e Série. XXII. köt. 385—422 l.)
- Diminution du volume de la rate pendant la digestion stomacale. (*Soc. Anatom.* Novembre.)
- Tendon perforant le nerf médian. (*Soc. Anatom.* juin.)
- Ectopie d'un rein. (*Soc. Anatom.* janv.)
- Artère thyroïdienne fournie par la mammaire interne. (*Soc. Anatom.* mars.)
- Deux uretères dans le rein gauche, le rein et l'urètre droits étant normaux. (*Soc. Anatom.* juin.)
- Inversion des membres inférieurs. (*Soc. Anatom.* juin.)
- Atrophie d'une vésicule séminale correspondant à un testicule atrophie (*Soc. Anatom.* juillet.)
- Cancer des os iliaques fréquent chez les jeunes mères. (*Soc. Anatom.* septembre.)
- Sur l'hypertrophie partielle de la mamelle. Rapport sur un mémoire de M. Lebert. (*Bull. Soc. Anatom.* XXV. köt. 54—58. l.)
- Recherches sur les dépôts blancs qui s'observent sur cartilages articulaires chez les gouteux. (*Bull. Soc. Anatom.* XXV. köt. 200 l.)
- Note sur la gangrène spontanée des tumeurs cancéreuses. (*Bull. Soc. Anatom.* XXV. köt. 203. l.)
- Sur le ramollissement des os dans la partie du squelette qui est située au-dessous des tumeurs blanches. (*Bull. Soc. Anatom.* XXV. köt. 232—234. l.)

Compte rendu des travaux de la Société anatomique pour 1850. Paris.
62 l. és *Bull. Soc. Anatom.* XXV. köt. 398—455 l.

Sur le prétendus follicules clos de la vessie. *Soc. Anatom.* février.

Rapport sur les fouilles pratiqués dans l'ancien cimetière des Célestins.
Paris. 4to. 19 l.

Compte rendu des travaux de la Société anatomique de M. Baumgarten
pour 1850. (*Bull. Soc. Anatom.* XXV. köt. 398—455 l. és külföldi nyomatban 62 l.)

Sur les prétendues follicules clos de la vessie. (*Soc. Anatom.* février.)

1851.

Recherches sur l'anatomie pathologique des pieds-bots produits par l'altération graisseuse des muscles. (*Bull. Soc. Anatom.* XXVI. köt. 50 és 649 l.)

Sur la cicatrisation des cartilages articulaires. (*Bull. Soc. Anatom.* 106 és 182 l.)

Sur l'ossification des cartilages articulaires. (*Bull. Soc. Anatom.* 167 és 183 l.)

Sur la consolidation des fractures des cartilages costaux. (*Bull. Soc. Anatom.* XXVI. köt. 184. l.)

Nouvelles observations sur l'altération graisseuse des muscles et sur leur prétendue transformation fibreuse. (*Bull. Soc. Anatom.* XXVI. köt. 379—390. l.)

Sur une mode de guérison des tubercules de l'appareille testiculaire. (*Bull. Soc. Anatom.* XXVI. köt. 375 l.)

Description du Sac dartoïque de la femme. (*Bull. Soc. Anatom.* XXVI. köt. 92—98 l.)

Sur un point de l'anatomie de la rotule. (*Bull. Soc. Anatom.* XXVI. köt. 164. l.)

Note sur l'ossification prématurée des epiphyses dans les articulations atteintes des tumeurs blanches, chez les enfants. (*Bull. Soc. Anatom.* XXVI. köt. 245. l.)

Amputation congénitale en voie d'exécution. (*Bull. Soc. Anatom.* XXVI. köt. 250. l.)

Double pied-bot varus-équien, coïncidant avec une déviation des deux genoux. (*Soc. Anatom.* XXVI. köt. 111 és 234 l.)

Pièces relatives à la prétendue transformation fibreuse des muscles : 1° Tumeur fibreuse du biceps. 2° Atrophie du grand pectoral simulant une transformation fibreuse. (*Soc. Anatom.* mars.)

Anomalies des reins et des uretères (*Soc. Anatom.* mars.)

Muscle transverse périnéal surnuméraire. (*Soc. Anatom.* juillet.)

Rapport sur une observation de Kystes de la mamelle de M. Baumgarten. (*Soc. Anatom.* XXVI. köt. 271. l.)

1852.

- Sur l'arthrite sèche et les corps étrangers articulaires. (*Bull. Soc. Anatom.* 49—124 l.)
- Recherches sur l'anatomie pathologique des pieds-bots. (*Bull. Soc. Anatom.* 118, 396—405 l.)
- Sur la pénétration du cancer dans les veines. (*Bull. Soc. Anatom.* XXVII. köt. 272 et 470.)
- Recherches sur les dépôts blancs qui s'observent sur les cartilages articulaires chez les gutteux (*Bull. Soc. Anatom.* XXVII. köt. 172. l.)
- Sur l'inégal accroissement des os longs par leurs deux extrémités. (*Bull. Soc. Anatom.* 555—557 és 576, 546—553 l., és *Lebert. Traité d'Anat. pathol. gén. et spec. fol. II.* köt. 587—588 l.)
- Sur une luxation spontanée congénitale de la hanche. (*Bull. Soc. Anatom.* XXVII. köt. 10. l.)
- État biloculaire de l'estomac chez les individus décapités pendant la digestion stomacale, (*Bull. Soc. Anat.* XXVII. köt. 25. l.)
- Mémoire sur l'anatomie pathologique du rachitisme. (*Bull. Soc. Anatom.* 141 és 542 l.)
- Notes sur deux abcès creusés dans l'épaisseur du cartilage épiphysaire du fémur, chez un enfant rachitique. (*Bull. Soc. Anatom.* XXVII. köt. 183. l.)
- Anomalie des quatre membres par défaut. Amputation congénitale des auteurs. (*Bull. Soc. Anat.* XXVII. köt. 275—291. l.)
- Rapport sur un cas d'anomalie multiple des muscles et des os des quatre membres. (*Bull. Soc. Anatom.* XXVII. köt. 300—405 l.)
- Atrophie sans altération graisseuse des muscles d'un membre paralysé. (*Soc. Anatom.* XXVII. köt. 43. l.)
- Sur la gravité considérable des tumeurs fibro-plastiques. (*Soc. Anatom.* janvier.)
- Période préloérative du cancer. (*Soc. Anatom.* janvier.)
- Sur les Kystes des tumeurs cancéreuses. (*Soc. Anatom.* mars.)
- Sur la forme des tubercules superficiels des muqueuses. (*Soc. Anatom.* mars.)
- Poumons en 2 lobes complètement séparés. (*Soc. Anatom.* janvier.)
- Testicule arrêté dans l'abdomen, épidydime et canal déférent descendus dans le scrotum. (*Soc. Anatom.* fevr.)
- Extromélie des quatre membres (*Bull. Soc. Anatom.* XXVII. köt. 275—294. l.)
- Mémoire sur l'anatomie pathologique du cancer. (*Mém. Acad. Méd.* XVI. köt. 452—820 l., 1 tabléal. Paris. 4to.)
- De l'exstirpation de l'astragale. (*Gaz. des Hôpît.*, 22 juillet és 7 août), és *Bull. Soc. Chirurg.* 2e Série, I. köt. 281—311 l.)
- Note sur l'oblitération naturelle des bourses muqueuses. (*Bull. Soc. Anatom.* XXVII. köt. 50 l.)

Description de tissu chondroïde normal et du tissu spongioïde normal. (*Bull. Soc. Anatom.* XXVII. köt. 542—562 l.)

Sur le ramollissement des os des membres paralysés. (*Bull. Soc. Anatom.* XXVII. köt. 119 l.)

Rapport sur un cas d'anomalie des membres supérieurs Réunion des deux reins en un seul, par M. Blin Louis. (*Soc. Anatom.* XXVIII. köt. 390. l.)

1853.

Observation de véritable luxation spontanée de la hanche. (*Bull. Soc. Anatom.* XXVIII. köt. 47. l.)

Mémoire sur la nature des affections connues sous le nom vicieux de capsulite et de Kéraïte. (*Bull. Soc. Anatom.* XXVIII. köt. 451—476 l.)

Recherches sur les vaisseaux de la cornée. (*Bull. Soc. Anatom.* XXVIII. köt. 459—476 l., egy ábrával.)

Sur la thérapeutique des maladies articulaires. (*Monit. des Hôpit.* August. 9., 11. és 13. szám.)

Sur la nature des accidents produits par l'inhalation du chloroforme. (*Gaz. hebdom.* Octob. 28., 4. és 25. Novemb.)

De la luxation des phalanges des orteils; lettre à M. le professeur Malgaigne (*Revue Medico-Chirurgicale.* XIV. köt. 153—158 l. és *Monit. des Hôpit.* Octob. 11.)

Sur l'adénopathie épithéliale (*Bull. Soc. Anatom.* XXVIII. köt. 379—391 l.)

Mémoire sur la cataracte capsulaire. (*Bull. Soc. Anatom.* XXVIII. köt. 423—451. l.)

Sur les effets immédiats de la syphilisation. (*Bull. Soc. Chirurg.* Paris. 4-te. 566—646. l.)

De l'étranglement dans les hernies abdominales et des affections qui peuvent le simuler. Thèse de concours pour l'agrégation. Paris. 4-to. 180. l.

Sur une prétendue grossesse extra-utérine traitée par l'électro-puncture. (*Monit. des Hôpit.* 15 juin.)

Sur les prétendues fractures intra-utérines. (*Bull. Soc. Chirurg.* IV. köt. 265., 267. és 268. l.)

Remarque sur le traitement des anévrysmes par la compression indirecte. (*Gazette hebdomad.* decembre.)

Analyse critique de l'anatomie pathologique de Forster. (*Moniteur des Hôpit.* mars.)

Sur la thérapeutique des maladies articulaires, à propos du livre de M. Bonnet. (*Monit. de Hôpit.* 9., 11. et 13. août.)

1854.

- Mémoire sur l'anatomie pathologique de rachitisme. (*Recompensé par l'Académie des Sciences en 1854.*)
- Observations relatives à l'action de la congélation sur les artères et sur les parois de l'Urèthre. (*Bull. Soc. Anatom. XXIX. köt. 298. l.*)
- Sur une fracture incomplètement consolidée du fémur. (*Bull. Soc. Anatom. XXIX. köt. 306. l.*)
- Des difformités de la partie antérieur du pied produites par l'action des chaussures. (*Bull. Soc. Anatom. XXVII. köt. 60. l.*)
- Sur les tumeurs connues sous le nom d'oignon. (*Bull. Soc. Anatom. XXVII. köt. 67., 232. és 461. l.*)
- Mémoire sur un cas de mort survenu à la suite du cathétérisme utérin, lu à l'Académie impériale de Médecin le 31. janvier.
- Sur la structure intime du tubercule. (*Gaz. hebdom. 14 avril. I. köt. 453 l.*)
— Letére, sur le même sujet, en reponse à M. Mandl, (Ugyanott 495. és 526. l.)
- Mémoire sur la nécrose cartilages articulaires, lu à la Société médicale allemande de Paris le 11. Mai 1854. *Denkschrift zur Feier des zehnjährigen Stiftungsfestes des Vereins deutscher Aerzte in Paris.* 34—45. l.
- Des tumeurs fibro-plastiques. Classification des tumeurs réputées cancéreuses. (*Monit. de Hôpît. 7 et 9 Decemb.*)
- Sur la cure radicale des hernies inguinales. Rapport lu à la Société de Chirurgie le 16 août. X. köt. 352—384. l. és VI. köt. 82. l.)
- Sur la réduction de la luxation de la hanche par la méthode de la flexion. (*Gazette hebdom. 3 février. I. köt. 267. l.*)
- Sur le traitement des hernies étranglées par les réfrigérants et la compression. (*Gazette hebdom. 9. juin. I. köt. 582. l.*)
- Sur l'application des études microscopiques à l'anatomie pathologique. (*Gazette hebdomad. Avril. I. köt. 129. l.*)
- Discussion sur le microscope et le Cancer à l'occasion de la discussion de l'Académie de Médecine. 14 értekezés. (*Monit. des Hôpît. 5., 14., 19. et 26. Octobre, 9., 14. et 25. Novembre, 2. et 12. Decembre.*)
- La microscopie pathologique est elle utile? (*Monit. des Hôpît. 17. Octobre.*)
- Quest-cé que le cancer? (*Monit. des Hôpît. 4. Novembre.*)
- Couleur des cicatrices nègres. (*Bull. Soc. Anatom. XX. köt. 167. és 198. l.*)
- Analyse en vers de l'ouvrage poétique de M. Piorry : Dieu, l'âme, la nature. (*Gazette hebdom. 3. fevrur. I. köt. 267. l.*)
- Rapport sur le procédé de M. Paget : sur la génération des adénomes de la mamelle, par les Kystes prolifères. (*Bull. Soc. Chirurg. IV. köt. 373. l.*)

Rapport sur le procédé de perineoraphie de M. Langenbeck, et sur les accidents tarifs du chloroforme. (*Bull. Soc. Chirurg.* IV. köt. 338. és 368—374. 1.)

Le musée de Guy's hospital ; — le droit scientifique international. (*Monit. des Hôpit.* 14. janvier.

1855.

Sur la consolidation des fractures des cartilages costaux. (*Bull. Soc. Anatom.* 336. 1.)

Note sur l'ossification prématurée des epiphyses dans les articulations atteintes des tumeurs blanches, chez les enfants. (*Bull. Soc. Anatom.* XXV. köt. 39. 1.)

Mémoire sur la nécrose des cartilages articulaires. (*Mon. des Hôpit.* 2., 4. et 6. juillet.)

Propriétés et fonctions de la moelle épinière. Rapport sur quelques expériences de M. Brown-Sequard. (*Mém. de la Soc. de Biolog.* 21. juillet. 2me Série. II. köt. 23—30. 1.)

Observations de fracture de trois cartilages costaux produits par l'action musculaire. (*Bull. Soc. Anatom.* XXX. köt. 338. 1.)

Exostose ostée cartilagineuse. (*Bull. Soc. Chirurg.*)

Sur le chondrome et sur la généralisation des tumeurs. (*Bull. Soc. Chirurg.* VI. köt. 88—96. 1.)

Sur le traitement des anévrysmes cirsoïdes du cuir chevelu et des tumeurs érectiles cutanées, par la méthode endermatique. (*Bull. Soc. Chirurg.* VI. köt. 148. 1.)

Nouveau procédé pour l'opération du bec de lièvre compliqué. (*Bull. Soc. Chirurg.* VI. köt. 260. 1.)

Sur l'occlusion des plaies par le procédé de M. Laugier, employé comme préservatif de la pourriture d'hôpital. (*Bull. Soc. Chirurg.* VI. köt. 279. 1.)

Notes sur la Structure du foie. (*Bull. Soc. Anatom.* XXX. köt. 479. 1.)

Note sur la Structure de la rate. (*Bull. Soc. Anatom.* XXX. köt. 530—533. 1.)

Sur la nature épithéliale des ulcères rongeurs. (*Bull. Soc. Anatom.* XXX. köt. 446. 1.)

Remarques sur quelques phénomènes que l'on attribue à tort l'inflammation. Mémoire lu à l'Académie impériale de Médecine, le 17 juillet. (*Bull. Acad. Méd.* XX. köt. 1131—1151. 1.)

Sur les prétendues fractures intra-utérines. (*Bull. Soc. Chirurg.* VI. köt. 211. 1.)

Réfutation de la théorie de M. Paget, sur la génération des adénomes de la mamelle par les Kystes prolifères. (*Bull. Soc. Chirurg.* V. köt. 373. 1.)

- De la prétendue syphilis vaccinale. Rapport lu à la Société de Chirurgie le 11. juillet. (*Mém. Soc. Chirurg.* V. köt. 578—597. l.)
- Remarques sur le traitement des anévrysmes par la compression indirecte en réponse à quelques objections. (*Monit. des Hôpit.* 12. et 15. octobre és 11 értekezés : *Gazette hebdomad.* janvier.)
- Traitement du Cancer par le caustique de Landolfi. (*Monit. des Hôpit.* 6. juillet.)
- Étude anthropologique sur le crâne du Manni-Becker-Nos. (*Bull. Soc. polym. du Morbihan.* Vannes.)
- Sur le progrès et le doute en matière des sciences. (*Monit. des Hôpit.* 17. aut.)
- Analyse de la Chirurgie pratique de Gerdy. (*Monit. des Hôpit.* 20. avril.)
- Examen critique de l'ouvrage d. M. Marmisse intitulé : Merveilles médicales de l'Evangile. (*Monit. des Hôpit.* 10., 14., 17. et 19. septembre.)
- Lettre erratum sur l'orthographe du mot anévrysmes. (*Monit. des Hôpit.* 15. octobre.)
- Traitement du cancer par le caustique de Landolfi, et polémique Mousnier, signé Dr. Mahieu, ex-interne des hopitaux civils de Paris. (*Monit. des Hôpit.* 6. juillet.)

1856.

Des anéorysmes et de leur traitement. Paris. 930. l.

- Du traitement abortif des bubons vénériens suppurés. (Mémoire lu à l'Académie impériale de médecine, le 9 septembre. (*Bull. Thérap.* LI. köt. 208—222. l.)
- De l'étranglement dans les hernies abdominales et des affections qui peuvent le simuler.* Seconde édition. Paris. I. köt. 270. l.)
- Sur une tumeur fibro-plastique du pied ayant récidivé dans les tendons. (*Bull. Soc. Chirurg.* VII. köt. 114. l.)
- Sur la possibilité de conserver le mouvements du genou après l'amputation de la jambe au lieu d'élection. (*Bull. Soc. Chirurg.* VII. köt. 143. l.)
- Du cancer et des pseudo-cancers. (*Dict. méd. et chirurg. vétér.* de MM. Bouley et Reynal. III. köt.
- Sur la méthode sous-cutanée, discussion à l'Académie de Médecine. (*Monit. des Hôpit.* 15. février, 18. mai. 7 értekezés.)
- Sur les anévrysmes des os ; sur les Kystes congéniaux du cou et sur la peau bronzée. Premier Paris. (*Monit. des Hôpit.* 28. août.)
- Sur la ligature de l'oesophage et sur la circoncision Premier Paris. (*Monit. des Hôpit.* 4. Septembre.)
- Polémique sur le travail : du traitement abortif des bubons vénériens. (*Monit. des Hôpit.* 25. et 27. Septembre.)
- Rapport sur la galvano-caustique. (*Monit. des Hôpit.* 8. Novembre.)

Sept articles écrits de la discussion à l'Académie de Médecine sur la méthode sous-cutanée. (*Monit. des Hôpit.* du 25. février au 28. mai.)

Remarques sur le procédé de rhinoplastie de Gédillot. (*Monit. de Hôpit.* 31. juillet.)

Sur la méthode galvano-caustique de M. Middeldorpf. Rapport à la Société de Chirurgie. (*Soc. Chirurg.* VII. köt. 203—213. 1.)

Eloge du P. N. Gerdy. Lu à la Société de Chirurgie, dans la Séance solennelle du 2. juillet. (*Mém. Soc. Chirurg.* V. köt. és *Monit. des Hôpit.* janvier ; továbbá dán fordításban : *Fædrelandel Copenhague*, 2—10. juin.

Quelques documents sur la vie de Desault et sur histoire chirurgicale des anévrysmes. (*Monit. des Hôpit.* 15. mars.)

1857.

Des injections de gaz acide carbonique dans la vessie comme moyen anestésique dans les cas d'affections douloureuses de cet organ. (*Monit. des Hôpit.* 4. aout.)

Sur une modification de l'appareil galvano-caustique. Lettre adressée le 10. Novembre 1857 à M. le président de l'Académie impériale de Médecine. (*Monit. des Hôpit.* 12. Novembre. 1085. 1.)

Ancienne luxation en arrière de la phalangette du pome droit. (*Bull. Soc. Chirurg.* 13e Série. VII. köt. 80. 1.)

Sur un anévrysme cirsoïde de l'artère temporale, guéri par une injection de perchlorure de fer. (*Bull. Soc. Chirurg.* VIII. köt. 227—230. 1.)

Rapport sur une varice anévrysmale profonde, suivi de recherches sur la circulation et la nutrition des membres atteints de phlébarterie. Lu à la Société de Chirurgie le 4. mars. (*Bull. Soc. Chirurg.* V. köt. 209—226. 1.)

Sur les origines de la méthode sous-cutanée. (*Monit. des Hôpit.* 24. févr.)

La méthode sous-cutanée en Allemagne. (*Monit. des Hôpit.* 16. Mai.)

Le premier cas de mort par l'amylène, suivi de la traduction de l'article de Suow. (*Monit. des Hôpit.* 23. avril.)

Discours sur le concours de l'internationale. (*Monit. des Hôpit.* 26. décembre.)

De la Cautérisation électrique du galvano caustique. (*Bull. Général de Thérap.*)

Du degré d'utilité de la statistique. (*Monit. des Hôpit.* 10. et. 13. janvier.)

Sur Decartes et la Cartésianisme. (*Monit. des Hôpit.* 5. mars.)

1858.

- Des différences qui existent entre les deux principales espèces du mal vertébral. (*Bull. Soc. Chirurg.* VIII. köt. 421—444. 1.)
- Nouvel appareil prothétique pour les cas de rupture du tendon rotulien sans cicatrisation. (*Bull. Soc. Chirurg.* VIII. köt. 441. 1.)
- Sur un vaste abcès par congestion de la fosse iliaque, du pli de l'aîne et de la fesse, guéri par une seule injection iodée. (*Monit. des Hôpit.* 23. février.)
- Mémoire sur l'hybridité et sur la distinction des espèces animales (*Journ. de Physiologie.* I. köt. 432—471. és 684—729. 1.)

1859.

- Description du muscle amygdalo-glosse. (*Bull. Soc. Anatom.* XXV. köt. 362. 1. és Atlas d'anatomie descriptive par MM. Bonamy, Broca et Beau. Paris.)
- Notes sur trois modes d'ossification. *Traité d'Anatomie pathologique générale et spéciale* de M. Lebert. II. köt. 15—19. 1.)
- Inégalité congénitale des deux moitiés du corps. — Singulière conséquence physiologique. (*Mém. Soc. Biolog.* 3e Série. I. köt. 15—19. 1.)
- Sur l'anaesthésie chirurgicale hypnotique. Note communiquée par M. Velpéau à l'Académie des sciences, 5. decembre 1869. (*Monit. des Sciences médic.* 8. köt. 404, avec une lettre de réctification, és *Bull. de la Soc. Chirurg.* 7. decembre. X. köt. 247—260. 1.)
- Mémoires sur les tumeurs myéloïdes. (*Bull. Soc. Chirurg.*) 19. Oct. X. köt. 159—175. 1.)
- Sur le traitement du tétanus par le curare. (*Bull. Soc. Chirurg.* 19. oct. 159—173. 1.)
- Remarques sur les fractures spiroïdes et su le régénération osseuses. (*Bull. Soc. Anatom.* XXIV. köt. 141—159. 1.)
- Abscès chronique simple du canal médullaire de l'humérus, traité avec succès par la trepanation. (*Bull. Soc. Chirurg.* 26. Octob. X. köt. 187—197. 1.)
- Sur la nature du fongus de testicule. (*Bull. Soc. Chirurg.* IX. köt. 424—428. 1.)
- Kystes congeniaux du cou. (*Soc. du Chirurg.* 169. 1.)
- Sur les prétendues fractures intra-utérines. (*Bull. Soc. Chirurg.* X. köt. 23., 32. és 37. 1.)
- Note sur l'anesthésie chirurgicale hypnotique. (*Acad. des Sciences.* 5. decembre.)
- Sur l'anesthésie chirurgicale provoquée par l'hypnotisme. (*Soc. de Chirurg.* 7. decembre.)

- Hypnotisme, lettre adressée au red. en chef du *Moniteur des Sciences médicales*. (*Monit. des Hôp.* 10. decembre.)
- Hypnotisme. Rectification. (*Soc. de Chirurg.* 14. decembre.)
- On the treatment of tetanus by worara. (*The Lancet*. Decemb.)
- Sur les principaux hybrides du genre equus ; sur l'hérédité des caractères chez les métis et sur la fécondité des mules. (*Journal de Physiologie*. II. köt. 250—258. l.)
- Resumé des faits relatifs aux croisements des chiens, des loups, des chacals et des renards. (*Journ. de Physiologie*. II. köt. 390—396. l.)
- Memoire sur les phénomènes d'hybridité dans le genre humain. (*Journ. de Physiologie*. II. köt. 601—625. l.)
- Moyen de conserver les cerveaux destinés à electuer de longs voyages (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 3e Série. II. köt. 175—177. l.)
- Déformation congénitale du crâne et de la face. Microcéphalie frontale. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 3e Série. II. köt. 256—259. l.)
- Sur l'influence durable de certains croisements de race. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* I. köt. 19—26. l.)
- Sur les capsules surrénales d'un négre. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* I. köt. 30. l.)
- Instructions pour le Sénégal. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* I. köt. 121—137. l.)
- Sur les races primitives contemporaines de l'époque dite du Diluvium. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* I. köt. 70—76. és 86—92. l.)
- Documents relatifs aux croisements des races très différentes. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* I. köt. 255—264. l.)
- Reprise de la discussion sur les déperissement des races indigènes et sur la perfectibilité des races. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* I. köt.)
- Éloge d'Amedée Bonnet de Lyon. Lu à la Société de chirurgie dans la Séance solennelle du 13. juillet. (*Mém. Soc. Chirurg.* VI. köt.)

1860.

- Étude sur les animaux ressuscitants. Paris. 130. l., egy táblával ; és *Soc. biol.* 3e Série. II. köt. 1—40. l.)
- Sur une tumeur myéloïne de la main ; indépendante du squelette. (*Bull. Soc. Chirurg.* 2e Série. I. köt. 342. l.)
- Remarque sur l'étiologie, la propagation et la récidence de l'épithéliome. (*Bull. Soc. Chirurg.* 2e Série. I. köt. 507—602. l.)
- Mémoire sur les phénomènes d'hybridité dans le genre humain. (*Journ de Physiologie*. III. köt. 392—439. l.)
- Mémoire sur le craniographe et sur quelques-unes de ses applications. (*Mém. Soc. d'Anthrop.* I. köt. 348—378. l.)
- Recherches sur l'ethnologie de la France. (*Mém. Soc. d'Anthrop.* I. köt. 1—56. l.)

- Sur les Kabyles blonds de l'Auress. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* I. köt. 162—165. és 179. l.)
- Remarques sur les langues polynésiennes. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* I. köt. 250—253. l.)
- Sur le défaut de perfectibilité de certaines races. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* I. köt. 337—342. és 368—376. l.)

1861.

- Tumeurs. (*Dictionnaire de Chirurgie* de Costello és : *The Cyclopaedia of Practical Surgery.* London. IX. köt. 286—522. l.)
- Sur la nécrose des cartilages articulaires. (*The Cyclopaedia of Practical Surgery.* London. III. köt. 294—298. l.)
- Necrosis of Bones and of articular cartilages. (*Dictionnaire de Chirurgie* de Castello és *The Cyclopaedia of Practical Surgery.* London. III. köt. 248—305. l.)
- Osteitis. (Ostéite.) (*Dictionnaire de Chirurgie* de Castello és *The Cyclopaedia of Practical Surgery.* London. III. köt. 377—430. l.)
- Osteophny. Tubercule des os. (*Dictionn. de chirurgie* de Costello, és *The Cyclopaedia of Practical Surgery.* London. VIII. köt.)
- Penchloride of Iron perchloride de fer. (*Dictionnaire de chirurgie* de Castello és *The Cyclopaedia of Practical Surgery.* London. III. köt. 605. l.)
- Observation et discussion d'un cas de rachitisme. (*Anatom. pathol. gén. e spéc.* de M. Lebert. 30e livraison. Paris. II. rész. 585—590. l. CLXVIII. és CLXIX. tábla.)
- Sur les concrétions intracrâniennes dites pétrifications du cerveau. (*Bull. Soc. Anatom.*)
- Recherches thermométriques applicables au diagnostic des oblitérations artérielles. (*Bull. Soc. Chirurg.* 2e Série. II. köt. 334—346, 441—450., 632—634. l. és III. köt. 125. l.)
- Recherches sphymographiques applicables au diagnostic des anévrysmes. (*Bull. Soc. Chirurg.* 2e Série. II. köt. 346. l.)
- Sur la prétendue hérédité des caractères accidentels (*Bull. Soc. d'Anthrop.* II. 41—46. l.)
- Sur le prétendue rachitisme des ossements des Eyzies. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* III. köt. 432—446. l.)
- Sur la structure spéciale des circonvolutions inférieures du lobe occipital du cerveau. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* II. köt. 313—319. l.)
- Sur le volume et la forme du cerveau suivant les individus et suivant les races. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* II. köt. 139—204. és 301—321. l.)
- Sur les rapports anatomiques des divers points de la surface du crâne et des diverses parties des hémisphères cérébraux. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* II. köt. 340. l.)

- Sur la distinction et la disposition des circonvolutions frontales des hémisphères cérébraux. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* II. köt. 196. l. és *Bull. Soc. Anatom.* II. köt. 151. l.)
- Sur le principe des localisations cérébrales. (*Bull. Soc. Anthropol.* 190—204. és 309—321. l.)
- Remarques sur le siège de la faculté du langage articulé, suivies d'une observation d'aphémie. (*Bull. Soc. Anatom.* XXXVI. köt. 330—357. l.)
- Sur le poids relatif du cerveau des Français et des Allemands. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* II. köt. 441—446. l.)
- Nouvelle Observation d'aphémie produite par une lésion de la moitié postérieure des deuxième et troisième circonvolutions frontales gauches. (*Bull. Soc. Anatom.* XXXVI. köt. 398—407. l.)
- Sur le crâniographe et sur la détermination de plusieurs angles nouveaux nommés angles auriculaires. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* II. köt. 673—686. l.)
- Observations anthropologiques sur les habitants de la Basse-Bretagne. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* II. köt. 413—417. l.)
- Sur des crânes provenant d'un cimetière de la Cité, antérieur ou treizième siècle. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* II. köt. 501—513. l.)
- Éloge d'Adolphe Lenoir. Lu à la Société de chirurgie dans la séance solennelle du 9. janvier. (*Mém. Soc. Chirurg.* VI. köt. és *Monit. des Sciences medic.* janvier et février.)

1862.

- Sur un nouveau signe des abcès qui communiquent avec l'intérieur du canal médullaire. (*Bull. Soc. Chirurg.* 2e Série. III. köt. 3000. és 345. l.)
- Sur les concrétions intracrâniennes dites pétrifications du Cerveau. (*Bull. Soc. Anatom.*)
- Sur le traitement des adénomes et des tumeurs véritables de la mamelle par la compression. (*Bull. gén. de Thérap.* février et mars.)
- Sur un bec-de-lièvres qui remontait jusqu'au grand angle de l'œil. Autoplastie pratiquée avec succès. (*Bull. Soc. Chirurg.* 2e Série. III. köt. 92—101. l.)
- Sur un cas de tétanos traumatique traité sans succès. (*Bull. Soc. Chirurg.* 2e Série. III. köt. 176—179. l.)
- Expériences sur l'incubation des oeufs à deux jaunes. (*Comptes rend. Soc. Biolog.* III. köt. 164—161. l. és *Annales des Sciences naturelles.* 4e Série. XVII. 1° calicer.)
- Sur la meningite et la phlébite rachidiennes consécutives aux eschares du sacrum. (*Bull. Soc. Chirurg.* 2e Série. III. köt. 51. l.)
- Sur la lésion de la moelle dans le tétanos traumatique. (*Bull. Soc. Chirurg.* 2e Série. III. köt. 173. l.)
- Sur un cas de lipômes généralisés. (*Bull. Soc. Chirurg.* III. köt. 243—255. l.)

Sur deux cas d'épithéliômes consecutifs des très anciens ulcères de la jambe. (*Bull. Soc. Chirurg.* III. köt. 493. l.)

Sur les proportions relatives du bras, de l'avant-bras et de la clavicule chez les nègres et les Européens. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* III. köt. 162—172 l.)

La linguistique et l'Anthropologie. Mémoire lu à la Société d'Anthropologie, le 5. juin. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* III. köt. 264—319. l.)

Sur la détermination des points singuliers de la voûte du crâne qui limitent les angles auriculaires. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* III. köt. 17—24. l.)

Sur la situation relative du trou occipital chez le nègres et chez le Européens. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* III. köt. 524—530. l.)

Sur les projections de la tête et sur un nouveau procédé de céphalométrie. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* III. köt. 534—544. l.)

Sur l'inion au point iniaque et ses variations suivant les races. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* III. köt. 18—20. és 589—591. l.)

Éloge de Francois Lallemand. Lu à la Société de Chirurgie dans la séance, solennelle du 22 janvier. (*Mém. Soc. Chirurg.* VI. köt. és *Monit. des Sciences Médic.* janvier et février).

Sur les crânes basques de Saint-Jean-de Lux (*Bull. Soc. d'Anthrop.* III. köt. 43. l.)

Sur la capacité des crânes parisiens des diverses époques. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* III. köt. 102—116. l.)

Sur les crânes du dolmen de Meudon. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* III. köt. 320. l.)

Sur les caractères du crâne des Basques. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* III. köt. 579—591. l.)

Sur la diversité des types des Indiens d'Amérique. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* III. köt. 408—410., 423—433. l.)

1863.

Sur une nouvelle variété d'anévrysme artério-veineux et sur un nouveau procédé hémostatique applicable la ligature des artères très dilatées. (*Bull. Soc. Chirurg.* 2e Série. IV. köt. 392—404. l.)

Sur une tumeur du maxillaire inférieur constatée par un hypergénèse des éléments du bulbe dentaire. (*Bull. Soc. Chirurg.* 2e Série. IV. köt. 233. l.)

Sur la structure des tumeurs érectiles. (*Bull. Soc. Chirurg.* 2e Série. IV. köt. 466. l.)

Rapport sur la transfusion du sang. (*Bull. Soc. Chirurg.* 2e Série. IV. köt. 331. l.)

Sur les léporides ou métis du lièvre et de la lapine. (*Journ. d'Agriculture pratique*, 5 aout, 154—156. l.)

Sur les fouilles du mont Berry. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* IV. köt. 75—78. l.)

- Sur la perforation de la fosse olécranienne de l'humérus. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* IV. köt. 510—513. l. és VI. köt. 83., 297., 469. és 711. l.)
- Echelle chromatique des yeux. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* IV. köt. 592—605. l. és V. köt. 767—773. l.)
- Sur la couleur de la peau des Nègres à la naissance. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* IV. köt. 612. l.)
- Fouilles de Chamant : sépultures de l'âge de pierre. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* IV. köt. 652—656. l.)
- Sur les origines des races d'Europe. (*Extrait des Bull. Soc. d'Anthrop.* V.k.)
- Localisation des fonctions cérébrales. Siège de faculté du langage articulé. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* IV. köt. 200—208. l.)
- Remarques sur le siège, le diagnostic et la nature de l'aphémie. (*Bull. Soc. d'Anatom.* 2e Série. VIII. köt. 279—385. és 393—399. l.)
- Sur un cas d'altération profonde de la troisième circonvolution frontale droite sans aphémie. (*Bull. Soc. d'Anatom.* 2e Série. VIII. köt. 469. l.)
- Sur les empreintes cérébrales de la face interne du crâne. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* IV. köt. 199. l.)
- Sur les caractères physiques des Mincopies, ou habitants des îles Andaman. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* IV. köt. 497—508. l.)
- Sur les caractères du crâne des Basques. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* III. köt. 579—591. és IV. köt. 59—62 l.)

1864.

- Adénomes. (*Dictionn. encyclopédique des Sciences médicales.*) Paris.
- Sur les tumeurs hypertrophiques de la pulpe dentaire. (*Bull. Soc. Chirurg.* 2e Série. V. köt. 271. l.)
- Sur un cas de n'ymphomanie invetéréé traitée par l'infibulation. (*Bull. Soc. Chirurg.* 2e Série. V. köt. 10. l.)
- Expériences sur la cicatrisation des plaies des nerfs. Influence de la suppression de l'action nerveuse sur l'inflammation et la cicatrisation. (*Bull. Soc. Chirurg.* 2e Série. V. köt. 295—296. l.)
- Rapport sur le choix du lien constricteur dans les ligatures d'artères. (*Bull. Soc. Chirurg.* 2e Série. V. köt. 106—114. l.)
- Sur les ossements extraits de la caverne sépulcrale du Mont Maigre, près Orrouy-Oise. (*Bull. Soc. Anthropol.* V. köt. 510—713. l.)
- Tableau chromatique de la chevelure et de la peau. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* V. köt. 138—140. és 767—773. l.)
- Sur un oeil d'Albinos. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* V. köt. 141—145. l. és *Bull. Soc. Anatom.* 258. l.)
- Sur l'état des crânes et des squelettes dans les anciennes sépultures. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* V. köt. 642—653. l.)
- Sur les mots aphémie, aphasie et aphrasie. Lettre à M. Trousseau. (*Gazette des Hôpit.* 23. janvier. 35—36. l.)

Notes sur deux cas d'aphémie traumatique, produite par des lésions de la troisième circonvolution frontale gauche. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* V. köt. 213—217. 1. és *Bull. Soc. Chirurg.* 2e Série. V. köt. 51. 1.)

Sur un cas d'aphémie produite par une lésion traumatique de la troisième circonvolution frontale gauche. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* V. köt. 362—365. 1.)

Description du crâne déformé de Voiteur. Jura. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* V. köt. 385—392. 1.)

Sur les crânes d'Orrouy. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* V. köt. 718—722. 1.)

Sur le Crâne de Schiller et sur l'indice cubique des crânes. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* V. köt. 253—260. 1.)

Incertitudes des mesures prises sur les crânes moulés en plâtre. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* V. köt. 449—455. és 453—457. 1.)

Sur un nouveau goniomètre. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* V. köt. 933—946. 1.)

Recherches sur l'éthnologie de la Basse-Bretagne. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* V. köt. 146—153. és *Mém. Soc. d'Anthrop.* III. köt. II. füzet, a Canton térképevel.)

Qu'est-ce que les Celtes? (*Bull. Soc. d'Anthrop.* V. köt. 557—562. 1.)

Sur les origines des races d'Europe. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* V. köt. 193—196., 305—315, 557—562. és 569—573. 1.)

Carte de la répartition de la langue basque. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* V. köt. 819—822. 1.)

Rapport au directeur de l'Assistance publique sur le plan du nouvel Hôtel-Dieu. (Novembre.)

Sur le nouvel Hôtel-Dieu et sur l'hygiène hospitalière. (*Bull. Soc. Chirurg.* 2e Série. V. köt. 578—582. 1.)

Discours prononcé sur la tombe d'Antelme. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* V. köt. 574—577. 1.)

Mémoire présentée à M. le ministre de la justice et des cultes sur un fait relatif à l'inscription des électeurs paroissiaux dans l'Église réformée de Paris. (Journal : *Le Lien*. 18. juillet.)

Appel au Consistoire de l'Église réformée de Paris contre une décision du conseil presbytéral de la même Église. (Journal : *Le Lien*.)

Affaire du registre paroissial de Paris. (Journal : *Le Lien*, 4. et 13. Sept.)

Le règlement électoral du Consistoire de Paris. (Journal : *Le Lien*, 17. et 25. Septembre, 3. et 22. Octobre.)

À Monsieur le pasteur Louis Vernes. (Journal : *Le Lien*, 21. Septembre.)

À Monsieur le rédacteur de *l'Ésperance*. (Journal : *Le Lien*, 5. et 10. Septembre.)

1865.

Sur un adénome de la lèvre inférieure. (*Bull. Soc. Chirurg.* 2e Série. IV. köt. 298. 1.)

Sur les brûlures de la muqueuse pulmonaire par la vapeur d'eau bouillante. (*Bull. Soc. Chirurg.* 2e Série. VI. köt. 322. l.)

Sur un Kyste volumineux de la cuisse développé autour d'une exostose de croissance. (*Bull. Soc. Chirurg.* 2e Série. VI. köt. 200. l.)

Sur une nouvelle espèce d'exostoses appelés par l'auteur exostoses de croissance. (*Bull. Soc. Chirurg.* 2e Série. VI. köt. 200. l.)

Sur deux complications nouvelles de l'anthrax de la nuque. (*Bull. Soc. Chirurg.* 2e Série. VI. köt. 447. l.)

Celse et la Chirurgie romaine. Conférence faite à la Faculté de Médecine le 2. juillet. (*Conférence historique de la Faculté de Médecine.* Paris. 445—457. l.)

Histoire des travaux de la Société d'Anthropologie de 1859, à 1863, lue dans la séance solennelle du 4. juin. (*Mém. Soc. d'Anthrop.* II. köt. VII—LI. l. Ugyanaz: *Archives générales de médecine, továbbá: Presse scientifique des Deux Mondes és The anthropological Review.*

Instructions générales pour les recherches et observations anthropologiques. Anatomie et Physiologie. (*Mém. Soc. d'Anthrop.* II. köt. 69—204. l. táblákkal, továbbá: *Archives de Médecine navales.* 369—504. l.)

Sur les sillons observés à la Surface des crânes et des ossements qui ont séjourné très longtemps dans le sol. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* VI. köt. 54—58. és 255. l.)

Fouilles pratiquées dans l'une de grottes de Menton. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* VI. köt. 221. l.)

L'intelligence des animaux et le règne humain. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* VI. köt. 656—670. és külön lenyomatban, 46 l.)

Sur les crânes des tumuli de Maintenon. — Eure et Loir — et de Méloisy — Côte d'Or. — (*Bull. Soc. d'Anthrop.* VI. köt. 33—26. l.)

Crâne de l'âge de pierre de Quiberon. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* VI. köt. 75—78. l.)

Crânes de la rue des Écuries-d'Artois, et crânes de Parthenay-Deux Sèvres. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* VI. köt. 78—79. l.)

Sur les crânes de l'ossuaire de Saint-Arnold. — Calvados. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* VI. köt. 511—514. l.)

Procédé pour la momification des cerveau. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* VI. köt. 26. l.)

Procédé géométrique pour mesurer l'angle sphénoïdal sans ouvrir la crâne. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* VI. köt. 564—572. l.)

Recherches sur l'ethnologie de la Basse-Bretagne. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. I. köt. 700—702. l.)

Éloge funèbre de Pierre Gratiolet. (*Mém. Soc. d'Anthrop.* II. köt. CXII—CXVIII. l.)

1866.

- Sur une nouvelle espèce d'exostoses de croissance. (*Bull. Soc. Chirurg.* 2e Série. VII. köt. 295. l.)
- Sur l'origine des luxations congénitales de la hanche. (*Bull. Soc. Chirurg.* 2e Série. VII. köt. 329—334. l.)
- Traité des tumeurs.* Paris. I. köt. 600. l. II. köt. 540. l. Számos ábrákkal.
- Sur un polype naso-pharyngien opéré par la ligature. (*Bull. Soc. Chirurg.* VII. köt. 93. l.)
- Sur une tumeur sous-cutanée du doigt constituée par du tissu unguéal. (*Bull. Soc. Chirurg.* 2e Série. VII. köt. 403. l.)
- Sur une palatoplastie complète pratiquée avec succès dans un cas de division congénitale de la voûte valatine et du voile du palais. (*Bull. Soc. Chirurg.* 2e Série. VII. köt. 433. l.)
- Trépanation du crâne pratiquée avec succès dans un cas de fracture avec enfoncement et enclavement. (*Bull. Soc. Chirurg.* 1e Série. VII. köt. 508. l. és VIII. köt. 77. l.)
- Sur une luxation sous-genoïdienne de l'humerus. (*Bull. Soc. Chirurg.* 2e Série. VII. köt. 48. l.)
- Sur un cas d'ulcération interne dans la caisse du tympan, traité avec succès par la ligature de la carotide primitive. (*Bull. Soc. Chirurg.* 2e Série. VII. köt. 172. l. és VII. köt. 70. l.)
- L'intelligence des animaux et le règne humain. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. I. köt. 53—79. l.)
- L'Anthropologie. (Extrait de *Dictionnaire encyclopédique des sciences médicales.* Article: Anthropologie.)
- Discours sur l'homme et les animaux. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. I. köt. 53—79. l.)
- Sur la couleur des cicatrices des Nègres. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. I. köt. 509. l.)
- Sur l'exposition anthropologique égyptienne. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. I. köt. 574—580. l.)
- L'Anthropologie, son but, son programme, ses divisions et ses méthodes. (*Dictionnaire encyclopédique des sciences médicales.* V. köt. 275—300 l. és *The anthropological Review.* London.)
- Sur la faculté générale du langage, dans ses rapports avec la faculté du langage articulé. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. I. köt. 577—382. l.)
- Nouveau cas d'aphémie traumatique. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. I. köt. 397—399 l.)
- Description of a new goniometer. (*Mémoires read before the Anthropological Society of London.* II. köt. 32—91. l.)

Sur les fouilles de la caverne Abri de Lafaille à Bruniquel. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. I. köt. 48—52. l.)

Sur le crâne de Dante Alighieri. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. I. köt. 206—210. l.)

Sur une seconde série de crânes basques du Guipuzcoa. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. I. köt. 470—475. l.)

Notes et instructions anthropologiques relatives à l'Exposition Égyptienne. (*Bull. Soc. d'Anthropol.* 2e Série. I. köt. 574—580. l.)

Institution du concours de Vulfranc Gerdy pour la nomination des stagiaires aux eaux minérales. (*Bull. Acad. de Méd.* 27. jun.)

1867.

Recherches sur un nouveau groupe de tumeurs désignées sans le nom d'odontomes. Paris. 4-te. 103. l. (Lu à l'Académie des sciences en décembre.)

Sur la nature et le diagnostic de la polyarthrite vertébrale. (*Tribune Méd.* 22. Décembre.)

Nouvelle canule pour le traitement des individus qui ont subi l'opération de la trachéotomie. (*Bull. Soc. Chirurg.* 2e Série. VIII. köt. 110. l. és *Bull. Soc. Anatom.* Avril.)

Sur les caractères anatomiques de l'homme préhistorique. (*Comptes rendus du congrès d'Anthrop. et d'Archéolog. préhistorique.* Paris. 367—402. l.)

L'antiquité de l'homme et la prosopopée de M. le Dr. Robert, directeur des Mondes. (*Pensée nouvelle*, 15. Decembre.)

Sur la mâchoire de la Naulette et sur la question darwinienne. (*Congrès d'Anthrop. et Archéol. préhistorique.* Paris. 362—404. l.)

Sur la caverne et la perforation de la fosse olécranienne. (*Congrès d'Anthrop. et Archéol. préhistorique.* Paris. 144—147. l.)

Sur les proportions relatives des membres supérieurs et des membres inférieurs chez les Nègres et les Européens. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. II. köt. 641—653. l.)

Sur le crâne et le cerveau de l'assassin Lemaire. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. II. köt. 347. l.)

Une seconde Série de crânes basques du Guipuzcoa. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. II. köt. 18—21. l.)

Sur les fragments de crâne humain d'Eguisheim. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. II. köt. 129—131. l.)

Sur la trépanation chez les Incas. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. II. köt. 403—408. l.)

Sur la mortalité des jeunes enfants. (*Bull. Acad. de Méd.* XXXII. köt. 351—367. l.)

Sur la prétendue dégénérescence de la population française. (*Bull. Acad. de Méd.* XXXII. köt. 547—603. és 829—862. l.)

Discours prononcé sur la tombe de Lagneau. (*Gazette hebdom.* 831—832. l.)

Follin. (*Bull. Acad. de Méd.* XXXII. köt. 724—729. l.)

1868.

Résection de l'articulation tibio-tarsienne pratiqué avec succès dans un cas de luxation compliquée. (*Bull. Soc. Chirurg.* Seance du 22. janvier.)
 Sur le mal perforant. Deux observations avec réflexions dans un article de Lucas Championnière. (*Journ. de Médec. et de chirurg. pratiques.* XXXIX. köt. 155—158. l.)

Traitement de la gueule-de loup par la suture osseuse ; conservations et consolidation du tubercule intermaxillaire. (*Bull. Soc. Chirurg.* 2° Série. IX. köt. 147—160. l.)

Sur l'application de la suture osseuse au traitement du bec-de-lièvre double compliqué du saillie de l'os intermaxillaire. 2 Observ. (*Gaz. des Hôpit.* 5. et 7. mai.)

Sur la pilimiction et le trichiasis des voies urinaires. (*Bull. Soc. Chirurg.* IX. köt. 260—266. l.)

Histoire du progrès des études anthropologiques depuis la fondation de la Société en 1859. Compte rendu décennal 1859—1869. (*Mém. de la Soc. d'Anthrop.* III. köt. CV—CXXV. l.)

Histoire des travaux de la Société d'Anthropologie de 1856 à 1867. Lue dans la séance solennelle de 20. juin. (*Soc. d'Anthrop.* III. köt. 1. l. és *Revue des cours scientifiques* és *The Anthropological Review.*)

Nouvelles recherches sur l'Anthropologie de la France en général et de la Basse-Bretagne en particulier. (*Mém. Soc. d'Anthrop.* III. köt. 147—209. l.)

Sur le Stéréographe, nouvel instrument crâniographique destiné à dessiner tous les détails du relief des corps solides. (*Mém. Soc. d'Anthrop.* III. köt. 99—126. l.)

Comparaison des indices céphaliques sur les vivant et sur le squelette. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2° Série. III. köt. 25—32. l.)

Sur les crânes et ossements des Eyzies. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2° Série. III. köt. 350—392. l.)

Sur les crâne de Meyrueis. Lozères. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2° Série. III. köt. 129—134. l.)

Sur les crânes basques de Saint Jean-de Lux. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2° Série. III. köt. 9—20. l.)

Les crânes des Eyzies et la théorie esthonienne. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2° Série. III. köt. 454—510. l.)

Carte de la repartition de la langue basque. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2° Série. III. köt. 7—8. l.)

Rectification et éclaircissement sur la théorie de Malthus. (*Gaz. des Hôpit.* 28. Mai.)

Rapport sur le Système de bandages herniaires de M. le Dr. Dupré. (*Acad. de Méd.*)

1869.

Sur le pansement amovo-inamovible des moignons d'amputation. (*Journ. de Médec. et de Chirurg. pratiques.* XL. köt. 393—396. l.)

Sur la polyarthrite vertébrale. (*Tribune médicale.*)

Traitement des rétrécissements spasmodiques de l'oesophage par la dilatation instantée. (*Bull. Soc. Chirurg.* 2° Série. X. köt. 280. l.)

Sur le traitement, des anévrysmes cirsoïdes. (*Bull. Soc. Chirurg.* 2° Série. X. köt. 376. l.)

Expériences sur les phénomènes de l'hérédité et de l'atavisme. Étude sur la formation des races. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2° Série. IV. köt. 79—86. l.)

Sur les ossements des cavernes de Gibraltar. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2° Série. IV. köt. 146—158. l.)

L'ordre des primates. Parallèle anatomique de l'homme et des singes. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2° Série. IV. köt. 228—401. l.)

Le cadre a maxima et le compas micrométrique. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2° Série. IV. köt. 101—104. l.)

L'ethnologie de France au point de vue de l'infirmité. (*Bull. Acad. Médéc.*)

Sur l'ethnologie de l'Abyssinie. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2° Série. IV. köt. 65—72. l.)

Rapport sur le prix d'Argenteuil. (*Bull. Acad. Méd.*)

Rapport sur la prothèse du membre supérieur. (*Bull. Acad. Méd.*)

1870.

Sur le retard de la consolidation des fractures et le traitement par la suppression des appareils. (*Journal de médec. et de chirurg. pratiques.* XLI. köt. 62—65. l.)

Sur le vinage des vins. (*Bull. Acad. Méd.*)

Sur l'origine de l'art de faire le feu. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. V. köt. 76—84. l.)

Sur le transformisme. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. V. köt. 168—242. l. és *Revue scientifique*.)

Réponse aux observations de M. le professeur Owen, sur les caractères du cerveau de l'homme. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. V. köt. 592—605. l.)

Sur la seringue à aspiration du Dieulalog. (*Bull. Acad. Médec.*)

Discours prononcé sur la tombe de Morpain. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* V. köt. 150—162. l.)

1871.

Sur l'alcoolisme. (*Bull. Acad. Médec.*)

Mémoire sur la cimetière des Célestins. (*Mém. d'Anthrop.* I. köt. 520. l.)

Sur la déformation toulousaine du crâne. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. VI. köt. 100—120. l.)

Rapport annuel du laboratoire d'anthropologie de l'école des hautes études. (*Minist. inst. publ.* 26—32. l.)

1872.

De la déformation du crâne sous l'influence du torticolis chronique. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. VII. köt. 21—33. l.)

Les Troglodytes de la Vézère. (*Association française*, Bordeaux, I. köt. 1199—1237. l. és *Revue scientifique*.)

Sur la classification et la nomenclature crâniologique d'après les indices céphaliques. (*Revue d'Anthrop.* I. köt. 385—423. l.)

Études sur la constitution des vertèbres caudales chez les primates sans queue. (*Revue d'Anthrop.* I. köt. 577—605. l.)

Les sélections, la descendance de l'homme, la sélection sexuelle de Darwin et la sélection naturelle de Wallace. (*Revue d'Anthrop.* I. köt. 683—710. l.)

De la déformation du crâne sous l'influence du torticolis chronique. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. VIII. köt. 21—25. l.)

Excursion anthropologique dans la Lozère. La caverne sépulcrale de l'homme mort. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. VII. köt. 523—526. l.)

De l'influence de l'éducation sur la forme et le volume de la tête. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. VII. köt. 879—896. l.)

Rapport annuel du laboratoire d'anthropologie de l'école des hautes études. (*Minist. inst. publ.* 40—46. l.)

Sur la caverne de l'Homme-Mort près St.-Pierre-les Tripiès-Lozère. (*Congrès intern. d'Anthrop. et d'Archéol. préhist. Bruxelles*, 182—198. 1.)

Sur l'angle occipital. (*Revue d'Anthrop.* 2e Série. VI. köt. 305—432. 1.)

Recherches sur l'indice nasal. (*Revue d'Anthrop.* I. köt. 1—35. és *Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. VII. köt. 25—39. 1.)

De la classification et la nomenclature craniologiques d'après les indices céphaliques. (*Revue d'Anthrop.* I. köt. 385—423. 1.)

Le goniomètre occipital. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. VII. köt. 634—638. 1.)

Sur la direction du trou occipital, description du niveau occipital et du goniomètre occipital. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. VII. köt. 649—668. 1.)

De l'influence sur le volume et la forme de la tête. *Bull. Soc. d'Anthrop.*

Rapport sur le Prix Godard. (*Bull. Acad. Méd.*)

Léon Guillard. (*Revue d'Anthrop.* I. köt. 357—358. 1.)

1873.

Les temps préhistorique dans le sud-est de la France. L'homme dans la vallée du Gardon, allée couvertes de Provence. *Revue des livres.* (*Revue d'Anthrop.* II. köt. 503—508. 1.)

Rapport annuel du laboratoire d'anthropologie de l'école des hautes études. (*Minist. inst. publ.* 50—55. 1. és *Revue d'Anthrop.* II. köt. 559—566. 1.)

Sur les léporides. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. VIII. köt. 268—278. és 280—285. 1.)

Sur les monstres doubles. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. VIII. köt. 884—889. és 893. 1.)

Sur le bec de l'encephale. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. VIII. köt. 356—359. 1.)

Sur les crânes de caverne de l'Homme-Mort. (*Revue d'Anthrop.* II. köt. 1—53. 1.)

Sur les crânes de Lauserie-Basse. Époque du renne. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. VIII. köt. 217—221. 1.)

Anciens crânes déformés macrocéphales des environs de Tiflis. Région du Caucase. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. VIII. köt. 572—578. 1.)

Sur les crânes de Solutré. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. VIII. köt. 572—836. 1.)

Recherches sur la direction du trou occipital et sur les angles occipitaux et basilaires. (*Revue d'Anthrop.* II. köt. 193—234. 1.)

Sur la mensuration de la capacité du crâne. (*Mém. de la Soc. d'Anthrop.* 2e Série. I. köt. 63—152. 1.)

- Sur le plan horizontal de la tête et sur la méthode trigonométrique. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. VIII. köt. 48—92. l.)
- Quelques résultats de la détermination trigonométrique de l'angle alvéolo-condylien et de l'angle biorbitaire. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. 150—179. l.)
- L'équerre flexible auriculaire et le goniomètre auriculaire. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. VIII. köt. 147—150. l.)
- Le demi goniomètre facial. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. VIII. köt. 233—236. l.)
- Sur le trapèze intracranien. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. VIII. köt. 359—363. l.)
- Sur l'endocrâne. Nouveaux instruments destinés à étudier la cavité crânienne sans ouvrir le crâne. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. VIII. köt. 352—383. l.)
- Nouvelles recherches sur le plan horizontal de la tête et sur la degré d'inclinaison des divers plans crâniennes. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. VIII. köt. 542—563. l.)
- La race celtique ancienne et moderne ; Arvernes et Armosicains, Auvergnats et Bas-Bretons. (*Rev. d'Anthrop.* II. köt. 577—628. l.)
- Sur la question celtique. Crânes de Bas-Bretons et des Auvergnats. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. VIII. köt. 313—328. l.)
- Sur l'organisation du Service de santé militaire. (*Bull. Acad. Méd.*)

1874.

- De l'influence de l'humidité sur la capacité du crâne. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. IX. köt. 63—98. l.)
- Sur les doctrines de la diplogénèse. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* IX. köt. 156—180. l.)
- Sur les crânes perforés. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. IX. köt. 189—205. l.)
- Sur les Trépanations préhistoriques. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. IX. köt. 502—555. l.)
- Discussion sur Millie-Christine. (*Acad. de Médec.*)
- Rapport annuel du laboratoire d'anthropologie de l'école des hautes études. (*Minist. inst. publ.* 57—61. l.)
- Crânes plagiocéphales des grottes de Baye. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. IX. köt. 266. l.)
- Crâne scaphocéphale d'une négresse du Sénégal. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. IX. köt. 349—358. l.)
- Études sur les propriétés hygrométriques des crânes, considérés dans leurs rapports avec la craniométrie. (*Revue d'Anthrop.* III. köt. 385—444. l.)
- De l'influence de l'état hygrométrique des crânes sur leur capacité. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* IX. köt. 63—98. l.)

- Sur la valeur des divers angles faciaux et sur un nouveau goniomètre facial, appelé le goniomètre facial médian. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2° Série. IX. köt. 358—384. l.)
- Cubage des crânes. — Révision et correction des résultats stéréométriques publiés avant 1872. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* IX. köt. 563—573. l.)
- Sur le Cyclomètre, instrument destiné à déterminer la courbure des divers points du crâne. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2° Série. IX. köt. 676—686 l.)
- Les Akka, race pygmée de l'Afrique centrale. (*Revue d'Anthrop.* III. köt. 279—287. l.)
- Ethnogénie italienne. — Les Ombres et les Étrusques. (*Revue d'Anthrop.* III. köt. 288—297. l.)
- Nouveaux renseignements sur les Akka. (*Revue d'Anthrop.* III. köt. 462—470. l.)
- Sur l'ethnologie de la France. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2° Série. IX. köt. 593 594. l.)
- Discussion sur les Celtes ; le nom des Celtes. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2° Série. IX. köt. 658—663. l.)

1875.

- Instructions crâniologiques et crâniométriques. Paris. (és *Mém. Soc. d'Anthrop.* 2° Série. II. köt. 196. l.)
- Sur l'origine et la répartition de la langue basque. Basques français et Basques espagnols. (*Revue d'Anthrop.* II. köt. 1—53. l.)
- Discussion sur les microcéphales. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2° Série. X. köt. 56—60. és 69. l.)
- Sur une momie de fœtus péruvien et sur le prétendu os de l'Inca. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2° Série. X. köt. 133—139. l.)
- Monstre ischiopage ayant vécu cinq mois et demi. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2° Série. K. köt. 274—275. l.)
- Sur un enfant microcéphale vivant présenté à la Société d'anthropologie. 2° Série. X. köt. 541—542. l.)
- Rapport annuel du laboratoire d'Anthropologie de l'école des hautes études. (*Minist. instit. publ.* 86—88. l.)
- Sur un crâne microcéphale. Cerveau. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2° Série. X. köt. 375—376. l.)
- Sur les poids relatif des deux hémisphères cérébraux et de leur lobes frontaux. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2° Série. X. köt. 534—536. l.)
- Sur les crânes des grottes de Baye. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2° Série. X. köt. 28—32. l.)
- Recherches sur l'indice orbitaire. (*Revue d'Anthrop.* IV. köt. 577—616. l.)
- Sur la scaphocéphalie. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2° Série. X. köt. 75—76. l.)
- Sur la perforation congénitale et symétrique dans deux pariétaux. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2° Série. X. köt. 192—199. l.)

Sur les accidents produits par la pratique des déformations artificielles du crâne. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. X. köt. 199—203. 1.)

Sur les trous pariétaux et sur la perforation congénitale double et symétrique des pariétaux. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. X. köt. 326—336. 1.)

Notions complémentaires sur l'ostéologie du crâne. Détermination et dénominations nouvelles des certaines points de repères. Nomenclature craniologique. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. X. köt. 337—366. 1.)

Rapport sur les travaux de statistique du Dr. Bertillon. (*Bull. Acad. Méd.*)

Préface du traité de médecine de Celse par Vedrennes. Paris.

1876.

Rapport annuel du laboratoire d'anthropologie de l'école des hautes études. (*Minist. inst. publ.* 81—85. 1.)

Sur les crânes perforés. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. IX. köt. 189—205. 1.)

Le Congrès international d'Anthropologie et d'Archéologie préhistoriques. Session de Budapest. (*Revue d'Anthrop.* V. köt. 733—736. 1.)

Discussion sur le gisement néolithique de Moret. Seine et Marne. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série, XI. köt. 278—285. 1.)

Sur des prétendues amulettes crâniennes. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. XI. köt. 461—463. 1.)

Trépanations préhistoriques. Crânes trepanés à l'aide d'un éclat de verre (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. XI. köt. 312—315. 1.)

Sur l'âge des sujets soumis à la trepanation, chirurgicale néolithique. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. XI. köt. 572—576. 1.)

Le programme de l'Anthropologie. Leçon d'ouverture des cours. Paris, 15. 1.

Rapport du conseil sur la proposition relative à l'article additionnelle présenté pendant la session de Budapest. (*Congrès internationale d'Anthropologie et d'Archéologie préhistoriques.* Budapest, 23—25. 1.)

Sur une nécropole de l'âge de fer en Italie. (*Congr. intern. d'Anth. et Arch. preh. Budapest.* 407—410. 1.)

Sur la trépanation du crâne et les amulettes crâniennes à l'époque néolithique. (*Congrès intern. d'Anthrop. et d'Archéol. préhistoriques à Budapest.* 101—102. 1.)

Sur la topographie crânie-cérébrale ou sur les rapports anatomiques du crâne et du cerveau. (*Revue d'Anthrop.* V. köt. 193—248. és 278. 1.)

On the relations of the convolutions of the human cerebrum to the outer surface of the skull and head, par W. Turner. (*Revue d'Anthrop.* 285—289. 1.)

Revue critique sur un cas de lésion probable du pli courbe. (*Comptes rendus de la Soc. de Biologie.* V. köt. 295—296. 1.)

- Die topographischen Beziehungen zwischen Schädel und Gehirn in normalem Zustande par A. Ecker. (*Revue d'Anthrop.* V. köt. 296—298. l.)
- Sur un cas excessif de microcéphalie. Encephale de 104 grammes. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* XI. köt. 85—92. l.)
- Présentation du cerveau de gorille mâle et adulte. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. XI. köt. 426—431. l.)
- Note sur la topographie cérébrale. (*Bull. Acad. de Médec.*)
- Discussion sur le cerveau à l'état foetal. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. XII. köt. 217—222. l.)
- Sur deux séries de crânes provenant d'anciennes sépultures indiennes des environs de Bogota. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. XI. köt. 359—375. l.)
- Sur un crâne macrocéphale déformé de l'époque barbare en Hongrie. (*Congrès intern. d'Anthrop. et de Archéol. préhist. Budapest.* 561—572. l.)
- Sur les traces de l'homme pliocène en Toscane. (*Congr. intern. Budapest.* 57—59. l.)
- Les peuples blonds et les monuments mégalithiques dans l'Afrique septentrionale. — Les Vandales en Afrique. (*Revue d'Anthrop.* V. köt. 293—404. l.)
- Le race brune et la race blonde en Allemagne. (*Congrès intern. d'Anthrop et d'Archéol. préhist. Budapest.* 581—584. l.)
- Jules Assézat. (*Revue d'Anthrop.* V. köt. 744—746. l.)

1877.

- Rapport annuel du laboratoire d'anthropologie de l'école des hautes études. (*Minist. inst. publ.* 125—129. l.)
- Sur le Trépanation préhistorique. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. XI. köt. 236—251. és 431—440. l.)
- Sur les apophyses styloïdes lombaires. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. XII. köt. 537—538. l.)
- Sur la maladie des Scythes. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. XII. köt. 537—538. l.)
- Les races fossiles de l'Europe occidentale. (*Association française.* Havre. VI. köt. 10—25. l.)
- Sur la trépanation du crâne et les amulettes crâniennes à l'époque néolithique. (*Revue d'Anthrop.* VI. köt. 1—42. és 193—225. l.)
- Rapport sur un squelette envoyé par le président de la société Borda de Dax. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. XII. köt. 200—203. l.)
- Sur la généalogie de l'homme d'après M. Haeckel. La placenta des Lémuriens. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. XII. köt. 276—270. l.)
- Sur la trépanation néolithique. (*Acad. de Médec.*)

- De la trépanation du crâne pratiquée sur un chien vivant par la méthode néolithique. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. XII. köt. 400. 1.)
- De la plagiocéphalie chez les singe. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. XII. köt. 402. 1.)
- Sur l'apophyse mastoïde et la station bipède. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. XII. köt. 411—413. 1.)
- Le pli transversal du singe dans la main de l'homme. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. XII. köt. 431—432. 1.)
- Sur la topographie cérébrale comparée de l'homme et du cynocéphale sphinx. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. XII. köt. 262—267. 1.)
- Sur le cerveau de Gorille. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. XII. köt. 432—439. 1.)
- Sur la nomenclature cérébrale. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. XII. köt. 614—618. 1.)
- Sur la circonvolution^l limbique et la scissure limbique. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. XII. köt. 646—657. 1.)
- Sur l'angle orbito-occipital. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. XII. köt. 325—333. 1.)
- Sur les textes relatifs au Celtes dans la Grande-Bretagne. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 2e Série. XII. köt. 500—511. 1.)
- Rapport sur un Mémoire de Armand de Fleury sur l'inégalité dynamique de deux hémisphères cérébraux. (*Bull. Acad. Médéc.*)

1878.

- Squelettes des deux Hindous noirs des environs de Madras. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 3e Série. I. köt. 47—53. 1.)
- Sur les indices de largeur de l'omoplate chez l'homme, les singes et dans la série des mammifères. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 3e Série. I. köt. 66—92. 1.)
- Sur deux cas où un doigt surnuméraire c'est développé à l'âge adulte. (*Revue d'Anthrop.* 3e Série. I. köt. 283—285. 1.)
- Étude sur le cerveau du gorille. (*Revue d'Anthrop.* 2e Série. I. köt. 1—45. 1.)
- Nomenclature cérébrale : denomination et subdivision des hémisphères et des aufractuosités de la surface. (*Revue d'Anthrop.* 2e Série. I. köt. 193—236. 1.)
- Le grande lobe limbique et la suture limbique dans la série des mammifères. (*Revue d'Anthrop.* 2e Série. I. köt. 385—498. 1.)
- Sur le plan horizontale du crâne. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 3e Série. II. köt. 177—179. 1.)

1879.

Sur les températures morbides locales. (*Bull. Acad. Médec.*)

Memoire sur les phénomènes d'hybridité dans le genre humain. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 3e Série. II. köt. 114—116. l.)

Instructions générales pour les recherches et observations anthropologiques. Anatomie et physiologie. Második bővített kiadás, 200 l., 26 ábrával és 2 chromolithicus táblával.

Sur la fausseté des résultats céphalométriques obtenus à l'aide du conformateur des chapeliers. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 3e Série. II. köt. 101—105. l.)

Sur la détermination de l'âge moyen. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 3e Série. II. köt. 298—317. l.)

Sur la faculté que présentent un jeune magot de reconnaître les représentations artistiques des animaux de son espèce. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 3e Série. II. köt. 441—443. l.)

Rapports des directeurs des laboratoires. Anthropologie. (*Minist. de l'inst. publique.*)

Sur le cerveau d'un gorille des deux ans et demi. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 3e Série. II. köt. 114—116. l.)

Moyen de conserver les cerveaux destinés à effectuer de long voyages. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 3e Série. II. köt. 175—177. l.)

Crâne et cerveau d'un homme atteint de formation toulousaine. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 3e Série. II. köt. 417—419. l.)

Sur un fœtus exencephale. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 3e Série. II. köt. 476—478. l.)

Sur trois cerveaux d'orang. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 3e Série. II. köt. 607—608. l.)

Sur le cerveau d'un Ectromélien. Localisations cérébrales. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 3e Série. II. köt. 669—672. l.)

Recherches sur les centres olfactifs. (*Revue d'Anthrop.* 2e Série. II. köt. 385—455. l.)

Sur un cerveau incomplètement divisé en deux hémisphères, par Turner. (*Revue d'Anthrop.* 2e Série. II. köt. 538—546. l.)

Tête des deux New-Calédoniens. Atai et sorcier. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 3e Série. II. köt. 616—617. l.)

Déformation congénitale du crâne et de la face. Microcéphalie frontale. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 3e Série. II. köt. 417—419. l.)

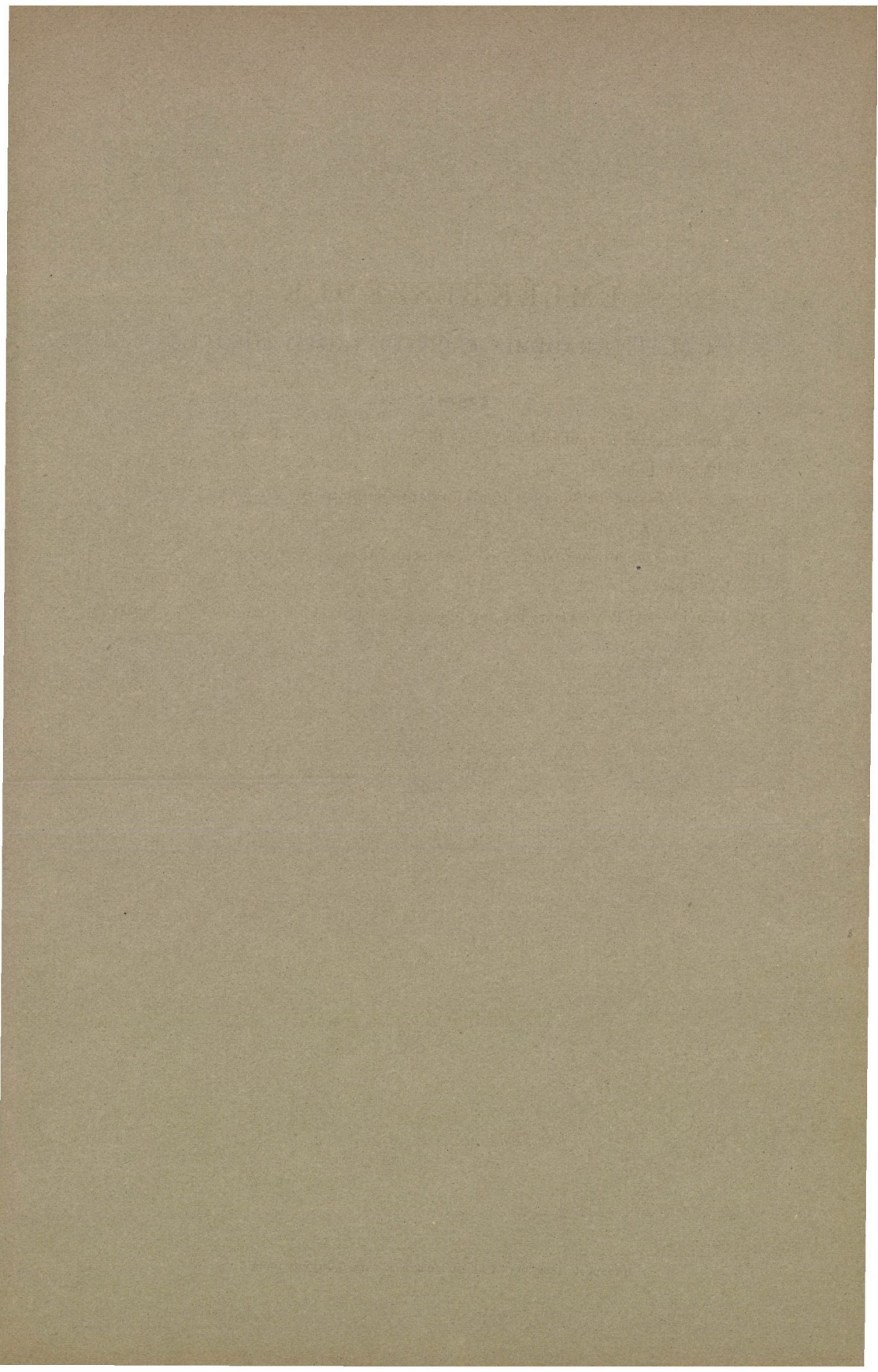
Sur une mode peu connue de déformation toulousaine. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 3e Série. II. köt. 699—700. l.)

Sur un crâne de fellah et sur l'usure des dents. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 3e Série. II. köt. 342—344. l.)

- Sur une carte de la langue bretonne de M. Mauricet. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 3e Série. II. köt. 22—25. l.)
- Sur les prétendus énarés du Caucase. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 3e Série. II. köt. 73—76. l.)
- Sur la détermination de l'âge moyen. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 3e Série. II. köt. 298—317. l.)
- Méthode de moyennes. Étude sur les variations crâniométriques et de leur influence sur les moyennes : détermination sur la série suffisante (*Bull. Soc. d'Anthrop.* II. köt. 756—820. l.)
- Amedée Deville. Necrologe. (*Gazette hebdom.* 673—676. l.)

1880.

- Fait de syphilis vaccinale. (*Bull. Acad. Médical.*)
- Sur les moyennes. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 3e Série. III. köt. 119. l.)
- Sur un microcéphale âgé de deux ans et demi ; anomalies viscérales régressives. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 3e Série. III. köt. 387—388. l.)
- Discours d'ouverture du congrès international des sciences anthropologiques en 1878. Paris. 17—23. l.
- Sur le buste d'une jeune fille Zoulon. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 3e Série. III. köt. 227—228. l.)
- Sur un enfant illettré doué de la faculté de faire mentalement des calculs très compliqués. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 3e Série. III. köt. 244—269. l.)
- Localisations cérébrales ; sur le cerveau d'un cul-de jatte. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 3e Série. III. köt. 410—411. l.)
- Moule d'un cerveau de Toulousain. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 3e Série. III. köt. 165—167. l.)
- Méthode trigonométrique : le goniomètre d'inclinaison et l'orthogone. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 3e Série. III. köt. 132—159. l.)
- Sur le goniomètre flexible. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 3e Série. III. köt. 183—192. l.)
- Préparation des crânes d'enfants à fontanelles non ossifiées. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 3e Série. III. köt. 385—386. l.)
- Sur la méthode orthogonale de M. Ihering. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 3e Série. III. köt. 385—386. l.)
- Discours prononcé sur la tombe de M. Périer, le 15. Mai. (*Bull. Soc. d'Anthrop.* 3e Série. III. köt. 400—404. l.)

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHUNYT TAGJAI FÖLÖTT.

1882.

I. sz. Emlékbeszéd Korponay János l. tag fölött. Kápolnai Pauer
István l. tagtól.	Ára 10 kr.
II. sz. Emlékbeszéd dr. Suhayda János levelező tag fölött. Dr. Konek
Sándor r. tagtól	10 kr.
III. Emlékbeszéd Morócz István lev. tag felett. Galgóczy Károly
lev. tagtól.	10 kr.
IV. Emlékbeszéd Révész Imre lev. tag felett. Ballagi Mór r. tagtól.	20 kr.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHUNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1882. — VI. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
ASBÓTH LAJOS

LEVELEZŐ TAG FELETT.

KÁPOLNAI PAUER ISTVÁN

LEV. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1883. február 26-iki összes ülésében.)

— Ára 10 kr. —

BUDAPEST, 1883.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

THE
LIBRARY OF THE
MUSEUM OF NATURAL HISTORY
AND
ZOOLOGY
OF THE
CITY OF LONDON

1881 383 12

THE
LIBRARY OF THE
MUSEUM OF NATURAL HISTORY
AND
ZOOLOGY
OF THE
CITY OF LONDON

EMLEKBESZÉD

ASBÓTH LAJOS

LEVELEZŐ TAG FELETT.

KÁPOLNAI PAUER ISTVÁN

LEV. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1883. február 26-iki összes ülésében.)

BUDAPEST, 1883.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

Emlékbeszéd

Asbóth Lajos levelező tag felett.

Kápolnai Paner István lev. tagtól.

Alig múlt el egy éve, hogy oly társunk emlékezetére gyűltünk össze, a ki karddal és tollal, vérrel és észszel egyaránt szolgálta nemzetünket újjászületésének nehéz küzdelmekben bővelkedő korszakában.

Alig zöldült ki először a borostyán Korponay sírja felett és már ismét egy ehhez hasonló érdemű társunk: Asbóth Lajos tért vissza a mindenség ölébe, és mi, kik még tovább is szolgálhatjuk nemzetünket, aggódó szívvel nézzük, mint ritkúl folytonosan azon nemesszívű, vasakaratú bajnokok sora, kik egy emberöltővel ezelőtt, fölülmúlhatlan lelkesedéssel és önmegtagadással védték a magyar nép nemzetiségét, kiki azon eszközzel, melylyel legjobban tudott bánni és azon a téren, melyen legotthonosabb volt; az egyik a béke, a másik a háború fegyvereivel, sokan mindkettővel, valamennyien pedig összes jellemi és szellemi erőikkel.

E férfiak színe-java közé számíthatjuk Asbóth Lajos elhunyt társunkat is.

Asbóth 1803-ban született Keszthelyen, a hol, tudományosságáról hazánk határain kívül is hírneves édes atyja: János, akkor a gr. Festetics György által alapított Georgicon nevű gazdasági tanintézet igazgatója volt. Asbóth Lajos mint 14 éves fiú, a bécsi hadmérnöki iskolába jött, 17 éves korában egy német lovas-ezredhez hadnagynak neveztetett ki és 22 éven át, folytonosan német és olasz lovas-ezredekben teljesített szolgálata után, 39 éves korában, nyugdíjba lépett, megnősült és Lugos vidékén, oláhok lakta jószágon, mint bérlő élt 1848-ig.

Asbóth tehát, a ki később oly szép magyarsággal írta hadtudományos műveit, mint serdülő ifjú német nyelvű és szellemű intézetben neveltetett, azután 22 évig kizárólagosan az osztrák szellemű lovas-tiszti körökben élt és még azután sem jött magyar vidékre, hanem oláhok és németek közé! és mégis magyar maradt! Minek tulajdonítható ez?

Valószínűleg csakis alapnevelésének, — csakis annak a hazafias magnak, mely az atyai háznál hintetett a gyermek szívébe, és melynek csirája a keszthelyi hazafias érzelmű premontrai atyák iskoláiban gondosan ápoltatott és fejlesztetett. Az ezeknél tanult ókori remekírók művei, a minden benyomásra annyira fogékony ifjúi kebelben annyira felköltötték a magasztos eszmék és különösen a hon iránti rajongást, hogy azt később a lehető legkedvezőtlenebb viszonyok sem fojhták el többé.

* * *

Mint tiszt, Asbóth, az akkori időkben majdnem kizárólagosan a sportnak és az élveknél élő lovas-tiszti körökben »könyvmoly«-nak tekintetett, mert szorgalmasan dolgozott önképzésén, minek eredménye az volt, hogy aránylag fiatal korában már, többnyire magasállású tábornokok mellé, mint hadsegéd és egyáltalában tudományosságot és szorgalmat igénylő munkákra, mint: nagy hadgyakorlatok tervezésére, tiszti iskolák vezetésére stb. alkalmaztatott.

* * *

Az 1848-ik év elején a magyar nemzeti párt Asbóth Lajosba, Metternich herczeg magyarországi uradalmi igazgatójának vejébe, ki egy negyed évszázadon át a cs. és kir. hadsereg körében élt, semmi reményt nem vetett, míg ellenben a magyarellenes katonai párt azt hitte, hogy Asbóth feltétlen híve lesz. ¹⁾

Mindkét fél csalatkozott.

Asbóth, a ki a magyar miniszterium által csakis Krassó-megye ismételt sürgetésére neveztetett ki nemzetőri őrnagygyá

¹⁾ L. Piret temesvári hadvezénylőnek Latour gróf, bécsi hadügy-miniszterhez intézett magánleveleit; megjelentek Bécsben 1848-ban.

és a ki Piret altábornagy által Oravicza vidékének a szerbek betörései ellen való védelmével bízott meg, feladatának híven megfelelt és a Piret altábornagy által küldött segélyt — egy fél zászlóaljat és egy üteget — a parancs *szószzerinti* értelmében, nem pedig a magyar-ellenes intézők alattomos utasításai szerint használta fel és csekély — többnyire nemzetőrökből álló — haderővel Moldvánál a felkelőket és a szerbeket, Bog-sán és Resiczánál pedig az Appel tábornok által vezényelt császári csapatokat visszaverte, és a krassói bányaterületet addig tartotta megszállva, míg a magyar kormány a Bánát további védelméről egyelőre le nem mondott és ott alkalmazva volt haderőit a Tiszához nem rendelte.

Az ezután Debreczenbe siető Asbóthot, az ott időző magyar kormány, alezredessé és debreczeni térparancsnokká nevezte ki.

Debreczenben a magyar ügyek élén álló férfiaknak alkal-muk volt Asbóthot jobban kiismerni és kiváló tehetségéről személyesen meggyőződni, minek következése az volt, hogy mi-hamar ezredessé és debreczeni hadparancsnokká léptették elő és már 1849. február vége felé, Rápásky hadosztály-vezér helyettesítésére vezényelték és az úgynevezett tartalék-sereg vezetésével bízták meg.

Ezen, nagyrészt újonczokból alkotott sereggel védelmezte a Tiszavonalat Tokajtól Szolnokig. — Tiszafürednél és Tokaj-nál földvárakat építtetett és igen ügyesen rendezett és vezetett száguldó őrszolgálat segítségével, az ellenség mozdulatairól a magyar seregek fővezérségéhez, mindig igen megbízható tudó-sításokat küldött.

Midőn 1849. márcziusban a Tiszától keletre összegyűlt magyar hadsereg tagozása megváltoztatott, Asbóth Lajos önálló, azaz: hadtest kötelékébe nem tartozó és következőleg közvetlenül a sereg fővezérétől függő hadosztály élére állít-tatott.

Az áprilisi hadjáratban Asbóth hadosztálya a támadó magyar sereg legszélsőbb balszárnyát képezte és az isaszeghi győzelem után, Aulich hadosztályával egyesülve, egyenesen Budapest felé nyomult előre, míg a magyar fősereg Vác felé és onnan Komárom vidékére sietett. Ezen oldalmozdulatot

Asbóth és Aulich a Rákoson vívott, rendkívül ügyesen vezetett áltámadásokkal leplezték. Az addig tanúsított személyes bátorságért, Asbóth a katonai érdemjellel jutalmaztatott meg.

Budavár ostrománál Asbóth csapatai a várkaput és a várkertet vívták. Buda bevétele után, néhai társunk, tanúsított vezéri ügyességért, a katonai érdemrend középkeresztjével diszítettett fel és a 2-ik hadtest parancsnokává neveztetett ki.

E hadtesttel Asbóth a Vág alsó folyásánál összpontosított magyar sereghez rendeltetett, a hol a Kis-Dunán Aszód-nál, a Vágon pedig Negyednél, az ellenséges sereg jelenlétében hidakat készítettett, a június 16-ki ütközetben hadtestét bátran és még az osztrák hadtörténészek által is dicsért módon vezette, június 20-án pedig, hadtestével magára hagyatva, túlszámmal szemben, Zsigárdnál és Perednél fényes győzelmet vívott ki, de még ugyanaz nap Görgey fővezér által, a hadtest további vezénylésétől felmentetett.

* * *

Nincs több példa a hadtörténelemben, hogy fővezére intézkedéseit pontosan teljesítő, seregrészt győzelemre vezető alvezér, közvetlenül általa nyert csata után, szakférfiak által, komolynak tekinthető ok nélkül, a seregtől eltávolíttatott volna.

Görgey volt fővezér »Mein Leben und Wirken« című művében ugyan említ okokat, de azokon annyira meglátszik, hogy csak álcázák, melyeket a valódi okok elpalástolására használnak, hogy legfeljebb oly katonákat ámíthat, a kik a háborút nem ismerik és a kik a hadtudományokkal, de különösen a hadtörténelem *ítészetes* tanulmányozásával, vagy egyáltalában komolyan sohasem, vagy legalább csak igen keveset foglalkoztak.

Görgeynek okadatolása a kérdést a szakférfiak előtt csak bonyolodottabbá tette. A hadtörténészek egy része Görgeyt aljas hírnévfeltéssel vádolja, más része pedig azt hiszi, hogy Asbóth olyasvalamit követhetett el, a mit a magyar vezérek jó hírneve megmentése végett, titokban kellett tartani.

Ez utóbbi vélekedésben levők, leginkább a külföldi szakférfiak közt találhatók, kik, majdnem kivétel nélkül, Asbóth

eltávolítását a seregtől, a jövő által megfejtendő rejtélynek tekintik.

Egyik részről a magyar hadtörténelem egyik fényes alakja: Görgey, másik részről néhai társunk: Asbóth Lajos egyéni becsülete levén kérdésbe helyezve, kötelességemnek tartom, mint részrehajlatlan egyén, a ki sem Görgeyvel, sem Asbóthtal soha semmi barátságos vagy ellenséges viszonyban nem álltam, e homály szétosztatását megkísérteni.

Sajnálom, ha a történelem fénysugarai nagy alakok hibáit is megvilágítják, de örülök, hogy az ugyan-e fénysugarak által terjesztett világosság arról is meggyőzhet mindenkit, hogy a peredi felmentési ügy indokainak kutatásánál sem Görgey, sem Asbóth egyéni becsületén szennyfoltot nem találunk.

1849. június közepe után, az ellenséges sereg a Vágtól nyugatra, Galgócztól Zsigárdig, azaz majdnem 6 mértföld hosszú vonalon volt felállítva; egy orosz segélyhad már Nagyszombatra érkezett volt.

Görgey fővezér június 20-án egy hadtesttel az ellenség bal szárnya ellen tüntetőleg, két hadtesttel pedig a Kis-Dunán és a Vág alsó folyásán átkelve, az ellenség jobb szárnya és ennek oldala ellen támadólag akart föllépni.

Ez utóbbi cél elérésére a 2-ik hadtestnek Aszódnál a Kis-Dunán, a 3-ik hadtestnek pedig Negyednél a Vágon kellett átszállnia és az ellenséges sereg jobb szárnyát »hajnalban« megtámadnia.

E hadműveletben a legnehezebb feladat az Asbóth által vezényelt 2-ik hadtestnek jutott osztályrészül és valószínűleg ezért: a hadműveletet elrendelő fővezérségi intézkedésben, szó szerint a következőket olvasunk:

»Görgey tábornok a 2-ik hadtest mellett leend, hogy a támadást vezérelje.«

A 2-ik hadtestnek aszódi táborából 2 mértföldet kellett süppedékes és mocsáros ártéren, rossz utakon haladnia, hogy az ellenség jobb oldalát elérje.

Miután a fővezérségi intézkedés szerint ennek megrohánása »hajnalban« volt kezdendő, június 20-án pedig a nap 4 órakor kel fel, következik, hogy a 2-ik hadtestnek már 19-én

éjjeli 11 órakor kellett táborából elindulnia, mert hadszerűen felszerelt gyalogosoknak, süppedékes rossz úton, éjjeli sötétségben, 2 mértföldnyi út megtevésére, legalább is 4—5 órai idő kell; ezenkívül pedig június 20-án a mocsárokat átszelő szűk úton jövő hadoszlopokat még szürkület *előtt*, az éj homálya által elfedve, kellett az útról kivezetni és felfejlődtetni, a mire szintén legalább is 1 órai időt kellett számítani.

Este 11 órakor, a hadtest elindulásakor, Görgey még nem érkezett volt meg Aszódra.

Reggel 4¹/₂ órakor, mikor a hadtest a mocsárok közt levő szűk utakból az ellenséggel szemben kibontakozott, Görgey még mindig nem érte utól a hadtestet, mely a köd által eltakarva, egyelőre pihent és várta Görgeyt, a ki, intézkedése szerint, »személyesen« akarta a »támadást vezérelni.«

Felkelt a nap, eloszlott a köd és Görgey még mindig nincsen a hadtestnél, melyet támadásra akart vezetni, pedig most már látta az ellenség, hogy mi készül jobb oldala ellen és okvetlen intézkednie kellett, hogy távol levő tartalékából és hadközepéből segélycsapatok indíttassanak, veszélyeztetett jobb szárnya és oldala felé.

Most már nem lehetett tovább várni és Asbóth igen helyesen fogta föl alvezéri kötelességét, midőn nem az intézkedés ama részére fektette a fősúlyt, a mely Görgeynek tartja föl a támadás vezetését, hanem azt tekintette legfontosabbnak, a mely az ellenségnek »hajnalban« való megtámadását rendelte el.

Ügyesen és erélyesen támadott; elfoglalta Királyrévet és Zsigárdot, visszavetette ismételten az ellenség túlnyomó erejü lovasságát, kétfelé szakítja az ellenség haderőit, beveszi Peredet, ismét elveszti és épen mikor tartalékával az utolsó fényesen sikerülő rohamot intézi Peredre, mikor az ellenség már csak hátrálásáért küzd, *délután 1 órakor*, érkezik meg Görgey a csataterre, melyen: »hajnalban« a támadást akarta vezetni!

Most győződött meg csak Görgey, hogy a 3-ik hadtest, melynek szintén *hajnaltól kezdve* Asbóth hadtestével közre kellett volna működnie, csak akkor tűnt fel a láthatáron!

Görgey szigorúan elítélte a 3-ik hadtest parancsnokát, a ki reggel a támadást személyesen vezetendő fővezértől még

külön parancsokat várt és felállításából nem mozdult, a helyett, hogy mint Asbóth, a támadó intézkedésre fektette volna a fősúlyt.

A 3-ik hadtest parancsnoka eljárását nem lehet helyeselni, — megérdemelte, hogy állásától elmozdított, ámde a hadtörténész előtt Görgey a főhibás. A haza, a kormány előtt a *fővezér* a felelős, mert ha ez kötelességét híven teljesíti, akkor a 3-ik hadtest, ha nem is hajnalban, de legalább d. e. 9 órákor már okvetlenül ütközetbe lépett volna.

Ha Görgey a fővezér legfontosabb teendőjét teljesíti, azaz a sereg egyes részeinek közös cél elérésére való összműködését nem csak elrendeli, de azt oly időben ellen is őrzi, a mikor netalán elkövetett hibák vagy mulasztások még jótételezhetők, akkor a június 20-ikai partiális és azért nem döntő győzelem oly arányokat ölthetett volna, mely Görgeyt a következő napon vallott kudarczától valószínűleg megmentette vala.

Ha Görgey hajnalban jó a csatatérre és az életjelt sem adó 3-ik hadtestnek az előnyomulási rendeletet ismétlő határozott parancsot küld, akkor e parancs legfeljebb 6 órákor a 3-ik hadtest parancsnokának kezében van, és ezen, hajnal óta indulásra teljesen készen álló hadtest, melybe a magyar sereg legjobb csapatai voltak beosztva, 8 vagy legfeljebb 9 órákor a csatatéren támadásra vezethető, a helyett, hogy csak a csata eldöntése és befejezése után érkezett oda.

Görgey Asbóthnak hibául rója fel, hogy a 3-ik hadtest támogatása nélkül Zsigárdon és Királyréven túlhaladt. E szemrehányásnak nincsen alapja.

Ha ellenséges sereg arcvonalát oldalról támadjuk meg, akkor a siker csakis lehető gyors előnyomulástól függ; az ellenségnek nem szabad időt engedni, hogy vonalának távolabb eső részeiről segély érkezhessék, mielőtt visszavonulásra kényszerített szárnya teljesen meg nem veretett.

Asbóth ezen elvet, melyet valamennyi nagy harczász mindig követett, tétozás nélkül alkalmazta, még pedig sikerrel; nem elégedett meg az ellenség jobb szárnyának egyszerű visszaszorításával, hanem azt teljesen meg is verte.

Görgey tisztében állott volna gondoskodni, hogy seregének többi hadtestei e siker gyümölcseit szedjék.

Asbóth ügyességgel és merészséggel oldotta meg feladatát. Görgey nem teljesíthette fővezéri kötelességét, mert legalább is hét órával *elkésve* jött a csataterre!

Mi lehetett oka ezen elkésésnek, mely miatt Görgey *fővezéri* teendőit nem teljesíthette?

E kérdésre eddigelé nem találtam kielégítő választ.

Görgey, habár nem is közvetlenül, de közvetve, emlékirataiban ezen elkésését azzal indokolja, hogy a 20-ikai *reggeli* időre légyottot adott Klapkának az aszódi hídhöz, hogy ez utóbbinak hadműveleteit a magyar seregnek általános támadó fellépésével összhangzásba hozza.

Tény, hogy Görgey 20-án reggel 2 órakor érkezett Aszódra, ott nyugodtan aludt, reggelizett, Klapkával értekezett és csak 11 óra tájban indult el meggyőződni, vajjon a három, különböző, egymástól 2—3 mértföldre eső kiindulási pontból központos támadásra vezényelt seregrészei, valóban pontosan összműködnek-e?

Miért nem találkozott Klapkával 19-én este vagy éjjel, hogy azután reggel főteendőit Zsigárd előtt végezhesse?

Erre felvilágosítást nem találunk.

Tény, hogy Klapka 19-én este Komáromban volt.

Szavahihető szemtanúk Görgeyt is este 7 órakor Komáromban látták.

Miután Görgey másnap hajnalra seregét oly veszedelmes — mert csakis mind a három, egymástól elkülönítve felállított hadtestnek pontos összműködése által, sikerre reményt nyújtó — vállalatra vezényelte volt, és miután *a hajnalban* történendő támadás vezénylését magának tartotta fel, teljesen érthetetlen, hogy miért nem értekezett 19-én este Klapkával, hanem erre a csatától két mértföldre eső helyet és *hajnal utáni* időt tűzött ki, a mikor *kötelessége* lett volna a harcztéren lenni és hadtesteinek összműködését biztosítani.

Ennél fontosabb feladata nem lehetett, nem volt szabad lennie!

Görgey e menthetlen hibás eljárásához még az is járult, hogy a fővezérnek a hadműveletek színhelyétől való távolléte, még a sereg vezérkari főnökének jelenléte által sem pótolta, mert ez utóbbi akkor, a főhadiszállással együtt, Tatán,

azaz a sereg arcvonala mögött, 8 mértföldnyire tartózkodott! Ily távolságra követni a sereget, 5—6 százezer emberből álló, több hadseregbe felosztott haderőnél néha — döntő műveletek előtt még ennél sem — lehet indokolva, de oly csekély számú hadseregnél, mint a milyen Görgey alatt állott, a főhadiszállásnak ily rendkívüli elmaradása, semmi által sincsen és nem is lehet indokolva.

A magyar főhadiszállás és ezzel a sereg vezérkari főnökének e túlvatos elmaradása, a hajdani »Hofkriegsrath« viselt dolgaira emlékeztető késedelmezéseket, a tények nem ismeréséből eredő téves intézkedéseket, valamint ezek következtében félreértéseket idézett elő, mi által a csapatok és az alvezérek által kivívott előnyök meddőkké tétettek.

Június 20-án reggel Asbóth nem jelenthette, hogy a 3-ik hadtest nem támogatja; ez utóbbi hadtestnek saját felelősségére támadni nem merő parancsnoka pedig nem kérhetett részletesebb parancsot, mert senki sem tudta, hogy a fővezér hol található, a főhadiszállás és ezzel a sereg vezérkari főnöke pedig 8 mértföldre a sereg mögött tartózkodott.

Ellúnyt társunknak nem róható fel hibául, a mint azt Görgey teszi, hogy *túlmerészen* működött. Ő a kapott parancsot teljesítve támadott és győzelme bebizonyította, hogy a vezér megbecsülhetetlen főerénye, a merészség, nem fajult nála vakmerőséggé.

Asbóthnak támadni és győzni kellett; Görgey kötelessége volt gondoskodni, hogy többi alvezérei is feladatukat megoldják. Lehetetlen, hogy oly katona léteznék, a ki Asbóth támadásának folytatását Peredig elitélné, és sokkal többre becsülöm Görgey hadvezéri tehetségét, semhogy hihetném, miszerint ő megelégedve lett volna, ha Asbóth, Zsigárd és Királyrév bevétele után, félénken megáll és a még teljesen meg nem ingatott ellenségnek a rendezkedésre időt enged, hogy később, a segélycsapatok megérkezése után, egyesült erővel a harcztot ismét megújíthassa.

Ezt Görgey bizonyára és méltán rosszalta volna, mert az ily eljárás az oldaltámadás főczéljának nem felelt volna meg, azaz az ellenséges sereg egyes részeinek *egymásutáni* megverését lehetetlenné tette volna.

Túlmerészség tehát nem lehetett valódi oka annak, hogy Asbóth a seregtől eltávolíttatott.

Mint második okot Görgey azt említi, hogy a harcztérre való érkezésekor Asbóth épen néhány az ellenséges tüzéség leghatásosabb tűzkörébe jutott és ez által rendetlenségbe ejtett gyalogsapatnak egy hátrább levő árkot jelölt ki gyülekezési s rendezkedési helyül, a helyett, hogy azokat erőszakkal a megállásra, illetőleg az előnyomulásra kényszerítette volna.

Görgey tehát Asbóthot, kit máshelytt túlmerésznek mond, csapatai iránti erélytelenséggel vádolja.

E vád nincsen indokolva. A rendetlenségbe jött csapatok azonnali előnyomultatása Perednél nem volt okvetlenül szükséges; de sőt e csapatok több hasznót hajthattak, ha egy fél óra múlva rendezve vezettetnek ismét harcra, mint ha pillanatnyilag, mint rendetlen embertömeg, megfélemlített csordaként hajtának előre.

Asbóth különben április eleje óta annyi ütközetben bizonyította, hogy csapatait igen kedvezőtlen helyzetekben is harcra tudja vezetni, és épen június 20-án is csapataival — Görgey megérkezése előtt — $\frac{3}{4}$ mértföldnyi tért foglalt el, folytonosan túlerő ellen harczolva, hogy lehetetlenség azt hinni, miszerint Görgey csakugyan azt vélhette, hogy Asbóth nem képes csapatait kellően harczoltatni.

Teljesen hihetetlen tehát, hogy az ütközet általános lefolyására semmi hatást nem gyakorló lényegtelen incidens bírta volna Görgeyt arra, hogy a hadjárat *válságának idején* oly alvezértől fossa meg a sereget, a ki április eleje óta 12 ütközetben csapatait mindig kitűnően vezette.

Mi lehetett tehát a valódi indok?

Talán nem tévedek, ha ezt még márczius közepén történt eseményekből keletkezettnek tekintem.

Márczius közepén ugyanis, alig hogy Görgey hadtestével Tokajhoz érkezett, a magyar hadügyminiszter Asbóthot Görgey hadtestébe, hadosztály-parancsnoknak nevezte ki.

Asbóth jelentkezett is Görgeynél, de ez a megüresedett hadosztály-parancsnoki helyet már betöltötte volt, — Asbóthot nem fogadta el alvezérül, — erről jelentést tett a kormányhoz,

mely Görgey kérését teljesítette is és Asbóth áthelyezését Görgey hadtestébe visszavonta.

Asbót sértve érezte magát, hogy Görgey nem akarta őt alvezérül; pedig nem volt oka rá.

Görgey, mielőtt még Asbóth kinevezését megtudta volna, oly férfival töltötte be az alvezéri helyet, a ki a téli hadjárat viszontagságait Görgeyvel átélte, kit a csapatok ismertek és a ki viszont Görgey észjárását, hadviselési módját, valamint a hadosztályt képező csapatok sajátságait ismerte. E férfit lefokozni nem lett volna igazságos, míg ellenben Asbóth a Görgey hadtestéhez való áthelyezése által mitsem nyert és ez áthelyezés visszavonása által mitsem veszített, mert azelőtt is már hadosztály-parancsnok volt és azután is az maradt.

A visszautasítása által elkésérített Asbóth, Görgeyhez ebédre levén meghíva, ezen ebéd alatt szemtanúja volt, hogy Görgey és főbbtisztjei, mint határozzák el, hogy a kormánynak ama rendeletét, melylyel egy hadosztály Görgey hadtestéből elvezényeltetik, semmi esetre sem teljesítik, és hallotta, hogy az ebédtársaság Görgey jelenlétében mily megvetőleg nyilatkozik a magyar kormányról és a fővezérségről.

Asbóth hallgatott, de mint emlékirataiban maga említi, ő és Boronkay Albert kormánybiztos, ez esetről *jelentést* tettek a kormánynak, Asbóth pedig még ezenkívül személyesen Mészáros minisztert és Vetter fővezért is értesítette a történetekről.¹⁾

¹⁾ Asbóth (»Emlékiratai« első kötetének 17-ik és 18-ik lapján) ez eseményt ekként írja le:

»Görgey tábornok a hadsereg fővezérségétől futár által rendeletet kapott, hogy hadtestének egyik hadosztályát (hadteste három hadosztályból állott) azonnal Tisza-Füredre indítsa, az ott megkezdendő védelmi munkálatoknak e ponton való megerősítése végett.«

»Törzstisztjei közül többeket ebédre hívott meg; ebéd után, midőn már kissé jó kedvök volt, a tiszteket, kik közül még többen is megjelentek, a szomszéd terembe vivé, én is beléptem, ki, mind ezen meghívása által: »Jöjjetek, menjünk a terembe«, mind állásomnál fogva erre jogosítottnak érzém magamat; már ebéd alatt panaszkodott előttem Görgeyné, ki mellett ülni szerencsém volt, a hadosztály elhívása fölött, így nyilatkozván: »Meglátják, hogy férjemet meg akarják buktatni; most elhívják tőle egy hadosztályt, azután elvonják a másodikat s végre a harmadikat, és így férjem csapatok nélkül, egyedül fog maradni.«

Lehetséges, de sőt valószínű is, hogy Asbóthnak imént említett jelentése június elején Görgeynek kezébe jött, mert akkor vette ez át a hadügyminiszteri ügyek vezetését és ezzel a kizárólagosan csakis a hadügyminiszter által elolvasandó ügyiratokat.

Igen érthető, hogy e feljelentés Görgeyben megingatta alvezére egyénisége iránti bizalmát, és hogy következőleg azonnal ürügyet keresett, hogy Asbóthot ama seregtől eltávolíthassa, melyet Görgey ezután is személyesen akart vezényelni.

Tagadhatlan, hogy Asbóth hibát követett el, midőn a tokaji borok által felhevített tisztársai meggondolatlan beszédeit vagy el nem hallgatta, vagy — ha ezt a haza iránti kötelességével ellenkezőnek vélte — a fegyelem ellen vétő beszédek kezdetekor azonnal nem tiltakozott és nyíltan ki nem jelentette, miszerint ily beszédek folytatása esetén, a hallottak föl-jelentését kötelességének fogja tartani.

»A terembe gyűlvén, Görgey egy iratot vett ki tárczájából — Vetternek a hadosztály elhívását illető rendeletét. Görgey hangosan felolvasá; a parancs világos nyelven van szerkesztve s végül Görgey hazaszeretetének fogva kéretik is, e rendeletnek haladéktalanul engedelmeskedni.«

»Midőn felolvasá, tisztjein sajátságos és utánózzhatlan éles tekintetével végigfutott s a parancsot magától messze a földre dobva, e szavakban tört ki:

»Vajjon mit szoltok ehhez? magatok látjátok, hogy meggyengítésünk végett el akarnak bennünket egymástól választani, el akarják tőlem a legvitézebbeket vonni; helyes-e ez előttetek? El akartok-e engemet hagyni?« és zajongva kiáltott fel az összegyűlt tisztikar: »Nem, nem, mi nem megyünk, mi maradunk, minket nem választhatnak el, — a hadosztály nem fog elmenni!«

»Újjongva ölelkezének a bajtársak; a fővezér rendelete elleni katonai zendülést keresztülvitték; tokaji aszút hozatván, újra ittak, a kedélyek még inkább fölhevültek, a kormány, miniszterium és fővezérség ellen különféle nyilatkozatok lőnek hallhatók s végre Görgey tábornokot Tokaj utczáin, zeneszó mellett, újjongva meghordozták!«

»Én ily magaviselet, ily érzület felett komolyan gondolkozá visszavonúltam, Boronkay Albert kormánybiztos, ki e jelenetet a nyitott mellékszobából nézte és hallgatta, sajnálkozó szavakat váltott velem. *Ő és én ez esetről jelentést tettünk a kormánynál, magam pedig személyesen Mészáros miniszternél Debreczenben, később pedig Vetter fővezérnél Török-Szent-Miklóson.*«

Asbóthnak valóban tragikus sorsa volt: túlzott hazaszeretete a lovagiasság ellen vétő hibába ejtette és ezért meg is lakolt!

* * *

A főseregtől való eltávozása után, Asbóth a Szegeden gyülekező tartalék-sereg alakításával bízott meg. Szervezett is 10 zászlóaljat, mielőtt azonban ezek még harcra alkalmazhatók lettek volna, már a világosi esemény mindennek véget vetett.

Asbóth hadifogságba esett és halálra ítéltetett, mely ítélet azonban 20 évi várfogságra enyhítettetett. Nyolcz év után Asbóth megkegyelmeztetvén, haza vagyis helyesebben mondva, a hazába tért vissza, mert saját tűzhelye már nem volt, ez és vagyona, mely a haszonbérben tartott uradalom felszerelésébe volt fektetve, a felkelők által teljesen elpusztított és a testileg megtört férfinak súlyos anyagi gondokkal is kellett küzdenie, hogy munkája után megélhessen. 1860-ban politikai gyanú miatt újra vizsgálat indítottott ellene, melynek folyama alatt ismét 4 hónapot várfogságban töltött.

A vizsgálat befejezése után, a szabad lábra helyezett, immár 57 éves Asbóth többé hivatalt nem vállalt, hanem a katonai téren szerzett tapasztalataival és alapos katonai tanulmányainak eredményeivel, irodalmi téren iparkodott nemzetünknek hasznára válni.

1862-ben jelentek meg »Emlékiratai«, a melyekben nemcsak 1848/9-ki saját élményeit, hanem egyáltalában az 1848/9-ki hadjáratok történetét is leírja igen szakszerűen és a hadműveleteket helyesen bírálva.

Görgeyt kivéve, a ki ellen mindig ellenszenvet tanusít és a kinek tevékenységét többnyire nem eléggé tárgyilagosan bírálja, Asbóth a többi magyar vezérek érdemeit mindig őszintén elismeri és kellően — sőt néha túlságosan is kiemeli.

Asbóth, midőn emlékiratait írja, nincsen elkeseredve; nem gyűlöl minden, nálánál szerencsésebb vagy népszerűbb vezért. Ő nem keresi néhai fegyvertársainak gyengéit és nem szór méltatlanul szennyet hírnevökre, a mint ezt kortársai nem egy, különben nagytehetségű alakja tette.

Saját hadműködései leírásakor az alája rendelt tisztek és katonák érdemeit is kellően méltányolja, és nem iparkodik a jó eredmények elérésének érdemét csakis magának tulajdonítani, a néha vallott kudarczokat pedig alárendeltjeire hárítani.

Az 1848/9-iki hadesemények történetírója Asbóth emlékirataiban sok fontos adatot és nem egy igen érdekes megjegyzést talál.

Több kisebb hadtani értekezés után, elhúnyt társunk »A Hadvezér és a Hadtudomány Alapelvei« című nagy, eddig még eléggé nem is méltányolt művét adta ki.

Asbóth Lajos e művében Willisen tanmódját követi; leírja az első francia köztársaság keletkezése óta egészen 1859-ig Európában lefolyt hadjáratokat, főleg hadászati, kevesebbé harcászati szempontból, és ezen időrend szerinti hadtörténetbe szövi a hadászat, azaz a hadseregek vezetését tárgyaló tudomány alapelveit és a harcászat fejlődésének általános jellegzését.

Asbóth elméleti fejtegetései minden felesleges szószaporítástól mentek, egyszerűek és következőleg mindenki által teljesen megérthetők; a hadjáratok leírásában a hadászati viszonyokat igen ügyesen jellegzi; az olvasó figyelmét soha sem vonja el az események főbb fonalától, sok, a hadászati viszonyok előtüntetésére nem okvetlen szükséges részlet felsorolása által, a mint azt nem egy külföldi, különösen német katonai író teszi.

E mű, mint már említém, eddig nem lett méltatva valódi becse szerint, mert eddig nálunk még nem volt oly olvasó közönség, melynek ily magyar nyelvű műre szüksége lett volna.

Seregek vezetését tárgyaló művet, kezdő nem olvashat; ennek csak kellő előképzettséggel bíró tisztek vehetik hasznát; ily magyar tisztek eddig, többnyire a közös seregben, német nyelven képezték volt ki magokat és következőleg még most is, bármily jó magyarok is legyenek különben, inkább olvasnak német katonai művet, mint magyart.

Remélhető azonban, hogy néhány év múlva, ha az utolsó évtized alatt a Ludoviceumban magyar nyelven kiképzett tisztek oly korba lépnek, melyben a hadtörténelem hadá-

szati szempontból való tanulmányozásának szükségét majd belátják, Asbóth műve még igen használva és méltányolva lesz, különösen ha új kiadás rendezésénél az Asbóth által írt »Észak-amerikai polgárháború« is a műhöz csatoltatik és ha azt néhai társunkhoz méltó folytató az 1864 óta vívott háborúk történeteivel egészíti ki.

Asbóthnak Görgey ellen írt vitázó iratai nem eléggé higgadtak, túlságosan személyeskedők, nem annyira az ész, mint a felháborodás és a gyűlölet művei; mindazáltal ezen iratokban is talál a történetíró nem egy adatot, mely az 1849-ben szereplő férfiak jelleme és egyes tények helyes megismerését és bírálását könnyíti.

1867 és 1868-ban Asbóth az akkori »Honvéd« című katonai lapba is írt néhány, különösen az 1849-ki eseményekre vonatkozó értekezést, melyek az akkori hadesemények történetéhez igen becses anyagot szolgáltatnak.

* * *

A 60-as években méltatlanul gyanúsított és meg nem érdemlett mellőzés által mindinkább elkeserített szegény aggbajnok, élete utolsó éveiben mindinkább visszavonult ama társadalomtól, mely senki által el nem tagadható nagy érdemeit és nagy áldozatait eléggé meg nem róható háladatlansággal viszonozta.

Csakis egy testület volt Magyarországon, mely az 1861-ben könnyelműség és rossz akarat költötte, később teljesen alaptalanoknak bizonyult, Asbóth politikai jellemét gyanúsító kósza híreket megvetette és az elhúnytak tudományos érdemeit méltatva, őt kitüntetéssel jutalmazta és ezzel írt csepegtetett a kitünő hazafi, a szorgalmas tudósan ejtett sajgó sebre.

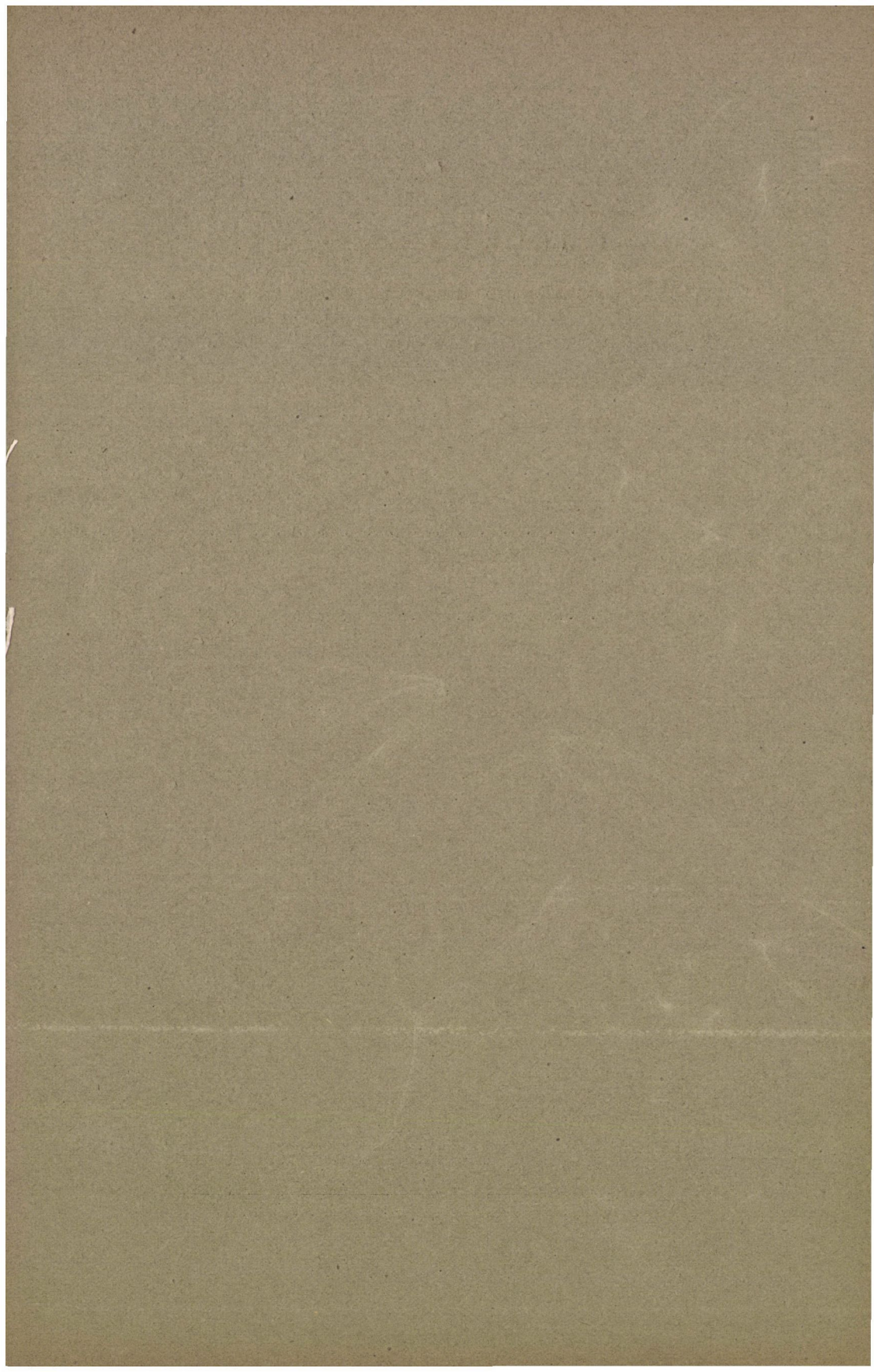
Ez a testület a tek. Akadémia volt, mely Asbóth Lajost 1863-ban levelező tagjául választotta meg.

* * *

Az 1849-ki magyar vezérek közt lehettek Asbóthnál nagyobb lángeszek, azonban egy sem volt, melyben tudományos kiképzés, sok tapasztalás, gyors elhatározás, erély, merészség és személyes bátorság helyesebb arányban meglettek volna,

mint néhai társunkban, a ki, ha nem csupán 1849-ben tavaszszal, hanem már az 1848-iki nyár folyamán jött volna személyes érintkezésbe a magyar kormány vezérferfiaival, valószínűleg a magyar seregek fővezérségére emelkedik, a melyre nálánál hivatottabb egyéniség a magyar sereg általunk ismert tagjai közt aligha volt.

Élete utolsó pillanatáig dolgozva, úgyszólván tollal kezében halt meg a 79 éves aggastyán; 1882-iki május 6-án tért vissza a Mindenhatóhoz, a ki őt oly sok előnnyel áldotta meg, de sok súlyos megpróbáltatásnak is vetette alá!

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHUNYT TAGJAI FÖLÖTT.

1882.

I. Emlékbeszéd Korponay János l. tag fölött. Kápolnai Pauer Itván l. tagtól.	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd dr. Suhayda János levelező tag fölött. Dr. Konek Sándor r. tagtól	10 kr.
III. Emlékbeszéd Morócz István lev. tag felett. Galgóczy Károly lev. tagtól.	10 kr.
IV. Emlékbeszéd Révész Imre lev. tag felett. Ballagi Mór r. tagtól.	20 kr.
V. Emlékbeszéd Brocca Pál külső tag felett. Lenhossék József rendes tagtól	30 kr.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHUNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

I. KÖT. — VII. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
A M I B O U É

KÜLSŐ TAG FELETT.

DR SZABÓ JÓZSEF

R. TAGTÓL.

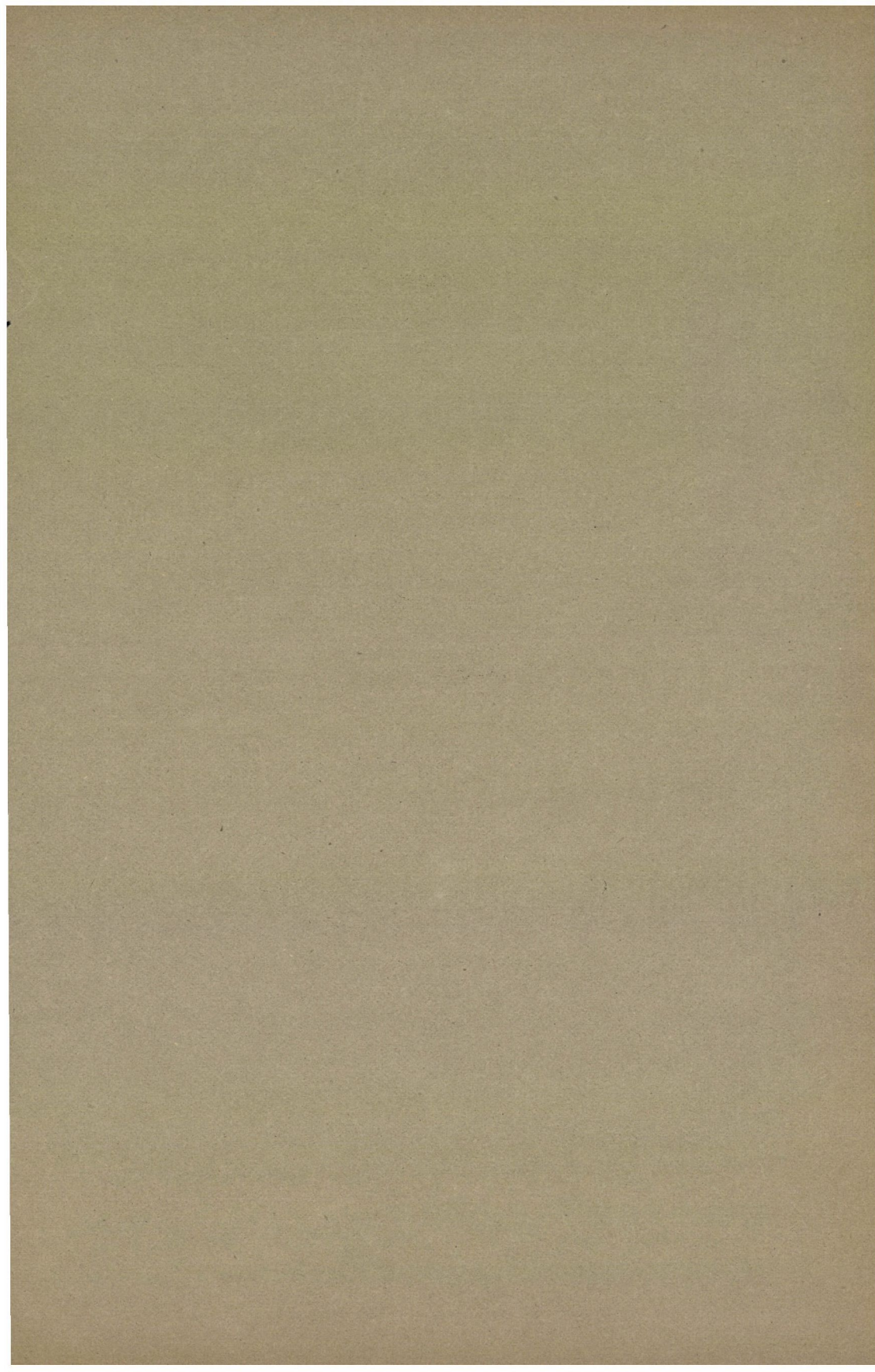
(Felolvasta az összes ülésen 1883. május 28.)

— Ára 10 kr. —

BUDAPEST, 1883.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

EMLÉKBESZÉD

A M I B O U É

KÜLSŐ TAG FELETT.

DR SZABÓ JÓZSEF

R. TAGTÓL.

(Felolvasta az összes ülésen 1883. május 28.)

BUDAPEST, 1883.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

EMLÉKBESZÉD

Ami Boué külső tag felett.

DR. SZABÓ JÓZSEFTŐL.

(Felolvasta az összes ülésen 1883. május 28.)

Párisban érdekes geológiai ünnepély tartatott 1880. ápril 1-én, melyre a külföld szaktudósai közül sokan voltak hivatalosak. Az ünnepélyt a »Société géologique de France« félszázados fennállásának emlékére rendezték, és én azért is tartotam kötelességemnek a meghívást elfogadni, mert Magyarország geológiai viszonyait világra szóló módon, azon társaság egykori tagja BEUDANT irta meg négy kötetes nagy munkájában, melyet most több mint 60 év után is nem egy részében jó forrásul használhat a geolog, míg a történelmi rész két kötetében foglalt korrajzi adatok, tágabb körben is, el nem évülő becsüvel bírnak.

A félszázados ünnepélyen, mint élő »membre fondateur« csak kettő volt említve, az egyik részt vett az ünnepélyen Mr. DESNOYERS, kit baráti viszony fűz a De Gerando családhoz; másik Dr. AMI BOUÉ; ki Bécsből tudatta meg nem jelenhetését, azt öregségével mentvén ki.

A francia geológiai társulat azon évi elnöke DE LAPARENT jelentést tévén a félszázados működésről »*Rapport d'ensemble sur les travaux de la Société Géologique de France depuis sa fondation*« annak történelmi részét így vezette be: »Félszázaddal ez előtt 1830. márczius 17. vagy 40 ember gyűlt össze Párisban a »Société philomatique« termeiben, azon célból, hogy egy szabad társaságot alakítsanak, melynek feladata volna a geológiai tanulmányokat elősegíteni Franciaországban. A fő buzdítók ezen összejövételre, melyet már hetekkel előbb

bensőbb jellegű tanácskozások előztek meg, voltak AMI BOUÉ és CONSTANT PRÉVOST. Egy ritka kiváltságnál fogva BOUÉ még a mienk, inkább a távolság, mint 87 éve oka annak, hogy ünnepélyünkön nem jelenhetett meg. Ha Ausztriában egy második hazát talált is, gyakori és becses közleményei fényesen tanusítják, hogy mily jó indulattal viseltetik azon társaság iránt, melynek megalakításához oly hathatósan járult. Ennélfogva a társaság megbízásából két nappal előbb üdvözlőlevelet is küldöttem hozzá Europa másik végébe, az ő tevékeny és termékeny öregségéhez szerencsét kívánván.

CONSTANT PRÉVOST nincs többé, de emléke él az ő sógorában és alapító társában DESNOYERS úrban, ki az egyedüli képviselő a jelen ülésben az első alapítók sorából.

BOUÉ a megalakuláskor Párisban lakott, az ő lakásán voltak az előleges értekezletek, melyeknél szem előtt kellett tartani a geologia akkori ügyét Európa-szerte, s a szerint kijelölni az utat, melyen haladni kell.

A geologiai tudomány európai álláspontját 1830-ban körülbelül így lehet vázolni. A neptunisták és vulkanisták harcza már nagyrészt ki volt víva. WERNER halála után 1817. azon varázs, mely az ő személyes közléseihez kötve hatott a freybergi iskola minden növendékére, az öregebb nemzedékben még nem mosódott ugyan el, de a fiatalabb más alapon képződött s egyes kitünő értekezések s munkák több irodalomban terjesztettek már általánosabb s tudományosabb felfogást a geológiában. A legnevezetesebb lépés Angliában, a társas működés e mindenkoron kiváló országában történt. Ott szülemlett meg minden geologiai társulat között a legrégebb 1807-ben, melynek ünnepélyes felavatása ugyan csak 1826-ban következett be, mindazonáltal 1811. óta a »Transactions« czimű kiadványában tagjai munkásságának gyümölcse le van rakva.

A geologia fő dajkája Anglia volt, s minden kormány, mely az ország geologiai viszonyait hivatalosan felvételni akarta, szakembereket küldött oda megtekinteni a berendezést, s így volt ez a geologiai társulatok tervezése dolgában is.

BOUÉ az angol iskola növendéke, igen alkalmas apostola volt Franciaországban a geologiai társas működés meghonosításának, annál inkább, mert ő nemcsak az iskolát, hanem a

kutatás menetét a szabadban, és mindazon classikai helyeket autopsziából ismerte, melyek az angol tengerpartokon bámulatosan feltárva, (valamint magamon is tapasztaltam) az emberi elmét a letűnt világok történelmének fejlesztésére valóban hathatósan hívják fel.

A »Société Géologique de France« már tudományos alapra volt fektetve magasabb értelemben, mint azt azon kort megelőzőleg tenni lehetett volna. A freybergi iskola végkép letűnt. Közel félszázadig, CUVIER találós kifejezése szerint. *»on avait interrogé la nature au nom de Werner«*; 1830-ban ez annyira megváltozott, hogy BOUÉ méltán írhatta: *»Freyberg, cet ancien centre de lumière, est devenu, pour le moment, une Chine géologique au milieu de toute l'Europe éclairée.«*

Az alapszabályokat leginkább BOUÉ fogalmazása szerint fogadták el, és azokba két nevezetes gondolat van beszöve: az egyik hogy az ne csupán országos, hanem általános jellegű legyen, és így a külföld szakemberei is indittatva érezzék magukat belépni. Ezen szellem maig megmaradott és azon testvéries, mondhatnám családias fogadásról, melyben a külföldi geológok a párisi collegáknál részesülnek, Páris tudományos köreit igen vonzókká teszik. DE LAPPARENT erre vonatkozólag igazságot mond, midőn ékes szavakkal így nyilatkozik:

„C'est qu'en effet il entrainait dans les intentions formelles de nos fondateurs que la Société géologique de France fut largement ouverte, sans distinction de patrie ni d'origine, à tous ceux qui voudraient y chercher quelque appui pour leurs travaux. Non contents de créer une compagnie libre, dégagée de tout esprit de coterie, indépendante de toute doctrine d'école, ils avaient à coeur de proclamer que la géologie ne connaît pas de frontières et qu'elle a tout à gagner à une intime et constante communication entre les savants des diverses contrées. Leur appel fut partout entendu. Ainsi s'établit, au sein de notre Société, entre les géologues français et leurs confrères du dehors, une union qui n'a fait que se resserrer avec les années et dont la présence, à cet anniversaire, de tout de représentants éminents de la science étrangère, est une nouvelle et éclatante affirmation.«

BOUÉ másik üdvös eszméje a geologiai vándorgyűlések meghonosítása volt, a melyek mint »réunions extraordinaires«

Párison kívül, geologiai szempontból érdekes helyen tartatnának meg. A hely megválasztásánál a külföld sem volt kizárva. Hogy az egy heti együttlét valamely geologiailag nevezetes helyszínen a kérdés tisztázását felette elősegíti, kétséget nem szenved, és hogy az olyankor felvett jegyzőkönyvek, melyekben a pro és contra előadatnak, tanulságosak és annyiból érdekesek, hogy a tudomány egykori mesterei az ő eszmemenetökben élénk vannak vezetve, ezt mindenki tapasztalja, ki a Bulletin 50 kötetében lapozgat. Tudjuk, hogy a helyszínre kimenve lett a modern geologia egyik legfontosabb kérdése is eldöntve, az ember korának kibővítése átvezetéssel a multnak olyan szakába, melyen Cuvier genie-je azt innen tartotta. BOUCHER DE PERTHES irhatott volna még ki tudja meddig olyan észleleteket, melyek a valóságnak teljesen megfeleltek, de az uralkodó nézettel homlokegyenest állottak. Egy vándorgyűlés, melyben több ország geológjai vettek részt, kik mindannyian meggyőződtek az amiens-i buvár észleleteinek helyességéről, a felvett jegyzőkönyvet közzétette, s azóta az Ember létezése a negyedkorba is át van víve ép oly határozottsággal, mint az azelőtt tagadva volt.

A vándorgyűlések eszméje más tudományos testületek által is el lett fogadva és egyiránt üdvösnek találva; de a francia geologiai társulatnál az első alapítók azon ohaja, hogy külföldön is tartassék, csak 1874-ben valósult meg, midőn a belga szaktársak, és 1875-ben, midőn Svájc geológjai hívták meg Genfbe. 1878-ban Párisban a világkiállítás alkalmával már nemzetközi geologiai congressus lett megtartva, mit egy második ilyen Bolognában követett 1881-ben, és attól három év múlva Berlinben lesz.

A »Société géologique de France« megalakulásakor elnöknek CORDIER-t választották; titkárokul AMI BOUÉ-t és ÉLIE DE BEAUMON-t. Későbbi választások alkalmával az elnökség is BOUÉ-ra esett.

Boué fellépésében a cosmopolit szellem tűnik ki s az benne saját életkörülményeiből fejlődött ki.

A Boué család eredetileg francia. Bordeauxban kereskedő volt egy JEAN BOUÉ 1680-ban, ki mint protestáns már élte-

sebb korában arra határozta magát, hogy a Nantes-i edictum visszavonása után legalább a fiát mentse meg a vallási üldözésektől, melyeknek, miként Boué maga mondja, a »sensuel et cruel Louis XIV« által kitéve voltak.

Ures czukorhordóba bujtatva sikerült hajóba juttatni, melylyel Amsterdamba, onnét Kopenhágába s végre Hamburgba ment, hol mint kereskedő megtelepedett 1705-ben. Itt született AMI (Amédée rövidítése) BOUÉ 1794. márczius 16. A Boué család mint armateur-ök, felszerelt hajókkal világkereskedést űztek s tekintélyes vagyonra tettek szert.

Ilyen kivándorlott protestáns francia család Hamburgban a GODEFROY ház is, mely név a zoologok előtt világszerte ismeretes. A ház feje Margo egyetemi collegámnak s nekem, midőn meglátogattuk (1871.), öntudattal mondotta, hogy a modern Zoologia előmozdítására többet tesz, mint bármely kormány. És igaza van. Vagy 16 hajója van világkereskedéssel elfoglalva, melyek az oceánt minden irányban átszelik. A hajókapitányok utasítva vannak tengeri állatok gyűjtésére. Némely hajóval alaposan kimívelt fiatal természettudósok mennek, kik rendszerebben s némely állomáson huzamosan tartózkodva gyűjtenek. A Hamburgba jött tárgyak, főleg borszeszben tartva, egy külön múzeumban vannak tudományosan mívelt szakember vezetése alatt elhelyezve s meghatározva, vagy ha újak, leírva. Innét vesz azután a világ minden nevezetesebb zoologiai intézete. A bejött pénz azonban csak kis részét fedezi annak, a mibe a Godefroy múzeum került.

A természettudományok iránt hajlamot érzett már első gyermekkorában; még inkább megkedvelte azokat Genfben, hova tanulmányai végett 1806-ban küldötték. Genfből Párisba vitték magasabb iskolákra, hol ezen hajlama szintén nem csökkent. A kereskedői pályára akarták terelni, de ő határozottan ellenszegült és az orvosit választotta. Tanulmányait Párisban kezdette és Edinburgban, hol előbb kellőleg az angol nyelvet sajátította el, be is fejezte. Ugyanott graduáltatott is.

Élte ezen szakáról így nyilatkozik ő maga egy levélben, melyet HAUER-hez, a bécsi geologiai intézet igazgatójához 1870-ben írt »10 éves koromban szülőimtől megfosztva, de mégis egyik nagyatyám sikeres kereskedelmi tevékenysége folytán függetlenül állva, érdemes gyámjaim gondossága nélkül, a velem született törekvéssel szellemi foglalkozás után, az élet első örvényében, mint bárhányan, elmerültem volna; de a természet és az Alpok, melyeket annyira szerettem, ezen félelmes

szirttől megóvtak, mert kora ifjúságomtól kezdve tág tért szolgáltattak. E miatt hiúsultak is meg a gyámjaim által részemre kigondolt élettervek. A kereskedelmi tudományokat, kettős könyvvitelt és egyéb ilyen allotriákat csakhamar megelégteltem; azonkívül is háborus idők jártak, a világkereskedeés antipodjai, melyet mindkét nagyatyám üzött. Mint hamburgit, a francia kényszerű uralom alatt első Napoleon udvarához akartak juttatni valami alárendelt hivatalnoknak, minélfogva jogi tudományokra küldöttek. Azokkal azonban hamar felhagytam és nagy hajlamomnál fogva a Botanikához és Minerológiához, választottam az orvosi pályát. A folytonos háboruk miatt nem Göttingába, hanem miután egy nekem szánt francia katonaszolgálatról szerencsésen megmenekültem, Skóciába mentem, hol egy akkor nem fényesen, de a buzgó tanulóra nézve igen czélszerűen berendezett egyetemet találtam: »Ohne Genossenschaften, Burschenschaften und Kneipwirtschaft verlebte ich daselbst die glücklichsten Jahre meines Lebens, die glücklichsten, weil ich vorzüglich da am reichhaltigsten anfang, aus dem ganzen Born des Wissens zu schöpfen und nur liebevolle Menschen um mich sah.«

Boué az orvosi pályát nem azért választotta, hogy gyakorló orvossá képezze ki magát. — Kitünik ez abból, hogy a doctori czim elnyerése után tanulmányait még huzamosan folytatta majd Párisban, majd Berlinben, majd Bécsben, csakhogy ekkor nem az orvosi szakokat választotta, még a Botanikától is elpártolni látszik, ellenben határozottan a Geológiára adta magát.

Szünnapjait már edinburgi tartózkodása alatt kezdette geologiai utazásokra fordítani, ezt nagy kedvvel ismételve, Skóciát, Angliát, Irlandot, Franciaországot, a Pireneeket, Németországot, Olaszországot, az Alpok nagyrészét bejárta 1824-ig, s ekkor a sor közép és déli Magyarországra, meg Erdélyre került.

Ezen útjában élete komoly veszélyben forgott mérgezés következtében. *)

*) Ezt ő maga így adja elő: 1824-ben elindult Pestről Kolozsvárra, egy felfogadott oláh inas kíséretében, ki azelőtt Eszterházy herczeg szol-

A tervezett geológiai kutatás lehetetlenné válván, Boué egészségének helyre állítására gondolt. Erdélyt ott hagyta, visszajött Magyarországra, hol Szegeden csak néhány órára

gálatában állott. Kolozsvárt vett kocsit, lovakat s felvett egy oláh kocsist a geológiai körutazásra. Erdély déli részébe érvén, a két szolga meg akarta mérgezni a *Datura Stramonium* (Bódító maszlag) gyümölcsének nedvével. Ennek folytán Brassóban igen nagy gyengeséget érzett lábaiban, mit, az út fáradalmának tulajdonított. A mérget a reggeli csokoládába tették tejet nem adtak bele, azt mondván, hogy nem kaptak, holott az ok az volt, hogy ez azon mérge jelenlétében rögtön megalszik. Brassóból Szebenbe s onnét Dobrára ment, hol a méregből még erősebb adagot tettek a csokoládába. Ez által oly keserű lett, hogy csak fél findzsát volt képes kiinni, felét és még egy findzsára valót ott hagyott, mit a konyhában egy szolga és egy szolgáló kiittak s a mérgezés tünetei ezeken is constatálhatók voltak.

Fél óra mulva befogat, kocsira ül, rosszul érzi magát, pupillái kitágulnak, mindent veresnek és sárgának lát. Szerencsére erős hányás állott be, mi a mérge hatását gyengítette. Kocsisa egy erdei csárdába hajtott a magyarországi határszélen, és a szobában elhelyezve, ott hagyta, s az inassal együtt tovább állott kocsival, lóval s minden holmival, a csárdásnak azt mondván, hogy orvosért mennek az ő jó urok számára.

Állapota mind rosszabbra fordult. Több mint 24 óráig a tébolyodottság bizonyos nemében volt. A csapláros tejet adott inni. Későbbben egy birtokosnő szíveségből Facsetre vitte, honnét Temesvárra akart menni egy oláh lován, ki öt megszánta és azt tanácsolta, menjen vissza Szebenbe, mit meg is tett.

Dobrán jegyzőkönyvet vétéstett fel az illető hivatalnokok által, kik azt mondták neki, hogy sokszor vannak hasonló esetek által zavarva. Tegnap egy utazót az erdőben kiraboltak és megöltek, ma pedig ön áll itt mérgezés miatt. Ennek constatálása azonban a más két mérgezettel együtt nehézségbe nem ütközött. Déváról a szolgabíró Szebenbe küldötte hivatalos költségen. A mint azonban a postaház udvarában állt, egy nagy kutya megharapta s kénytelen volt a sebet azonnal kiégettetni, mit, a kovács nem akarván végezni, oláh kísézője teljesített, s később egy orvos az égetést még mélyebbre menve ismételte.

Szászsebesen (Mühlenbach) egy oláh katonatiszt el akarta fogatni mint kémeket, de Szebenbe vitetvén, ott egy magasabb pénzügyi meg bányászati hivatalnok REICHENSTEIN, kihez ajánló levele volt, úgyszintén a bankárja POPE és a fogadós felismerték és jót állottak érte, hogy ő nem a keresett kém.

Azalatt a megszökött inasa már Bécsbe jutott, hol útlevelet kért Oroszországba, hova ki is ment, de Oroszországból még egyszer bejövén Erdélybe, a határon letartóztatták. A kocsis csak 6 hónap mulva került kézre. Mind a kettőt 10 évre becsukták.

állapodott meg, mi azonban ronsolt egészségi állapotának elegendő volt arra, hogy lázba essen s így még ezen bajjal is szaporodva érkezett Pestre, hol SADLER egyetemi tanár a Brawn-féle gyógymódot ajánlotta neki. Ő azonban, a mint mondja, összeszedvén minden orvosi tudományát, barátja tanácsát nem fogadta el, hanem Bécsbe ment, ott az akkor hirben álló dr. WAGNER gyógykezelésére bízván magát.

Bécsben magánlakást vett fel s a háztulajdonos, egy tehetős külvárosi polgár családja a legjobb ápolásban részesíté, úgy, hogy végre teljesen felépült. Emlékező tehetségére a mérgezés hatását azonban több mint egy évig érezte.

Ezen kellemetlen esemény egész életére befolyással volt. A lábbadozó beteg a házi kisasszonynyal BEISTINGEL ELEONORÁVAL megismerkedvén, azt 1826-ban nőül vette. Ez férjének kedélyes otthont tudott szerezni, kezdetben kísérte utazásaiban és bizvást mondhatni, hogy ezen frigy nélkül BOUÉ későbbi élete nem a tényleges úton haladott volna. Neje, most már mint tisztos matrona, BOUÉ holtáig hű élet-társa volt, s ez róla mindenkor tisztelettel emlékezik.

Ugyanazon szobáról, melyben egészségét visszakapta, még azt jegyzi meg, hogy alatta egy fiatal zongoraművész lakott; LISZT FERENCZ (1825.)

Nőtelen korában állandó tartózkodása nem volt; nejével háztartást rendezett be s e végből Bernben telepedett le. Itt azonban rövid ideig maradt, átköltözött Párisba 1829, honnét geologiai utazásokra sok irányban vállalkozott, ezek között volt Magyarország, Galiczia, Bukovina és Erdély határos része, mit a következő című munkában adott ki:

Journal d'un voyage géologique fait á travers toute la chaine des Carpathes, en Bukovine, en Transylvanie et dans le Marmaros. Paris. Soc. Géol. Mém. I. 1833. pp. 231—316. A. Boué et Lill de Lillienbach.

Két évig lakván Párisban, ismét vándorolt, Bécsbe tette át lakását 1835, és azt többé nem is hagyta el. Autobiográfiájában elmondja azon érveket, melyek Páris fölött Bécs mellett szólnak.

Bécsből vállalkozott leghosszabb, legbajosabb és legköltségesebb geologiai útjára Törökországba, mi 3 évet vett igénybe 1836., 1837., 1838. Ezen utat részben Viquesnel francia geolog

társaságában, részint magánosan tette, és 4 kötetű munkájában Európának ezen jelentékeny kiterjedésű, de addig geologiai tekintetben merőben ismeretlen részéről nemcsak ezen, hanem más irányban is kitűnő megismertetést és térképeket szolgáltatott.

La Turquie d'Europe, ou observations sur la Géographie, la Géologie, l'Histoire naturelle, la Statistique les Moeurs, Coutumes, l'Archéologie, le Commerce, le Gouvernements divers, le Clergé, l'Histoire politique et l'état politique de cet empire 1840. 4 vol 8°. 2247 p. 1 carte géographique.

Érdekes megjegyzései vannak ezen munkáját illetőleg. Neki ez sokba került, és Bécsben legkevesebb könnyítéseket sem sikerült kivinni, csupán Párisban a Musée du Jardin des Plantes járult 1000 frankkal költségeihez. A kinyomott példányok sem keltek el sokáig, de 1876-ban a legjelesebb karto-graphok egyike KIEPERT azt írta, hogy Boué munkáját Törökországról addig semmi más munka nem mulja felül sem terjedelmére, sem tartalmára nézve, erre elkapkodták a még meglevő példányokat annyira, hogy már mind elfogyott, sőt az első 40 fr. ár fokozatosan felment 300 frankra.

Én ezen becses munkának egy példányát Budapesten a Nemzeti Casino könyvtárában találtam.

Törökországi utjából visszakerülvén, mondhatni, hogy a vándor-életet befejezte. Bécsben házat, sőt házakat vett, Vöslauban nyaralót, szőlőt, és ezen polgári foglalkozás, különösen az építkezések és a borkészítés igen kedvére voltak, és kiváló szórakozást nyújtottak a tudomány ezen valódi felkentjének.

Főfoglalkozásaul megmaradt ezentúl is a tudomány művelése és haladásának figyelemmel kísérése. Hogy e részben páratlan szorgalmat és beható szellemet tud kifejteni, már Párisban megmutatta, midőn mint a »Société géologique de France« első titkára működött. Azon szempontból kiindulva ugyanis, hogy ha van tudomány, bizonyára a Geologia az, mely megkívánja, hogy tudjuk mindazt, a mi ennek érdekében a földgömbön történik, el lett határozva, hogy egyik titkár évenként teljes jelentést dolgozzon ki mindarról, a mi Franciaországban és a külföldön megjelent. A külföldi részt Boué vállalta el. E feladatát bámulatosan teljesíté, nemcsak a kivonatok pontosságát, de azok évről-évre növekedő számát is tekintve. 1834-ben elhagyván Párist, utódja nem akadt.

Egyike a fő és szakadatlan foglalkozásainak volt egy bibliografia összeállítása, tekintettel a fizikai, chemiai, geográfiai, természetrajzi és geológiai tudományokra, valamint azok némely technikai alkalmazására, különösen a bányászatban és kohászatban.

Már fiatal korában szülemlett meg benne az eszme, különösen geológiai, mineralógiai és palaeontológiai-repertorium készítésére, mi szakok szerint rendezve könnyen feltalálhatóvá tenné mindazt, mi arról a tárgyról valahol megjelent. Ő maga a tervet így állapítja meg (*Bulletin de la Société géologique de France* Vol. 3. page 259.) »A munka annyi nagy részre oszolnék, a hány tudományág függ össze a geológiával s azok mindegyike a szükséges fejezetekre esnék szét. Az alosztályok számában fukarkodni nem kell, nehogy különben valami geológiai vagy mineralógiai tárgy, valami elméleti vagy gyakorlati gondolat, vidék és lelethely, vagy kőzet, ásvány s kővület olyan fejezet nélkül maradjon, a mely alatt annak bibliográfiáját kereshessük. Az osztályokban a közlések chronológiai rendben mennek. Minden külön lenyomat, fordítás, terjedtebb kivonat és kritika bármely nyelven is oly tökéletesen a mint lehet tekintetbe veendő.«

Azon belső kapocs, mely a geologia- és természettudományok legtöbb ága között van, Boué-t oda vezette, hogy vállalata tervét fokozatosan kibővítse, sőt elvégre nemcsak ezeket az ő összeségökben és hozzájuk még a Fizikát, Chemiát, Mathematikát, Astronomiát, Fizikai Geografiát, Antropológiát stb., hanem még az u. n. alkalmazott tudományokat u. m. az orvosi, sebészi, gazdasági, bányászati, kohászati, építési stb. irodalmat is belevonja.

A munkát úgy vitte ki, hogy az illető irodalmi utalásokat egyes lapokon felírta és rendszeres sorba helyezte. A valódi méhszorgalom eléggé kitűnik abból, hogy az általa átkutatott folyó- s társasági-iratok, encyclopediák, revue-k stb. másrészt a közlemények czíme vagy 4000. A lapok alacsony fa-ládákban vannak úgy elhelyezve, hogy felső részök kiáll. Ilyen láda van vagy 650. Mindegyikben legalább 600 címlap, és így az utalási lapok összes száma körülbelül 400.000-re tehető.

Törökországban tett kirándulásaim után irodalmi forrá-

sokra lévén szükségem és Budapesten azokhoz hozzá férnem lehetetlen lévén, Bécsbe mentem Boué-hoz, ki a legnagyobb szivességgel megadta a kívánt felvilágosítást, és egy-szersmind alkalmat nyújtott megbámulni azon lap-catalog gazdagságát és egy hosszú életen át óriás tömeggé gyűlt anyagát, melyben a legnagyobb könnyűséggel igazodott el úgy a tárgy mint a szerző neve szerint.

A legfontosabb és legtökéletesebb osztálya az ő ezen kincsének, vagy mikép ő szokta nevezni »instrumentumának« az, mely a Fizikai geografiára, Paleontológiára, Mineralogia- és Geológiára, sőt még a Bányászatra és Kohászatra is vonatkozik. Ezen részt a bécsi Geologiai Intézetnek ajándékozta 1881-ben. Többször foglalkoztatta őt a gondolat legalább ezen részt kinyomatni, mi 312 ládában vagy 200,000 utalási jegyzetet tartalmaz.

Egyéb részeit bibliographiai gyűjteményének, leszámítva néhány oda nem tartozó csekélyebb osztályt, a bécsi politechnikum könyvtárának hagyta.

Ez azonban korán sem volt egyedüli foglalkozása. A bécsi tudományos Akadémia már 1848-ban megválasztotta rendes tagjának, s mint ilyen, nagy tevékenységet fejtett ki. Sok tapasztalatával fellépett egy-egy szakszerű értekezés alkalmával, azt előkeresett jegyzeteivel vagy támogatván, vagy megtámadván. Zajtalanabb foglalkozása télen Bécsben, nyáron Vöslauban épen nem nélkülözte az intenzitást. A két emberöltőn át folytatott irodalmi tevékenységet összegezve, az eredmény így tüntethető ki:

Megjelent tőle tizenegy önálló mű, és hozzávetőleg 300 értekezés és közlemény, 30 folyó- és társasági iratokban Francia-, Angol- és Németországban. Ezek túlnyomó része eredeti munka.

Geologiai munkáit jellemzi, hogy tele vannak részletes észleletekkel mindazon sok vidékről, melyet beutazott, és mind a mellett hozzá szól a tudomány fő elvi kérdéseihöz és kimondja egyéninését, akár egyezzek az meg az uralkodó felfogással, akár nem. A könyveken kívül megemlítenő, hogy sok geologiai térképet készített olyan vidékekről is, melyek azelőtt e részben még ismertette nem voltak. Így Európai-Törökország, Skócia, Erdély kiadott, és a kéziratban meglevő Alsó-Ausztria, Morva-

ország stb. geologiai térképe saját felvételein alapulnak; más-szor, mint például Európa geologiai térképénél vagy az ő mérési kísérleténél az összes Föld (1845. Páris) geologiai térképét készíteni, kimutatta ismeretének bőségét és a képességet a szaktársak eredményeit egyöntetű képbe állítani össze.

Lehetetlen végre ezen szokatlan jellemű embernek még egy felette érdekes munkásságáról meg nem emlékezmem, mi őt barátjai emlékébe varázsolja vissza. Ezaz ő önálló ítéletének, eredeti felfogásának és helylyel-közzel mondhatni gyermekdeden naiv lelkületének visszatükröztetése: autobiographiájában, melyet életének csaknem utolsó évéig irt. Kinyomatta 1879-ben, bekötötte és, mi több, maga jegyezte mindegyik példányra, hogy kinek küldessék meg, halála után.

A címlapon áll:

Autobiographie du Docteur médecin Ami Boué membre de l'Académie Impériale des Sciences de Vienne etc. né a Hambourg le 16 mars 1794.

et mort comme Autrichien à Vienne.

Le seul survivant quoique l'ainé des trois frères et d'une soeur.

La distribution de cet opusculé n'aura lieu qu'après sa mort

Vienne Novembre 1879.

Belül az első lapon:

Mon autobiographie pour mes amis.

Ilyen példányt kapott a M. T. Akadémia, melynek 1860 óta külső tagja; kaptam én is, mint a kivel levelezésben állott. Az adatok nem egy részét abból merítettem.

Tartalma:

Mon origine, ma famille et mes parens.

Mon grand père maternel J. De Chapeaurouge.

Dévastation du lieu de ma naissance lors du siège d'Hambourg.

Ma mère. Son divorce.

Mon beau-père Teulon de Bordeaux.

Mon oncle A. Doumerc de Paris et son ambition ridicule.

La liquidation de son administration comme fournisseur général des armées françaises.

Mes particularités. Mes maladies. Empoisonnement.

Mon éducation.

Mon séjour à Edinburg en Écosse. Mes études.

Hommes célèbres on de renommée de ma connaissance.

Détail sur mes voyages.

Événements particuliers curieux.

Révolution parisienne de Juillet 1830. et celle de Vienne en 1848.

Mes oeuvres.

Mes titres d'honneur.

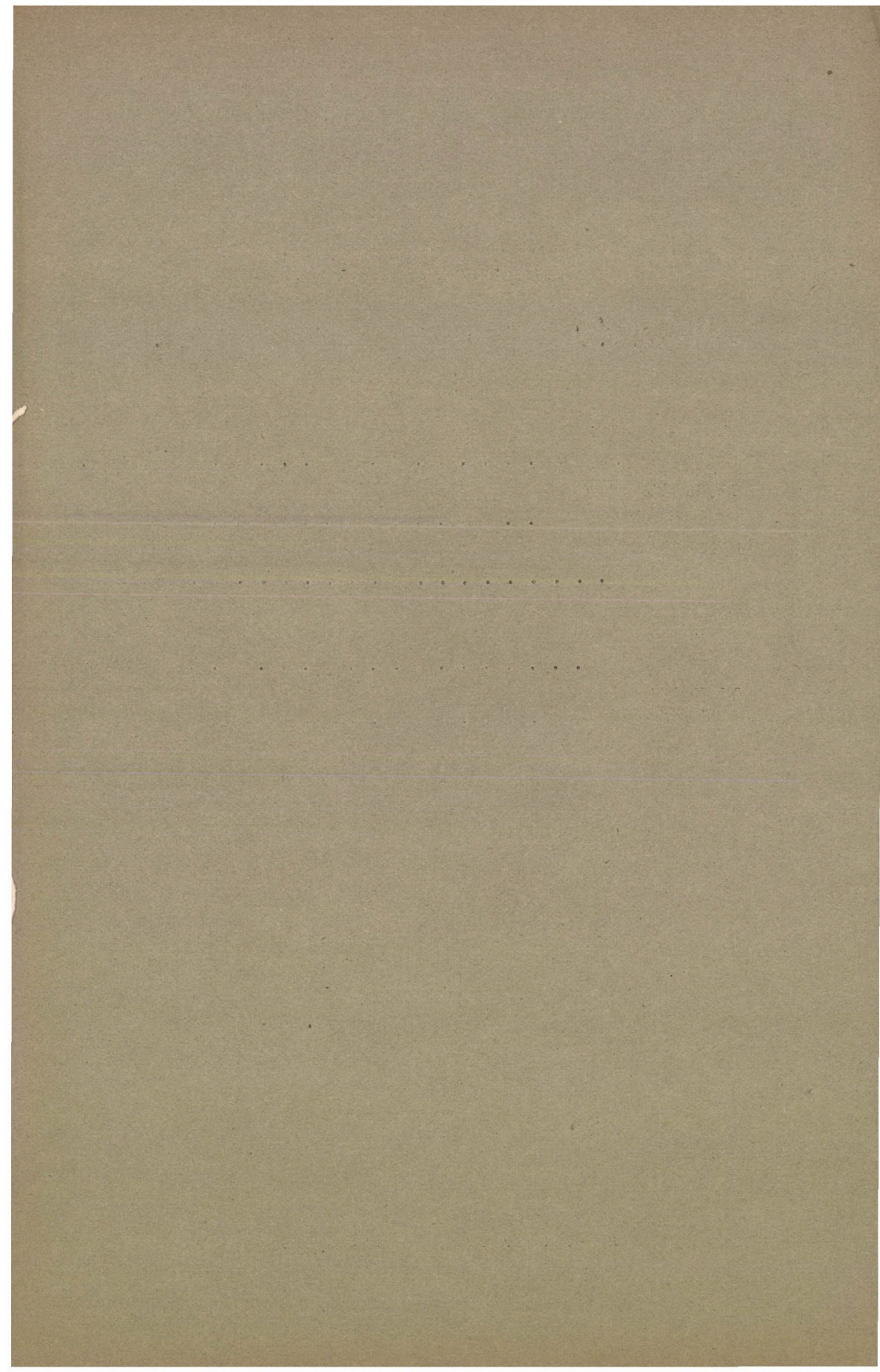
A 244 lap (8°) Autobiographia egy része közelebb tisztán a családi tagokat érdekli, más része azonban fontos részleteket közöl tudományos tekintetben. Ez geológiai utazásainak leírása, valamint nevezetesebb munkáinak megismertetése olyan körülmények szerint, melyek magában a munkában elő nem fordulhatnak, de a fölvilágosítás az azzal foglalkozónak jól esik. Ott találjuk végre, mint az Autobiographia 2-ik részét, munkáinak teljes sorozatát 1876-ig, tehát előbb befejezve mint az Autobiographia első része, ahhoz csak fűzve van önálló lapozással és szintén rajta áll »*Distribue après sa mort.*« Ez csakugyan indokolva van azon őszinte vallomásoknál fogva, melyek ezen rész végén foglaltatnak. Egy eredeti tárgy van megérintve miután megemlítette, hogy könyveiről mikép rendelkezik, az, t. i. hogy kik követték el, szeliden mondva, azon méltatlanságot, hogy azt visszaadták megcsonkítva, vagy épen nem adták vissza. A könyvkölcsönzésekre nézve ezen megjegyzéssel végzi. *Avis pour le prêt à des amis!*

Philosophiai nyugalommal várta be élete végét, még kevés idővel 1881. november 21-én bekövetkezett halála előtt is tett olyan intézkedést, mely az ő eredetiségét igen kifejezi. Házában lakott egy unokája, magasabb katonatiszt, s annak felmondotta a lakást, azon meghagyással, hogy rögtön hurczolkodjék ki. A mint az felvilágosításért a beteg ágyához ment, Boué egész nyugalommal felelte: a te lakásodban van a legnagyobb szoba, arra szükségem van, a ravatalom máshol nem fér el.

Végrendelete fényes tanúsága tudományos szellemének. Vagyonát a bécsi tudományos Akadémiának hagyta, azon feltétellel, hogy az az ő cím-katalogját nyomassa ki. Ez nem csekély feladat, a melynek megoldása a tudományra nevezetes haszonnal fog járni. Külön bizottság lett kinevezve, mely azon jelentést tette, hogy az ismeretek sok ágára kiterjed ugyan a lap-catalog, de legkimerítőbb az, a mi a Geológiára, annak minden ágát felkarolva, vonatkozik; és ez egy maga is testes munkára szolgáltat anyagot. Ennélfogva csupán ezekre szorítkozva fog sajtó alá elkészíttetni. Határozatba ment az is, hogy a szerzők szerint összeállítani nem szükséges, e részben

nélkülözhetővé tenné a »Catalogue of scientific papers«, *) melyben a szerzők szerint Boué címekatalogjában előforduló nevek is nagyrészt megvannak; de e tárgy szerint rendezett ilyen jegyzék az irodalomban ily kiterjedésben eddig nem létezik, az a geológiai tudomány szempontjából felette fontos s Boué nevét, az ő hatvanöt évre terjedő irodalmi tevékenységének befejezte után is, a messze jövőnek emlékében fogja fentartani!

*) Londonban a Royal Society által 8 nagy kötetben kiadott ezen bibliographiai munka, melyből az egy példányt ajándékban Akadémiánknak is megküldött, a szerzőket név szerint és munkáikat chronologiai rendben közli 1800-tól 1873-ig, de azért BOUÉ katalogját épen nem tenné feleslegessé. Már magánál BOUÉ-nál látni külömbiséget: töle 187 munkát vesz fel, holott legalább másfélszer annyi van. Magyar írókból csupán olyan czímek vannak említve, melyeket valami idegen irodalomban találtak, BOUÉ felvette a magyar nyelven megjelenteknek czímét is s általában vagy 13 nyelvet értvén, bibliographiájának érdekében azok legtöbbjét felhasználta.

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHUNYT TAGJAI FÖLÖTT.

1882.

I. Emlékbeszéd Korponay János l. tag fölött. Kápolnai Pauer István l. tagtól.	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd dr. Suhayda János levelező tag fölött. Dr. Konek Sándor r. tagtól	10 kr.
III. Emlékbeszéd Morócz István lev. tag felett. Galgóczy Károly lev. tagtól.	10 kr.
IV. Emlékbeszéd Révész Imre lev. tag felett. Ballagi Mór r. tagtól.	20 kr.
V. Emlékbeszéd Brocca Pál külső tag felett. Lenhossék József rendes tagtól	30 kr.
VI. Emlékbeszéd Asbóth Lajos lev. tag felett. Kápolnai Pauer István l. tagtól.	10 kr.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHUNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

I. KÖT. — VIII. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
FABRITIUS KÁROLY

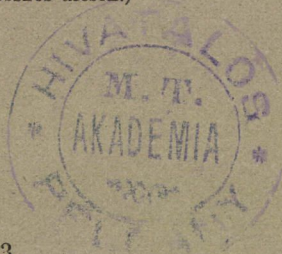
LEVELEZŐ TAG FÖLÖTT.

KOZMA FERENCZ

I. EV. TAGTÓL.

(Olvasta az 1883. ápr. 30. tartott összes ülésen.)

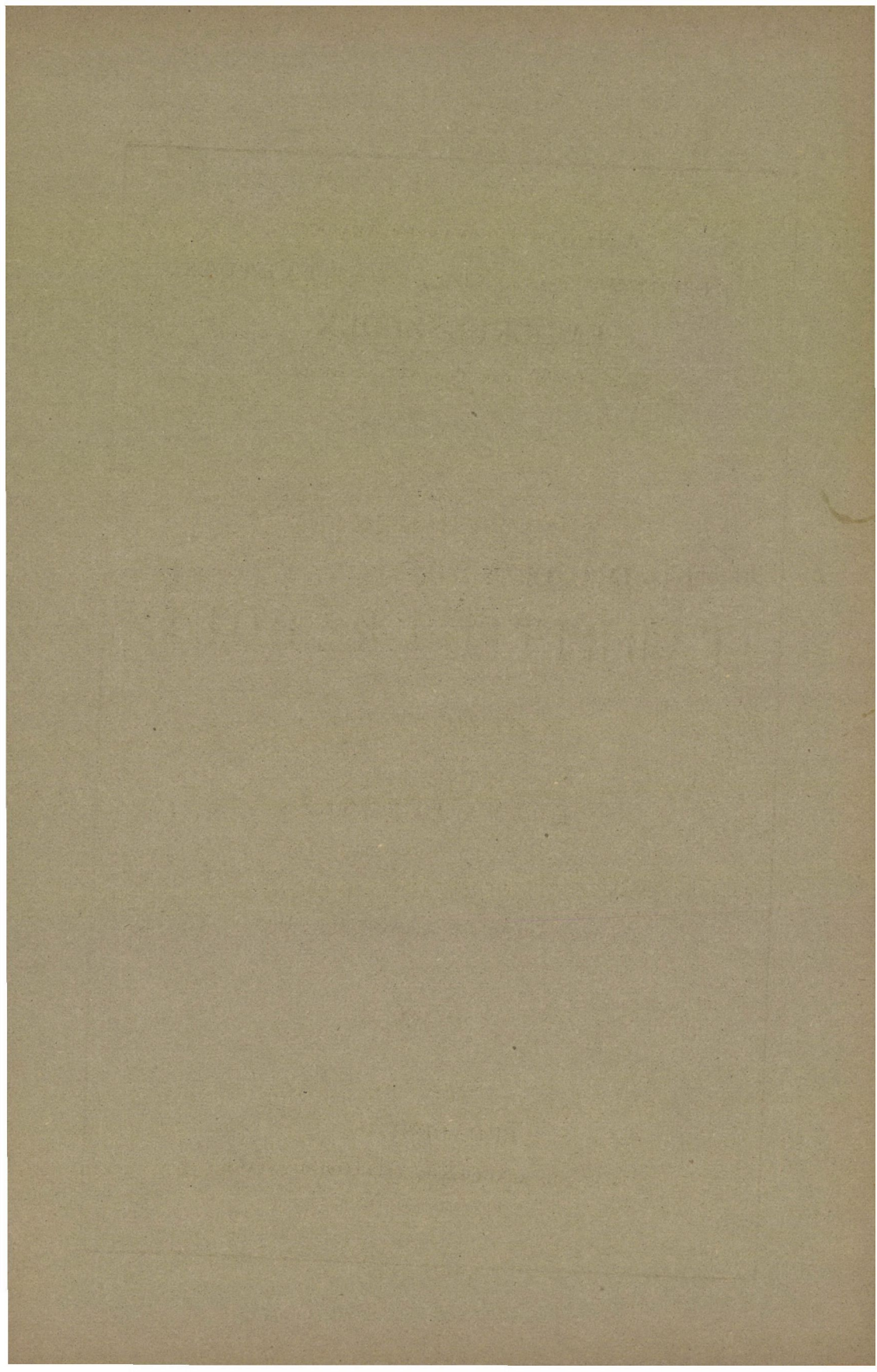
— { Ára 40 kr. } —

BUDAPEST, 1883.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

EMLEKBESZÉD

FABRITIUS KÁROLY

LEVELEZŐ TAG FÖLÖTT.

KOZMA FERENCZ

LEV. TAGTÓL.

(Olvasta az 1883. ápr. 30. tartott összes ülésen.)

BUDAPEST, 1883.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

Emlékbeszéd Fabritius Károly levelező tag fölött.

KOZMA FERENCZ I. tagtól.

Erdély déli határán, a Kárpátok védő ölében termékeny völgyeket látunk, koszorúzva szőlőhegyek s öntözve havasi patakok kristály gyöngyei által. Az örökzöld fenyvesek és százas tölgyerdők kincseit, a dús terek és halmok aranykalászeit több mint hétszáz év óta élvezi ottan egy néptöredék, mely rendszeretete és munkás szellemének jegyeit kitörülhetetlenül nyomta rá a magyar királyok e földére. S e maroknyi nép, melynek lélekszáma alig töltene be egy nagyobb várost, képes volt egy nemzeti lét attributumaival bíró zárt életet hozni át a középkorból napjainkra. Lett legyen ez kedvező szerencséjének, saját életrealitáságának, vagy mind a kettőnek együttes eredménye: annyi bizonyos, hogy a telepítések története ehhez fogható tüneményt alig képes felmutatni. Azért e kicsiny nemzetiség szellemi és társaséleti tulajdonaira s képviselőire azon figyelemmel kell tekintenünk, mely a fontos történelmi tényezőket megilleti.

A tudomány e csarnokai csak a legújabb időben nyíltak meg e nemzetiség irói előtt. A legelső közülök, a ki itten — rokonszenvvvel fogadtatva — bizalommal foglalt helyet, azon férfiú volt, a kinek korai szerencsétlen halála nyújtja az alkalmat, hogy emlékének ez ünnepélyt szenteljünk. És ő, élete egyik fő büszkeségének tartotta, hogy a mint egyéb téren, úgy itt is velünk kezét foghatott. *Fabritius Károly* néhány tagtársunkról szölok, a kinek emléke annyival méltóbban várja elismerésünket, mert ellenfelei részben magyar-rokonszenve miatt estek azon igazságtalanságba, hogy legjobb

honfiaink egyikének életét megkeserítsék. A történelem majd meghozza a maga ítéletét korunk törekvései és tényei fölött, és bebizonyítandja, a mit én ez emléksorokban csak halványan ecsetelhetek, hogy t. i. a mi barátságunk megnyerése ő nála nem személyi, hanem nemzetiségi törekvés volt, tele őszinteséggel és jó akarattal mind a két irányban. Kitűnik ez életének és nyilvános működésének mind ama főbb mozzanataiból, a melyek az ő megfutott pályáján, mint biztos delejtű, állandóan egy irány felé mutatnak.

Fabritius Károly 1826. október 28-án született Segesváron. Hasonnevű atyja ugyanott könyvkötő, anyja Karolina, a miklóstelki ág. hitv. papnak *Schuller* Mihálynak leánya volt. Családja, mely a XVI-ik század óta viseli latinus nevét, számos papot és köztisztviselőt adott Erdélynek. Egyik ága pedig, a melynek ő sarja volt, a mult század közepe óta az ipar terén munkálkodik s szorgalom és házassági összeköttetések által Segesvár tekintélyesebb családjai közé tartozik. Három testvére közül *Ottília* mint hajadon leány 1846-ban, *Sarolta* pedig Simonis segesvári tanácsos neje 1879-ben halt meg. *Frigyes* jelenleg újgyházi kir. járásbíró.

Gyöngélkedő, beteges gyermek lévén, az elemi iskolát csak félbeszakításokkal, és gymnasiumi tanulását is, kivált a latinnyelvben — előbb kevés sikerrel folytathatta. *Schuller* Mihály és *Müller* György tanárok megragadó tanítási módszere azonban felvillanyozta a lankatag ifjút, a ki azután osztályában az elsők között haladva, 1847-ben kitűnő eredménnyel tette le az érettségi vizsgálatot, szülővárosa gymnásiumában.

Neki ekkor a jogi pályára volt hajlandósága. Oly előszetret, a melynek vonásai egész életén át fenmaradtak. Azonban apai nagyszülői kívánságára, a kik a továbbképzés anyagi eszközeit nyújtották, 1847. őszén Lipcsébe ment a theologia tanulmányozására. Itt eredeti hivatásának is legalább részben áldozandó, belépett a *Wachsmuth* tanár vezetése alatt álló történelmi seminariumba. Hazafiúi érzelmének már ekkor jelét adja abban, hogy szabadon választott legelső tanulmánya *Hunyady* János életirata volt, melyet az egyetem és a város gaz-

dag könyvtárai által nyújtott kútfők nyomán, tanárának teljes megelégedésére dolgozott ki.

Nemsokára jött az 1848-adik évi francia forradalom, a melynek hatása nálunk is gyorsabb lüktetést adott a történeti fejlődésnek. Ifjaink, kik 20-an voltak ekkor Lipcsében, ujjongva szemlélték az absolutismus bukását idehaza s az alkotmányos szabadság tiszteletére vig lakomát ültek.

Ez idő a tanulmányokba való zavartalan mélyedésre kevésbé volt alkalmas, kivált olyanokra nézve, a kik már életkoruknál fogva is élénk érdeklődéssel vannak a politikai nagy események iránt. Másfelől azonban e korszak bő tápot nyújtott azon szellemnek, a mely Fabritiust egész életében a nyilvánosság mozgalmai felé vonzotta. Lipcse maga is, e történelmi emlékekben gazdag város, a melyben szemünket felnyitni és lábunkat előbbre tenni nem tudjuk, a nélkül, hogy nagy események és nagy nevek képe ne újljon fel lelkünkben, ez időben igen izgalmas politikai életet élt. Ennek vonzó ereje Fabritiust a politikai egyletekbe s ezek gyűléseire vezette ¹⁾, a hol míg

¹⁾ E politikai egyletek közül kettő a következő felhívást intézte akkor az erdélyi szászokhoz: »*An die Sachsen in Siebenbürgen!* Sachsen! In den ersten Stunden unserer Freiheit gedenken wir Euer, lang vergessene Brüder. Deutsche Männer in den Thälern der Karpathen! Ihr habt, Mann für Mann, die Waffen ergriffen zum Schutze der Heimath, zur Erhaltung Eurer Sprache, Eurer Sitten, Eures Rechts. Wohlan denn, *bleibt* Deutsche, seid treu Eurer Vergangenheit, besonnen im Drang der Gefahr! Nicht Oestreich allein, es sieht das ganze deutsche Volk auf Euch. Aber wir senden diesen Gruss, Brüder, in ernster Zeit. Auch Euch hat sie berührt, hat an Euren Grenzen die Welt neu gestaltet. Dort hat ein edles Volk seine Freiheit errungen. Reicht ihm vertrauensvoll die Hand, denn wir sind Freunde. Wir sagten es ihm, wir *wollen* Freunde sein. Verbündet Euch mit ihm und bildet die Vormauer für die Völkerfreiheit, wie Ihr ehemals ein festes Bollwerk der Christenheit waret. Gehet dem lebensfrischen, kräftigen Volk entgegen. Fortan wird es mit uns Euer Deutschtum schützen, Eure Rechte und Sitten ehren und unser wie Euer Vertrauen rechtvertigen. Vereinigen wir uns mit ihm gegen den Einen Feind, der uns Beide bedroht. Die Gefahr ist nahe, sie schwebt über Eurem und der Magyaren Haupte: es ist der Slaven Streben Ein grosses Reich zu gründen, das Euer Volksthum und unsere Bildung vernichtet.

Noch einmal, gehet Hand in Hand mit den edlen Magyaren; aber vergesset nicht, dass Ihr Deutsche seid! Leipzig, den 10. Mai 1848,

egyfelől alapos tájékozottságot nyert azon kor nagy kérdései fölött, egyszersmind előkelő politikai és irodalmi férfiakkal jött személyes ismeretségbe, a kik a tehetséges ifjúban hamar felismervén a journalistai erőt, utat nyitottak számára a lipcei »Allgemeine Zeitung« és a »Grenzbote« szerkesztőségébe. S e lapokban megjelent több rendbeli ismertetései az erdélyi viszonyok felől, a német közönség előtt általános tetszésre találtak. Hogy ilyen körülmények között a német tanulóknak 1848-ban Wartburgban rendezett politikai gyűléséről sem maradt ki, az nagyon természetes.

Anyagi helyzete a belháboru miatt egy időre nyomasztó lett; mert Kübeck osztrák pénzügyminiszter az arany és ezüst pénz kivitelét a birodalomból betiltotta, papírpénzünknek pedig értéke odakünn nem volt. Végre azonban mindenkőknek sikerült az osztrák kormánytól 170 forint segélypénzt nyerni kölcsön, mi által legalább hitelöket fentartották s tanulásukat nem kellett félbeszakítaniok.

Ő maga a theologiai tudományokat *Winer*, *Theile*, *Anger*, *Nieder* és *Fricke*, — a történelmet *Wachsmuth* mellett *Wuttke* és *Flathe*, — a régi nyelveket *Otto* és *Haupt* előadásai nyomán tanulmányozta, s időt szakított ezek mellett még *Roscher* nemzetgazdasági óráira is.

1849-ben végezte be két évre terjedő egyetemi tanulását, s mielőtt haza indult volna, áldozni akart azon utazási hajlamnak, mit az erdélyi szász gymnasiumok oly ügyesen tudnak ma is ébren tartani a tanuló ifjúságban, hogy az a nagy szünidők alatt az ország különböző vidékeit rendszeren már gyalog beutazta, mielőtt érettségi vizsgálatot tett volna. Ily gyakorlati úton neveltetnek a »*Verein für siebenbürgische Landeskunde*« tagjai és honismertető írói. Fabritius maga is átment volt ez iskolán s most, bár szűkös pénzügyi viszonyok között, de segítve magán a gyaloglás olcsóságával, beutazta Szászországot, ellátogatott Berlinbe s innen Braunschweigon, Hanno-

Im Namen und Auftrag des Vereines zur Wahrung der deutschen Sache im Osten : Dr. *Gustav Kühne*.

Im Namen und Auftrag des Deutschen Vereines zu Leipzig : Dr. *Jul. Ludwig Klee*.«

(Druck von Breitkopf und Härtel in Leipzig.)

verén, Paderbornon át a Rajna vidékére. Lipcséből magával hozott ajánló-leveleivel felkereste az itt működő történészek közül *Lacomblet*-t Düsseldorfban, *Möringet* Kölnben s *Ritz*- és *Waitz*-ot Aachenben, mindeniknél azután tudakozódva: nem találtak-e rávezető nyomokat a Rajna vidékéről Magyarország felé a 12-ik században történt kivándorlásra? Történeti érzékkel és nemzeti lelkesedéssel indult felkeresni azon bölcst, a melyet népének ősei több száz év előtt odahagytak, s a melyről újabbkori nyelvészeti vizsgálódások azt sejtették, hogy az ezen a tájon keresendő. Irott kútfőre csupán *Möring* utasítá, a *Martene*-féle krónikai följegyzésekre t. i., a melyekben említés van egy, a lüttichi egyházmegyéből a 11-ik században Magyarországra történt kivándorlásról. — Hogy azonban az élő kútfőt, a nép-nyelvjárásokat is tanulmányozza, beutazta a Köln és Brüssel közti vonalat, hol a Maastricht környéki, s különösen az Aachen és Jülich között uralkodó flamm-nyelvjárást annyira rokonnak találta az erdélyi szászokéval, hogy ezek dialectusán ottan fennakadás nélkül értekezhetett.

Nyomozásait a bekövetkezett téli évszak és pénzének fogyta ez alkalommal abbahagyni kényszerítvén, útját a Rajna völgyén Mainzig tett gyaloglás után, Délnémetországon át, kisebb megállapodásokkal, Bécs felé irányozta, a hová november elején érkezett. Itt *Schuller* iskolatanácsosnál talált szívélyes fogadtatásra, a ki számára a történészek ismeretségét szerezte meg. Ezek támogatása mellett bejuthatott az udvari könyvtárba, a hol anyagot gyűjtött későbbi tanulmányaihoz. Mint tevékeny szellemű ifju, csakhamar az előkelő körök figyelmét is magára vonta, s miután még itthon állomásra biztos kilátása nem volt, a gr. *Nádasdy Ferencz*, később erdélyi udvari kancellár, házánál fogadott el 1850. tavaszán egy állást, mint a gróf mostoha fiának társalkodója. Innen nemsokára Pozsonyba jött le, a hol rövid ideig a »*Pressburger Zeitung*« szerkesztőségében foglalt helyet. Ekkor a nagy-szebeni »*Siebenbürger Bote*« szerkesztősége ajánlatván fel neki, kapott az alkalmon, hogy szülőföldén telepedhessék meg, s már augusztus havában mint szerkesztő kezdi meg működését. E vállalat fontosságát azonban a tapasztalatlan ifju nem ismerhette. Hírlapot szerkeszteni nálunk 1850-ben! Ehhez az a szellem, a

melyet ő a históriai szabadvizsgálódás hazájából, a wartburgi deák-gyűlésről s a lipcei szabadság-lakomáról 24 éves korának romlatlan szívében magával hozott, sehogy sem lehetett alkalmas. Midőn minden nyilvános organum vagy megrendszabályozva, vagy maga a megrendszabályozás eszköze volt. — Starkenfelsi *Weiss* és *Grimm* tudták, hogyan kell *Steinhausen* laptulajdonos és könyvkereskedőre hatni, hogy az elveiben hozzájuk nem alkalmazkodó ifju szerkesztő már szeptember végén felmentve legyen. . . Emlékének, jellemének nem utolsó dicsősége e felmentés! És e jellem feltartóztathatatlanul fejlődött tovább a maga természetes, egyenes útján.

1850. októberében tanári állást nyert a segesvári jóhírű gymnasium mellett, a hol a tanárok dr. *Teutsch* G. D. igazgató, a mostani superintendens kivételével, mindnyájan egykoru tanulótársak lévén, igen jó társadalmi viszonyban éltek együtt, de egyszersmind tudományos törekvéseik kielégítésére is gondoltak, s *Schuller* Mihály ottani főpap elnöklése alatt megalapították egy vidéki osztályát a »Verein für siebenbürgische Landeskunde,« e minden szász tudós legkedveltebb egyletének. Itt havi összejövetelek tartása s az eszmecserék folytán megindult irodalmi munkálkodás által, a város és vidék rokonelemeit magok köré vonván és felvillanyozván, új életre hívói lettek magának az oly hasznosan működő főegyletnek.

Fabritius legtevékenyebb részt vett e szellemi életben, és bár boldognak érezte magát munkakörében, még sem sokáig maradott a tanári pályán, a minek oka a szász iskolai és egyházi intézmények szervezetében fekszik, melynélfogva itten a tanárság csak lépcső a papságra.

A tanári állomások az 50-es évek elején 400 forint első és 300 forint másodfoku fizetéssel lévén a nemzeti vagyonból javadalmazva, míg a papság 4—5, sőt 10 annyt is jövedelmez: látni való, hogy egész életét a tanári pályának szentelni senki sem érezhet magában kedvet. Sőt minden tehetség és ambitio végcéljává magok az intézmények teszik a papságot. Fabritius is örömmel ragadta meg erre az első alkalmat, midőn 1855. őszén az egyházi és tanodai előljáróság által segesvári második segédlelkészszé (Prediger) választatott, a mely

állomás, addigi jövedelmének kétszeresénél is többet biztosított. S erre annival nagyobb szüksége is volt, mert már 1852. október 13-án családot alkotott, nőül vevén segesvári *Róth* Frigyesnek, akkori sz.-keresztúri kerületi bírónak *Friderika* nevű leányát, a kivel tíz gyermek szülői örömét és bánatát osztá meg, s a ki ma ezek közül egy hajadon leányával és öt kiskoru fiával gyászolja a néhainak korai halálát. Fájdalmában osztozik öreg anyja — Rothné asszony (Hirling Amália) is.

1865-ben segesvári első segédlelkészszé, 1868. február hó 2-án pedig Szász-Apoldra (Trappold) pappá választatván, s e közben Segesvártt részint öröklés, részint szerzés útján egy kis vagyonnak jutván birtokába: zavartalanabbúl adhatta magát tanulmányának és a közügyeknek.

Nyilvános életműködését különösen a *papi*, *irodalmi* és *politikai* pályán fejtette ki figyelemreméltóan. Ideje és tehetségei, meggyőződése és lelkesedése javát ezekre szentelte. S életének sokféle változásai között mindenütt és mindig rendületlenül követte vezéricsillagát, azon meggyőződést, hogy hazájának és nemzetiségének érdekeit híven szolgálja.

I.

Írói tevékenységének legkedveltebb tárgya a *történelem* volt.¹⁾ Hű maradt ugyan journalistai hajlamához is mind

¹⁾ Műveinek következő jegyzékét sikerült összeállítanom.

I. Önálló művek.

1. *Der Process des Schüssburger Bürgermeisters Johann Schuller von Rosenthal.* Wien, 1852. (1—80. ll.)

A bécsi tudományos Akadémia által kiadott: »*Fontes Rerum Austriacarum*« IX. kötete.

2. *Siebenbürgische Chronik des Schüssburger Stadtschreibers Georg Kraus 1608—1665.* Wien, 1862 és 1864. *Fontes R. A. Scriptores.* III. IV. Band. I. kötet 1—385. és II. kötet 1—444. ll.

A második kötethez bevezetésül:

»*Die Schüssburger Chronisten des siebzehnten Jahrhunderts*« című CII oldalra terjedő értekezés.

végig, de a mint a lapszerkesztés közvetetlen kötelékeiből már kora ifjúságában kiszabadult, később hirlapi tárcza-közleményei is leginkább történelmi tárgyuak. Mint történész újabb források felnyitásában és napfényre hozásában volt fáradhatatlan és szerencsés.

Önálló kisebb-nagyobb művei és közleményei száma 57, melyek közül néhány, korai halála miatt befejezetlenül maradt, ámbar az anyag nagy része ezekhez is összegyűjtve s részben rendezve is van. Hirlapi cikkeiről alig lenne lehetséges számot adni, miután azok részint külföldön s nagyobbára névte-

»Auch ist K. Fabritius der Verfasser des trefflichen *alphabetischen Indexes über die ganze Kraus'sche Chronik*. F. Trausch: Schriftsteller-Lexicon 292. l.

3. *Urkundenbuch zur Geschichte des Kisder Kapitels vor der Reformation und der auf dem Gebiete desselben ehemals befindlichen Orden*. Hermannstadt, 1875. 1—258. ll.

Tartalmaz 317 db. részint teljes, részint kivonatos okmányt.

I—XIV előszó és 31 oldal betűsoros tárgymutatóval.

4. *Pemflinger Márk szász gróf élete*, különös tekintettel a reformatio elterjedésére az erdélyi szászok között. Székfoglaló értekezés. (Olv. a m. tud. Akadémia 1875. febr. 1-én tartott ülésén) Budapest, 1875. 1—174. ll.

Értekezések a tört. tudom. köréből.

V. kötet, I. szám. 1875.

5. *Erdélynek Honter János által készített térképe 1532-ből*. Egy térkép. (Olv. a m. t. Akadémia 1876. máj. 22-én tartott ülésén) Budapest, 1878. 1—28. ll.

Értekezések a tört. tudom. köréből.

VII. kötet, VII. szám. 1878.

II. Vegyes értekezések és közlemények.

- a) Az »Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde« új folyamában, 1853—1879-ig.

6. *Der Brand Schüssburgs im Jahre 1676*.

I. Band. 220—237. ll.

7. *Beiträge zur Kirchengeschichte Siebenbürgens unter Kaiser Karl VI*.

I. Band. 238—269. ll.

8. *Die Siebenbürgischen Studierenden auf der Universität zu Wittemberg im Reformationszeitalter*.

II. Band. 134—141. ll.

lenül jelentek meg. De azok szellemére elég biztos következtetést vonhatunk a »Siebenbürger Bote« szerkesztőségétől elmozdítottása tényéből. Lett volna simulékony, hízelgő, szolgalelkű, — szegődött volna a történelmi jog ellenségeihez, gyalázta volna hazáját és annak barbár institutióit, — csipkedte, leckéztette volna a letiport magyar nemzetet: hiszen mi veszélyfenyegethette akkor ezért?! Mi szép pálya nyílt volna az ifjú talentum előtt! De az ifjú történész már ekkor sejté, érzé magában, hogy az ő pályájának egyedül a történelmi jog és igaz-

9. *Zwei Funde (könyvecskék) in der ehemaligen Dominikanerkirche zu Schüssburg.*

V. Band. I. Heft. 1—40. ll.

10. *Bericht über die Auffindung und Oeffnung eines dakischen Grabes am Kulterberg bei Schüssburg.*

V. Band. III. Heft. 287—314. ll.

11. *Bilder aus der innern Geschichte Hermannstadts in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts. I—V.*

VI. Band. I. Heft. 1—27. ll.

12. *Der Religionsstreit auf den siebenbürgischen Landtagen von 1691. und 1692.*

VI. Band. I. Heft. 107—151. ll.

13. *Das Religionsgespräch zu Schüssburg im Jahre 1538, und des Weisenburger Propstes, nachherigen Graner Erzbischofs Anton Verantius Briefe an Siebenbürger Sachsen.*

X. Band. II. Heft. 233—263. ll.

14. *Aus alten Messbüchern und Brevieren.*

X. Band. III. Heft. 373—385. ll.

15. *Namen und Verwendung der Jesuiten, welche von 1730—1773 in den siebenbürgischen Ordenshäusern wirkten. Nach den gedruckten Jahressatalogen der Ordensprovinz Oesterreich zusammengestellt.*

XI. Band. II. Heft. 167—252. ll.

16. *Zur Reformationgeschichte des Mediascher Kapitels.*

17. *Honterus auf der Rückreise in die Heimath 1533.*

XI. Band. III. Heft. 442—453. ll.

18. *Das Testament des Schönberger Plebans Mattheus von Reps, aus dem Jahre 1502.*

XII. Band. II. Heft. 373—378. ll.

19. *Lucas Josef Marienburg und dessen Regesten, zur Geschichte der Gottmeister'schen Familie.*

XIII. Band. II. Heft. 370—377. ll.

ság lehet vezéricsillaga. Úgy is lőn. Ez oly korán tisztult gondolkodás és kifejelett erős jellem sokkal hamarább kész volt saját nemzetiségének túlélt intézményeit és elfogult tendenciáit vetni bírálathoz alá, mintsem vakon úszni azon árral, a mely elérhetetlen partok felé rohan.

Műveinek tartalma szerint, írói munkássága *egyházi, politikai- és művelődés-történelmi* irányban nyilvánult és magán hordja egyfelől a legújabb kor történelmi törekvéseinek, másfelől pedig saját egyéni helyzetének bélyegét. Felkutatni, napfényre hozni s így megóvni a megsemmisüléstől a még felle-

20. *Jodoks von Kussow Steuerforderung an die zwei Stühle Schelk und Mediasch von 1438.*

XIV. Band. III. Heft. 558—591. ll.

21. *Die Ali Pascha-Steuer und die Schüssburger.*

XV. Band. I. Heft. 84—104. ll.

b) Más folyóiratokban :

22. *Die evang. Kirche und das Spital zu Schüssburg.* Trauschenfels : »Magazin für Geschichte« I. 67—111. S.

23. *Die Ueberschwemmung Schüssburgs im J. 1771.* Sächsisches Hausfreund 1852. 111—114. S.

24. *Die Einnahme u. Plünderung Schüssburgs 1601—1602.* Sächs. Hausfr. 1858. 115—121 S.

25. *Die Belagerung von Schweidnitz 1762. und der Schüssburger Michael Waldhütter.* Sächs. Hausfr. 1863. 66—72.

26. *Beiträge zur Kirchengeschichte des Sachsenlandes.* Schul- u. Kirchen-Zeitung f. d. ev. Gl. in Sieb. 1851. Nr. 15. S. 105—107.

27. *Die Ausstellung von Alterthümern in Schüssburg.*

»Hermannstädter Zeitung« 1879. 214—215, 220—221. sz.

»Gross-Kokler-Boten« 1879. 30—32. sz.

c) Magyar folyóiratokban :

28. *Vázlatok a Rozsnyai régi városi könyvből.*

»Századok« 1877. május és júniusi füzetekben.

29. *Pekry Lőrincz levele egy jezsuitához 1706-ban.*

»Történelmi Tár« 1878. I. füzet. 206—208. ll.

30. *Brutus János Mihály életéhez.*

»Történelmi Tár« 1879. II. füzet 337—352 ll.

31. *Vázlatok az erdélyi századok ipari tevékenységéről az 1595—1605-diki hadi években, főtekintettel a nagyszebeni műtővösségre.*

»Archaeolog. Értesítő« 1879. 60—69 ll.

III. Papi és politikai dolgozatok.

32. *Die beachtenswerthe Mahnung des Vereins der Gustav-Adolf-Stiftung an die kleinen Leute, welche grosse Ziele erreichen wollen.* Predigt

dezhető kútfőket és adatokat, — mintegy feltartóztatni az enyészet kezét romboló műhelyében s ez által előkészíteni azon történetírást, a melyben a történeti tényezők mindenike megtalálja a maga kellő méltatását. A történelmi, régészeti és embertani társulatok Európa-szerte s hazánkban is a legjelesebb tudósok egész sorozatát tartják élénk tevékenységben e célra. S az erdélyi szászok az ily mozgalmakban sohase maradtak hátra. Honismertető egyletek közlönye (az »Archiv«) sok becses ilyen tanulmányt és közleményt tartalmaz, különösen a halhatatlan emlékű gróf Mikó-nak hozzájuk intézett fel-

beim Festgottesdienste des Zweigvereins der G. A. Stiftung in Schässburg am 29. Juni 1871. von Karl Fabritius, Pfarrer in Trap-pold. Schässburg, 1871. 1—18. ll.

33. *Kéziratban több nyaláb kidolgozott egyházi beszéd*, közönséges és különféle alkalmakra.
34. *Rechenschafts-Berichte* an seine Wähler, gehalten in Schässburg :
 - a) am 28. Februar 1869.
 - b) am 12. Mai 1872.
 - c) am 15. April 1873.
 - d) am 26. Mai 1874.
 - e) am 13. Juni 1875.
 - f) am 14. Juli 1878.
35. *Rede*, gehalten über den Personalerwerbsteuer-Gesetzentwurf in der Unterhaussitzung von 17. März 1873.
 Separatabdruck aus d. »Ung. Lloyd«
 Freytag u. Schmidt : »die Grenzboten.« 1848—9. Leipzig :
36. *Denkschrift über die gegenwärtigen Verhältnisse der Deutschen in Siebenbürgen*. 1848. S. 256—60. Dieses Memoire ist durch den Leipziger Ostmarken-Verein Ende Mai an das Frankfurter Parlament geschickt worden.
37. *Die Vereinigung Siebenbürgens mit Ungarn*. I. II. 1848. S. 301—312 ; 351—366.
38. *Der Kampf in Siebenbürgen*. 1848. S. 453—470.
 (Der Schluss dieses Artikels blieb Manuscript.)
39. *Der Krieg gegen Bem*. 1849. S. 64—71.

IV. Kéziratok részint befejezve, részint befejezetlenül :

40. *Repertorium zur Geschichte Siebenbürgens*.
41. *Die Geschichte des Jesuiten-Ordens in Siebenb.*
42. *Biographie des Sachsengrafen Joh. Sachs von Harteneck* (Joh. Zambanius).
43. *Die Reverse sächsischer Städte für Georg Rákóczy I.*

hívása óta.¹⁾ A ki tehát mai nap ez irányban eredményeket mutathat fel, annak érdemei az elismerés jutalma nélkül nem maradhatnak. De ő, egyéni helyzeténél fogva, alig is fejthetett volna ki egyéb irodalmi foglalkozást, mint a minek gyümölcsei előttünk állanak. A vidéken élő ember, távol nagyobb könyv- és levéltáraktól, nagyobbára oly időben, midőn a vusútát Erdélyben még csak hiréből ismerték, helyhez kötve hivatala által is: ugyan miben tudna egységes írói alkotást létrehozni?! Ezt Fabritius, az Olt és N.-Küküllő vizválasztója közé rejtőzött Apold papja sem tehette. De az *egyház történelemnek* tett nevezetes szolgálat »*Urkundenbuch*«-ja 317 darab okmányában s ezekhez készített, kimerítő betűsoros tárgymutatójában, *Pemflinger Márk* — szász gróf életiratában — s több rendbeli kisebb-nagyobb terjedelmű dolgozataiban és közleményeiben: biztosítani fogja emlékének, úgy a jelen, mint az utókor elismerését.

A politikai történetírás-nak nyújtott adalékai sem kisebb

-
44. *Verhandlungen der Hermannstädter wegen Abtretung einer Kirche an die Katholiken.*
 45. *Zur Herkunft der Sachsen in Siebenbürgen.*
 46. *Joh. Hunyadi's Leben.* Leipzig, 1848.
 47. *Aufstand der Siebenbürger gegen König Matthias 1467.*
 48. *Die Belagerung von Bistritz durch Basta.*
 49. *Die Kalender von 1486.* in der Schässb. Gymn. Bibliothek.
 50. *Die Pilger aus Ungarn in d. Rheinlanden.*
 51. *Die beiden Accorden 1692.*
 52. *Geschichtliche Entwicklung der Verfassung d. evang. Landeskirche A. B. in Siebenbürgen.* (Eingereicht dem Cultusminister Josef Freih. v. Eötvös 1868.)
 53. *Actenstücke betreffend die Nachtwache in Schässburg.* (Az ó-szászokra és a comesre vonatkozó politikai irat.)
 54. *Segesvári és segesvárszéki hivatalnokok névjegyzéke 1400—1800.* Négy táblázatban. (Czim nélkül.)
 55. Gyűjtemény a »*Nachbarschaft*«-köréből.
 56. Száznál több családja, főképp *segesvári családokról.*
 57. *Sächsische Biographien.* Eine Sammlung gleichzeitiger Aufzeichnungen u. Leichenreden.

Papok életrajza. Összesen harmincz.

¹⁾ »Ueber die Nothwendigkeit unsere öffentlichen und Privat-Archive in Ordnung zu bringen.« Archiv d. V. f. sieb. Landeskunde 1861. I. Heft.

értékűek. Ezek között a két kötetes *Kraus-féle krónika* áll az első helyen. A mű tartalma ismeretes a szakkörökben. Becsét emeli azon körülmény, hogy a török uralomnak hazánkban több mint félszázadára terjed ki (1608—1665).

A *segesvári krónistákról* a bevezetésben adott terjedelmes értekezés és a nagy gonddal készített betűsoros tárgymutató, Fabritius írói nevének megalapításában elsőrendű tényező volt. Mint önálló mű, a segesvári polgármester *Schuller János élete*, a *Honter János* s ezzel kapcsolatosan, a *Lázár dedék* 1528. és 1553-ik évi két kiadású *térképének* ismertetése csatlakozik az előbbiekhöz. Különös beccsel bír az ismertetésben összeállított *helységnévtár*, mely a szászos-német dialektus ismeretét tételezi fel, s magyar írónak nehezen sikerülhetett volna oly alaposan. Vegyes értekezései és közleményeinek egy egész sorozata tartozik még ide.

A többi dolgozatai művelődéstörténelmiek és helyi érdekűek.

Irataiban nemzetisége, egyháza, vidéke és szülővárosa hő szeretete bőséges nyomaira akadunk. Ezekre vonatkozólag semmit észrevétlenül és felhasználatlanul nem hagyott, a hová csak keze, szeme és tágas ismeretsége elhatott. Hogy fővárosunkban időzését és összeköttetéseit is mikép igyekezett e célra hasznosítani, bizonyítják az 5., 15., 16., 17., 18., 19., 20. számú dolgozatai. De egyszersmind a magyar könyvtárak és írók iránti tisztelet is nyilvánul azokból. Ő azon ritka szász írók és tudósok közé tartozik, a kiket a fajszeretet nem tesz elfogulttá. Élénken ecseteli ugyan a szászok nyomasztó megadóztatását a fejedelmek és törökök részéről, — de Pemfflinger életrajzában nyíltan rámutat egyszersmind azon politikai okra is, a mely részökre azon időben kizárta a kényeztetést. »A kicsiny, ismételten súlyosan megpróbált szász népecske — úgy mond — sok évig saját erőire utalva, képezett Erdélyben elszánt és áldozatkész pártot austriai Ferdinánd mellett, míg utóvégre kimerülve, kénytelen vala a túlerő előtt meghajolni¹⁾. »Saját erőire utalva.« Azaz: egymagára, más politikai érdeket támogatva, mint a mit az ország összes lakossága magáénak vallott. És e különvált érdek mellett oly elszánt és

¹⁾ Pemfflinger Márk szász gróf élete. 3. l.

áldozatkész pártot képezett, mely csupán a túlerő előtt érezte kénytelennek magát meghajolni. Ha e túlerő aztán nagy súllyal nehezedett rá, ebben csak a történelem logikája nyilvánult.

Írói elfogulatlanság nyilvánul a segesvári polgármester életiratóban is (1. számú műve), hol a szász hivatalnoki és papi kar visszaéléseiről és zsarolásairól a XVII. és XVIII. században oly leplezetlenül szól és ítél, hogy Trausch indítatva érzi magát elődei és érdektársai védelmére kelni. ¹⁾

Midőn többször hivatkozik magyar írókra, társulatokra és könyvtárakra, nyíltan szemére veti a szász történészeknek, hogy ők Akadémiánk Monumentáit, sőt még Katona »Historia criticáját« is kellő figyelemre nem méltatták.

Benne a történész írói egyénisége egészen hű maradt a journalistához. Szabad, egyenes és emelkedett gondolkodás, az igazságnak erős szeretete, munkakedv és nemes tettvágy: jellemének legerősebb vonásai. E kellékek, párosulva alapos képzettségével, még sok hasznos munkára képesítették volna, ha épen írói szenvedélyének áldozatul nem esik.

A mint ugyanis az 1872—75-ki országgyűlésre ismét követnek választatott, a főváros gazdag könyvtáraiban két munkához kezdette gyűjteni az anyagot. Ezek egyike egy »*Repertorium Erdély történetéhez*«; másika »*A jezsuita-rend története Erdélyben*« lett volna. Az első czélra a múzeum könyvtárában egy év alatt nem kevesebb mint 50,000 octav és folio kötetet nézett át. Hogy milyen roppant sok kivonatot és másolatot készített, sejteti nevéhez írt egyik levelében, midőn arról panaszol, hogy jobb kezének a sok írás miatt bekövetkezett zsibbadtságát naponta borszesz-dörzsöléssel kell enyhítenie. Azután tovább folytatta kutatásait mindkét irányban. Be nem végezhetette ugyan, de már közel állott ahhoz. A midőn ugyanis családjában arról volt szó, hogy ellenségeinek sok zaklatását kikerülendő, lépjen le a politikai pályáról: az ezt megelőző országgyűlésre már azon kijelentéssel indult fel, hogy itt az anyaggyűjtést befejezván, azután az övéi közé fog visszavonulni,

¹⁾ Schriftsteller-Lexikon. 291. l.

művei és életének csendes befejezésére. Homo proposit. Deus disponit! . . .

Tudjuk tehát, hogy mi vezette az egyetemi könyvtárba, a melynek emelő-gépje épen az ő sírjának fenekéig jár le. Élete bevégeződött, munkája bevégetlen maradt. De nem okvetlenül következik ebből, hogy felhasználatlanul is maradjon. Annyi időn át és oly szorgalommal gyűjtött anyag, részben már rendezve is, azt hiszem a m. tud. Akadémia történelmi osztályának figyelmét annyival kevesebbé fogja kikerülni, mert becses könyvtárát illető végrendeletében ¹⁾ családjának meghagyta, hogy kéziratainak értékesítése iránt *Szilágyi Sándor* jeles történészünk tanácsát kérjék ki és kövessék.

Írói működését kedvezően jellemzi, hogy e téren szerzett érdemei egy oldalról sem vonattak kétségbe, a mi napjainkban

¹⁾ E könyvtár becsesebb régiségei :

1. *Misekönyv*. Kézirat a XIV. század végéről, az elején kalendárium.
2. *Missale*. Velencei nyomtatvány 1507-ből.
3. *Missale*. Csonka példány.
4. *Aoli Gellii*. Noctium Atticarum libri undeviginti. Aldus-féle velencei nyomtatvány 1515-ből, bekötve 1521-ben.
5. *Postilla oder Evangelien und Epistelbuch* von Simon *Paulus*, gedruckt in Frankfurt a. M. 1577. A könyvkapcon: »Ave Maria gratia plena.«
6. *Andr. Oltard* : Concio solennis 1650. Összekötve ezzel : *Agenda sacra*, das ist Kirchenordnung in Hermannstadt 1653. Frankensteini Frank Valentin szász gróf példánya, kézirati megjegyzésekkel.
7. *Joannes Betlen* : Rerum Transylvanicarum libri IV. (Cibinii) Anno salutis 1663.
E példány Benedicti Mihály segesvári másodlelkész által Altdorfra volt kiküldve ajándékkul az ő tanárának *Dürr János Konrádnak*.
8. Ad Funus humanissimi ac doctissimi Dr. *Johannis Folkenii Transylvani* S. S. Theologiae studiosi cives suos invitat Rector et Senatus Academiae Regismontanae. Proclo Reusneriani. A végén : P. P. 1648. 13. Nov.
9. Orchestra illustrium ac clarissimor. viror. quos in peregrinationis meae Theatr. vel vidisse vel audivisse contigit mihi Johanni Artzt.
. 1685.
10. Segesvári Déli István kézirati imakönyve 1707—1710.
11. *Naptárak* : 1762-ből (Hermannstadt bei Joh. Barth), 1785-ből (Hermannstadt. Kochmeister. Függelék : Status personalis provincialis), 1801. és 1804-ből (Hermannstadt und Klausenburg. Kochmeister).

s különösen az ő helyzetében, nem a legkisebb szerencse. Akadémiaunk 1872. május 24-én nyújtotta neki a tagsági elismerést. Ezt a történelmi társulaté s a brassói kereskedelmi és iparkamaráé követte.

II.

Papi pályája 25 évre terjedt, melyből 10 évet (1855—1865) mint második, 3 évet mint első segédlelkész töltött szülővárosában. Az 1868—1879-ig terjedő 12 évet a szász-apoldi (Trappold) rendes papi állomáson élte át.

E pályához kötött teendőit nagy buzgalommal teljesítette. Lelkiismeretesen kidolgozott egyházi beszédei, könyvtárában egész nyalábokat alkotnak. Előadásán vallásos melegség, tudományos komolyság és szónoki erő ömlött el, melynek hatása neki tiszteletet és népszerűséget biztosított, annyira, hogy segédlelkész korában a családok esküvői és keresztelői szertartásait, a lehetőségig, az ő hetességére rendezték be. Ő e ragaszkodást őszinte szeretettel viszonozta, úgy, hogy pap és hallgatók között a legnemesebb keresztény testvériségi viszony fejlődött ki. Köz és polgári ügyekben is bölcs tanácsadója s ha szükség: védelmezője volt a népnek. Az apoldiak emlékeznek még azon esetre, midőn az absolutismus adószedő hivatalnokai az állami adó behajtásában csalást követtek el. A mint papjok e dolognak neszét vette, azonnal személyes nyomozást indított, minek következtében az adókönyvecskék kéz alatt bevonattak s tulajdonosaikkal a *tévedés* kiegyenlítettett.

Nem csekélyebb buzgalommal és félelmet nem ismerő egyéni bátorsággal teljesítette kötelességét azon közügyek körül is, a melyek hivatalával összefüggésben állottak. Hogy az egyház-község pénz- és gazdasági ügyeinek vezetése nem mindenkor ment az egyéni érdekek befolyásától, erről mindenkinek lehet több-kevesebb tapasztalata. Segesvár sem képezett e tekintetben kivételt. Partvédelemről volt szó az egyház Küküllő-menti telkén. A védőmű fel is épült és a költség a számadások rendén elszámoltatott. De az egyház telke véletlenül szomszédos volt az egyik előljáróéval s a vigyázatlan építők öszszetévessztették a két telket. A segédpap ezt észrevette s

a számadás megvizsgálásánál fel is tárta, de a míg bebizonyításra került volna a sor, az árvíz a vádlott segítségére jött, elsöpörvén még nyomát is az egész erődítésnek. A gonoszság a támadottból most egyszerre támadót csinált a bizonyítás teljes lehetetlensége érzetében. Fábritius ellen vádat emelnek a rágalomért s hivatalos és magánúton egyaránt kezdetét veszi a terrorizálás és üldözés, úgy, hogy az ő állása valóban kritikussá válik. De a szorongatott helyzetben barátai rájönnek, hogy a városi mérnök, általános partvédelem tervezete czéljából, a folyómentén, azon időtájt felvételeket eszközölt volt. Ezeket felkeresvén s meg is találván az illető levéltárban: a rajz tisztán s határozottan mutatta, hogy az árvíz által elsodort építmény csakugyan a megyéjével szomszédos telken állott. A dolog kártérítéssel és sok közbejárás után elsimúlt ugyan, de a boszúállás alkalmának keresése annál élénkebb lett s átvitetett később a politikai térre is. Ő azonban nehezen volt megsebezhető, mert lábai az igaz és egyenes útról soha el nem tántorodtak.

Segesvári papságából még egy heves összeütközését kell fel-
említenem, egyházi hatóságaival szemben. Feltűnhetett ugyanis, hogy a jeles készületségű ifjúnak, a tevékenyen és sikeresen működő írónak, kedvelt és népszerű egyházi szónoknak 13 éven át kellett segédlelkészkednie. Önálló papságra nyílt volna ugyan már korábban is előléptetése, de az a meglevőnél kisebb jövedelmet nyújtván, általa nem fogadtatott el. E közben 1865-ben a jó fizetéssel ellátott hégeni (Henndorf) papság megürül s s ide már ő is pályázatot nyújt be, de még csak nem is candidáltak; hanem az nyeri el az állomást, a ki elődje fegyelmi ügyeiben ottan a vizsgálatot vezette s a ki e mellett papi oklevéllel nem is bírt. Előtte a választási szabálytalan eljárás és részrehajlás nagyon világosnak tűnt fel. Panaszt emelt tehát a választást vezető hatóság ellen, a választási törvények megsértéseért, de az egyházi főhatóság egyszerűen elutasította. Ez eljárás, minden vizsgálás mellőzésével előtte jogtalannak és sérelmesnek látszott s abban személye ellen irányuló ellenséges álláspontot pillantván meg: indíttatva érezte magát ő Felségéhez, mint legfőbb bíróhoz fellebbezni s ottan egyházi főhatóságát, mint a törvények önkényű kezelőjét be-

vádolni. Természetesen ez merész s szokatlan lépés volt, mely az autonomia elleni merényletnek kiáltatott ki. Miután azonban ez ítéletre el volt készülve, azt elég higgadtan tudta fogadni. De egyre nem számított, s ez annyival fájdalmasabban lepte meg élénk jogérzetű lelkét. Személyes barátai is t. i. annyira bálul magyarázták eljárását, hogy nemcsak hátat fordítottak neki, de még hivatalától való megfosztására is készek lettek volna segédkezet nyújtani. — Szerencsére a figyelmet és kedélyeket a politika egy nagyobb kérdés felé irányozta, Erdélynek az anyaországgal való uniójára, a mi ekkor az egész ország lakosságát, s a szászokat annyival inkább izgalomba hozta, mert ők erről tudni se akartak.

E körülmények így annál inkább segítségére jöttek Fabritiusnak, mert barátai benne a népszerű szónokot nehezen nélkülözhatték volna épen a küszöbön álló mozgalmakban. Különben is belátták később, hogy őt a tiszta jogérzet és jogsérelem vezette ez ügyben.

Ez eset mindazonáltal minden irányban tanulságos. A törvény és hatalom nem azért van a hatóságok kezeibe letéve, hogy az ott üldözési és elnyomatási eszközzé alacsonyuljon. A törvény kezelőjétől és végrehajtójától szigoruan meg kell követelnünk, hogy ő a maga énjét azzal soha össze ne zavarja; és a ki akár képzelt, akár valódi sérelmében jogorvoslást keres, azt e jogától könnyelműség nélkül elütni nem lehet. Ha tehát Fabritius csakugyan sérelmet követett el egyháza autonómiáján, azért nem ő, hanem azon egyházi hatóság hibáztatandó, a mely őt erre mintegy rákényszerítette. Ha a szóban lévő választás egészen szabályosan esik meg, bizonyynyal nehezen vonhatott volna maga után egy még ma is folyó pert, a melyről az akkor onnan elmozdított pap már könyvet is adott ki.

Mind e kellemetlenségeknek oka egyedül az igazsághoz való szívós ragaszkodása volt. Ezek leszámításával, papi pályáján megelégedettnek érezte magát. Pályatársai benne az őszinte, egyenes barátot ismerték, a kit kenyéririgység alattomos utakra sohasem vezetett. Tanúja volt ennek a segesvári első pap Schuller Mihály, a ki vele 15 évet a legbékesebb és legbarátságosabb viszonyban élt át, s a ki tőle 50 éves papi jubileumára azon gyöngéd meglepetésben részesült, hogy az épen akkor

megjelent »Urkundenbuch« e ritka ünnepély alkalmából neki, s az abból befolyó tiszta jövedelem az ő nevét hordozó alapítvány javára lett ajánlva. Ép ily szívélyes volt viszonya segessvári tanártársaival, kikkel mint kortársakkal szorosabb társadalmi életet élt s a kikhez a honismertető egyesület ottani körében élénk szellemi összeköttetés csatolta. Átmenetele Apoldra a mily lelkesülten fogadtatott itt, ép oly örömteljes, de egyszersmind fájdalmas részvételt kísértetett Segesváron, a hol az előkelő családok egy szeretett jó barátot, a polgárság pedig hű pásztorát, megbízható szellemi vezérét s ügyeinek és közérdekeinek rendületlen védelmezőjét látta benne távozni. Előhaladása azonban mindnyájok szemében a rég kiérdemelt méltó jutalomnak tekintetvén, megvigasztalódtak azon gondolat- és elhatározásban, hogy a közel fekvő Apold nem ragadandja ki őt végkép a közpályán közöttük elfoglalt szerepkörből. Úgy is lőn, mert Fabritius a politikai téren azután is szeretett szülővárosáé maradott.

III.

A politikai activ szereplésben Fabritius — a pap — nem mint kivétel jelenik meg előttünk. Erdély története és a királyföldi intézmények, a szász papságnak már századok óta politikai iskolául szolgáltak. S e mellett ő mint történész, különösen is gyakorlati érzékkel bírt az aktuális történeti fejlemények iránt. Életének legmozgalmasabb része mindenesetre az az utolsó másfél évtized, a melyet mindnyájunk szemei előtt nem annyira élt, mint küzdött át. E küzdelem oka, célja, eszközei és nehézségei csak akkor lesznek világosan megérthetők és érdemek szerint méltányolhatók, ha tájékozottsággal bírunk az *erdélyrészi szászok nemzetiségi, egyházi, iskolai és társadalmi intézményeiről* és helyzetéről.

Erdélyben a fejedelmi korszak a közjogot, a rendi alkotmány alapján, a három nemzetből (magyar, székely és szász) és négy recepta religióból (róm. katolikus, ev. református, ágostai hitvallású és unitárius), mint egyenrangú és jogu tényezőkből építette föl. Ez alapot a Leopoldi hitlevél változatlanul átvette s az egészen 1848-ig, illetőleg 1865-ig fentartott. Ebben a szászok azon előnyös helyzetet élvezték, hogy ők

mint nemzet és felekezet egy compact egészet képezvén, érdekeiket mindig erőmegosztás nélkül tudták ápolni. A népességi aránytalanság daczára élveztek egyenlő jogot és befolyást az ország kormányzatára s e mellett megtartották kiváltságaikat. Sőt oly nevezetes előnyt is szereztek meg, hogy pl. a királyi fő-kormánysház (gubernium) székhelye csaknem az egész 18-ik századon át Nagy-Szeben volt, mely körülmény annak népességi, ipari és művelődési viszonyait nagy mértékben fejlesztette. Természetes tehát, hogy ez alkotmány helyébe a népjogot tenni s ez által az állami életben elfoglalt befolyását csökkenteni legkevesebbé a szász volt hajlandó. A századokon át kifejtett és táplált egoizmus uralkodó természetévé vált. És ezen nincs is mit csodálkoznunk, mert hasonló körülmények között minden nemzetiséggel ez történnék. A történet az élet mestere, mely a szerzett jogok- és hagyományokhoz ragaszkodást csepegtet a szívekbe. Hogy a jogi eszmék és jogformák megváltozzanak, azt csak a történet kényszerítő hatalma szokta eredményezni. Az emberek és a népek rendesen szívéssal ragaszkodnak a meglevőhöz, e kényszerűség beálltaig. Tekintsük tehát mind azt, a mit ez irányban a szászok ellenállási törekvése felmutatott, természetes dolognak, ha szinte méltányosnak és igazságosnak nem mondhatjuk is.

Hogy az országos igazgatásban nyert nagy befolyásuk, helyhatósági intézményeikben is visszatükröződjék, a kilencz szász szék és két vidék, mindmegannyi központi várossal, teljes autonóm közigazgatási és igazságszolgáltatási jogkörrel bírt. Élükön a királybíró vagyis ispán állott. A székek és városok követői és főtisztviselői az adó-, katonai, országos képviselői, nemzeti vagyonkezelési, egyházi és iskolai ügyeiket együttesen intézték el, mely körülmény az *egyetemes gyűlést* és *intézményt* — *universitás, egyetem* — fejlesztette ki, s ennek vezetésére 1690-en innen Szepesház királybírája közösen elismertetvén, ez azóta középkorias néven a szászok *comese*, a Habsburg-uralom alatt pedig a *szászok grófja* nevet vette fel, s első bírája lett a szász nemzetnek.¹⁾ Ez autonomia főbb vonásaiban ép így ki volt fejlődve a székelyeknél is, a nélkül azonban,

¹⁾ A királyföldi viszonyok. Jakab Elek,

hogy ezek azt az állami igazgatás egységes fejlődésének útjába akadályul tudták, vagy akarták volna tolni. Ez önkormányzat szellemére elég világot vet helyhatóságaik szervezete. Ezekben a communitás élethossziglan választott tagokból állott s üresedés esetében maga-magát egészítette ki. A hivatalokat ez töltötte be a maga kebeléből, s ha hivatalából kiesett is valaki, azért benn maradt a tanácsban. Így találta ezt a br. Wenckheim-féle szervezés, a mely a községtanácsot újra alakíttatja ugyan, de az akkori hivatalnokokat meghagyja. S meghagyja, mert azt már csak az idő törölheti el, az ezen intézmények szellemétől áthatott gondolkozásmódot.

Idők folytán a szász nemzet és annak hét bírāja olyan fejedelmi és királyi adományok birtokába jut, a mely minden korábbi rossz kezelés és adósságokkal való megterheltetés dacára is ma már — az egyetemnek 1882-ik évi költségvetése szerint — 139,941 forint tiszta évi jövedelmet eredményez s közel *három millió forint* alaptőkének felel meg.

E vagyont a szász egyetem kezeli s korábbi rendeltetése az autonomicus tisztviselők fizetésének fedezése volt. 1850-ben, akkori számítás szerint, 50,000 forint évi jövedelme, a szász tanintézeteknek adományoztatott, a tisztviselők számára biztosított állami fizetések fejében. S e ténnyel kapcsolatban »szem előtt tartva a magas kormányhoz, a szász nemzetnek az osztrák monarchia egyetemes kötelékébe való organikus beillesztésére felterjesztett javaslatait« (1851. decz. 18-iki ülés jegyzők.) az egyetem a nemzet nevében lemond az oly féltékenyen őrzött helyhatósági jogról. A mai egyetem, mely csupán e vagyon kezelésére van utalva, a maga rendszeresített évi kiadásaira, adó, biztosítás stb.-re 51,381 forintot vesz igénybe s 88,560 forintot szolgáltat közoktatási célokra. ¹⁾

A köztisztviselők fizetésének az államra lett áthárítása tette lehetővé a szász gymnasiumok tanári fizetésének minden önmegadóztatás és személyes alapítványok nélküli fokozatos javítását. A míg ugyanis e fizetések 1850 előtt 42 és 130 R.

¹⁾ Ez összeg a következőkép oszlik meg a királyföldi tanintézetek között:

forint között állottak, már 1850-ben 300-tól 600-, 1857-ben 300-tól 900-, és 1872-ben 500-tól 1000 forintig emelkedtek. ²⁾

1. Az ág. hitv. gymnasiumok, seminariumok és felső népiskoláknak	52500 frt
2. Ipariskoláknak	11600 »
3. A medgyesi gazdasági iskolának	6960 »
4. A besztercei » »	2250 »
5. A földvári » »	2250 »
6. A brassói g. keleti gymnasiumnak	5000 »
7. A szászvárosi ev. ref. »	3000 »
8. A szebeni felső reáliskolának	3000 »
9. A szász-sebesi g. keleti iskolának	1000 »
10. A szászvárosi » » »	1000 »

Összesen . 88560 frt.

Protocolle über die Verhandlung der General-Versammlung der sächsischen Universität in Hermannstadt. 1882.

Az erdélyi ág. hitv. egyháznak a következő középtanodái vannak : 5 nyolczosztályu gymnasium, 1 négyosztályu algymnasium, 1 hatosztályu fő- s 3 háromosztályu alreáliskola, 1 négyosztályu al-realgymnasium. Mindannyia *Bonitznak* az osztrák kormány által 1849-ben kiadott javaslata szerint szervezve.

²⁾ Részletes kimutatása e fizetéseknek :

1837—1850.

Rector	130 Rfr.
Lector primus	77 »
» secundus	68 »
» tertius	46 »
Collaborator secundus	46 »
» tertius	44 »
» quartus	42 »

1850—1857.

Rector	600 Rfr.
7 tanító egyenként	400 »
5 » »	300 »

1857—1872.

Rector	900 frt
2 tanító egyenként	600 »
2 » »	550 »

Ha azonban e díjazást az egyetemi hivatalnál rendszerezített s 300-tól 2000 forintig emelkedő tételekkel hasonlítjuk össze, azt látjuk, hogy anyagi tekintetben a tanárok nagyrésze még mindig irigy szemmel tekinthet egy írnok, fogalmazó, könyvvezető, ellenőr, pénztárnok és titkár állására; egy része meg az ajtónálló, hivatalszolga és díjnokok rangfokozatában foglal helyet.³⁾

Hogy a középiskolák anyagi helyzetét pontosabban meg-

2 tanító egyenként	500 frt
2 » »	450 »
2 » »	400 »
2 » »	350 »
2 » »	300 »

1872 óta.

Rector	1000 frt
1 tanító	850 »
2 » egyenként	800 »
2 » »	750 »
2 » »	700 »
2 » »	650 »
2 » »	600 »
2 » »	550 »
2 » »	500 »

³⁾ A szász egyetemnél rendszeresített fizetések:

1. a szász comes	2000 frt.
2. az egyetemi titkár	1875 »
3. » » pénztárnok	1350 »
4. » » ellenőr	1000 »
5. » » fogalmazó	900 »
6. » » írnok	800 »
7. » » könyvvezető	700 »
8. » » ajtónálló	400 »
9. » » hivatalszolga	599 »
10. » » napidíjnok	547 »
11. » » pénztári napidíjnok	438 »
12. » » » szolga	300 »
13. Szeben városával közös levéltári hivatal	1000 »
14. » » » » szolga	120 »
15. » » » » helyiségbérlet	250 »
16. » » » » kellékek	100 »

Mely rendszeresített fizetések, a nyug- és kegydíjakkal együtt, 1882-ben 17,895 forintra mentek.

határozhassuk a szász nemzeti intézmények sorában, hasonlít-suk össze azt még a papi javadalmakkal.

Az erdélyi ág. hitvallásu egyház 271 rendes papságot számlál, ugyanannyi hitközség kebelében, melyek közül sokan már nagyon s némelyek egészen elnéptelenedtek. A segédpa-pok, vagyis — a mint ők nevezik — praedikátorok száma változó.

A papi fizetéseket 261 községben dézma-kárpótlási tőkék biztosítják, melyek együttesen 5.377,377 forint 34 krban van-nak kiutalva s 268,868 forint 85 kr. évi jövedelmet adnak. Az ebből származó fizetések a következő csoportosításban tűn-tethetők ki:

500	forintig terjedő fizetése van	74
500—1000	»	»
1000—2000	»	»
2000—4000	»	»
		71
		89
		27

papnak. A desolata ecclesiák jövedelmét az országos egyház használja fel belátása szerint.

A tanári javadalmazást e csoportosítással szembe állítva, kitűnik, hogy az ennek négy fokozatán a másodikba csak kis mértékben emelkedik fel.

Ha tehát e három intézménynek akár jelen állapotát, akár történelmi fejlődését tekintjük, közülök legalsóbb rendűnek a fel-sőbb tanintézeteket találjuk.

E tényállás nemcsak a javadalmazás rangfokozatában nyer kifejezést, hanem magában az egyházi szervezetben is, a mely az alárendeltséget még élesebben fejezi ki. — A mívelt népek egyházi és tanügyi intézményei mindenütt azt tanú-sítják, hogy a középtanoda, ha magában véve nem öncél, ak-kor legfennebb a főiskolák lebegnek szemei előtt. Az erdély-részi ágostai hitvallásu tanárok tüneményszerű végczélja azonban az, hogy bizonyos évek leforgása alatt mindnyájan papokká legyenek.

Egyházi törvényök 173. §-a szerint: »az egyház és iskola közti azon ősrégi törvényes összeköttetés jövőre is fentartatik,

melynél fogva ezen egyházban, kivéve a felsorolt eseteket, senki papi hivatalra nem juthat, a ki előzetesen iskolai hivatalt nem viselt.« Ennek megfelelőleg tehát a »theológiát tanulók föladata, egyetemi tanulmányaikat úgy rendezni be, hogy magokat rendes tanári pályára is kiképezzék.« (174. §.)

E törvény nem mondja ugyan azt ki, hogy a tanárból okvetetlen pap legyen; de úgy azon rendelkezése, hogy minden tanár theológiát tanulni s papi vizsgálatot tenni köteles, valamint a kétféle állás javadalmazásában mutatkozó nagy különbség egyenesen azt a czélt tüzi ki minden tanárnak.

És a papság mindenestre nyer ez által, mert míg így átlag képzetebb rendet alkot más egyházak papi osztályánál, ez a rend saját egyházában egyszersmind mindenek fölé emelkedik és végezzéllá tétetik. Hatalma és befolyása pedig a legfontosabb belügyekben feltétlen és korlátlan. Ilyen az pl. épen a középtanodai oktatás szervezetére is. Hogy a tantervet az egyházi főconsistorium állapítja meg, az természetes folyómánya a protestáns autonómiának. Tudnunk kell azonban azt, hogy e testületnek, valamint az egyházköri consistoriumnak alkotásában is a papi tulsúly határozottan biztosítva van. Látszólag ugyan úgy az országos egyházi gyűlés, mint az említett két consistorium, egyenlő számmal fogadja magába az egyházi és világi elemet, de míg egyfelől az elnökség első sorban mindenütt egyházi kézben van, addig másfelől a kántortanítók mint világiak lévén az egyházközségek részéről megválaszthatók, képzeltető, hogy ezek képviselő társukkal, a saját papjokkal s egyházi főbb előljáróikkal szemben minő független álláspontot foglalhatnak el!

E testületek a középiskolai oktatás leglényegesebb része, a tanárképzésre a következő befolyást gyakorolják. A kerületi consistorium legelőször is kiszemeli az érettségi vizsgálaton azokat, a kiket tanári és papi pályára alkalmasoknak itél, s bizonyítványukat láttamozva, megerősítés végett fölterjeszti a főconsistoriumhoz. Ilyen bizonyítvány nélkül hiába képezte ki magát akárki és akárhol, mert a nevezett pályára nem fog bocsáttatni. (152. §. 8.) Mindenkinek már az első lépésnél meg kell ismernie a papi befolyás döntő hatalmát életsorsára — s a kegykeresési önelhatározás érzetét. Midőn az egyetemi

cursus végeztével hazajött, egy hónap alatt ugyanazon forumok előtt kell jelentkeznie s aztán az ezek kebeléből Nagy-Szebenben alkotott vizsgáló-bizottság előtt, körülírt formaságokkal és idő alatt, írás- és szóbeli tanári és papi vizsgálatot kiállania. S ha most oklevelet szerzett, talán már függetlennek érezheti magát? Hiszen még csak most következnek az élet főkérdései: előbb a tanári s majd 8, 10, 12 és 15 évi ilyen szolgálat után ¹⁾ a megfelelő fokozatos fizetésű papi állomás elnyerése, melyekhez vagy közvetlenül, vagy közvetve mind a consistoriumok kegyéből jut. No, ezen előzmények alatt a már korban is előhaladott jelöltek szelleme épen oda idomul, hogy egy szigoruan disciplinált, és szép jövedelmeket s roppant befolyást élvező kasztnak, immár veszély nélkül tagja lehessen. Nincs mit csodálni tehát, ha e rendből egy század lefolyása alatt is alig kerül ki egy Fabritiusi alak. Valamint az is természetes aztán, hogy egy ilyen merénylő, a kaszt kegyencze sohasem lehet.

E protestáns hyerarchia egyházi törvénye 179. §-a három évre szabja azon egyetemi tanfolyamot, a mely alatt minden jelöltnak papi és tanári képzettséget kell megszereznie. S miután e tanfolyamból legalább négy semester theologiai facultáson töltendő, ez azt involválja, hogy az egyház két semestert a tanárképzésre elegendőnek tart. Ehhez szabja aztán a 182—3—4 §§. a tanszakokat a következőkben: 1. *classica philologia*; 2. *történelem és földrajz*; 3. *mennyeiség és természettudomány*; 4. *philosophia*, mely az 1., 2., 3., 5. alattiak valamelyikével összeköthető; 5. *német nyelv és irodalom*, mely az 1—4 alattiak egyikével összeköthető; 6. *magyar vagy román nyelv és irodalom*, összeköthető az 1., 2., 3., 5. alattiak egyikével. Minden csoportnál az egyik tárgyat mellékesnek tekintvén, abban a vizsgáló-bizottság elnézést tanúsít.

Azt hiszszük, nem kell valami éles kritika hozzá, hogy e rendszer gyenge oldalai feltáruljanak. Legelőször is tekintet nélkül arra, hogy ilyen követelést sem egyház, sem állam sehol fel nem állít, *teljesen lehetetlennek kell nyilvánítanunk azt, hogy*

¹⁾ 800 forintig terjedő fizetésre 8 évi, — 1200 forintra, 10 évi s 1600 forintra 12 évi tanári szolgálat szükséges. (204. §.) 15 év bármely állomásra feljogosít. A segédpapság viselése ez évekbe beszámíttatik.

egy egyház vagy nemzet ifjúsága három év alatt két szakpályára magát kellőképen kiképezhesse. — E rendszer tarthatatlanságát különben magok a szászok is kezdik belátni. *Lassel* F. brassói igazgató-tanár így nyilatkozik e kérdés felől: »A jelenkor rendkívül fokozott követelményei lehetetlenné teszik, hogy a candidátusok 3 évi időtartam alatt kettős hivatásukra derekasan kiképezhessék magokat; s ennek mind növekedő elismerése bizonynyal már a legközelebbi időben a törvény módosítására fog vezetni, körülbelől oly módon, hogy a leendő pap előzetesen szolgálni tartozzék ugyan az iskolában, de megfordítva, az, a ki tanító akar lenni, ne legyen köteles a papi pályára is előkészülni.«¹⁾

Ha sántít is ez okoskodás, de már magában hordja a javulás csiráját.

A tanszakok csoportosítására és tárgyi terjedelmére is vannak észrevételeink. A földrajzról ugyanis az mondatik, hogy az a történelemtől sohasem szakítható el, holott tudjuk, hogy újabb időben azt sokkal inkább tartják a természettanhoz csatolandónak.

A mennyiség-, természettudomány minden szakát egy csoportba foglalni, ma már egészen túlhaladott álláspont. E szak körülírása különben is nagyon alárendeli a physikát s csaknem egészen mellőzi a vegytant, s az összesből alig sejtet magasabb követelést, mint a mit egy jó középtanoda is nyújthat.

A történelemre vonatkozólag a 183. §. 2-ik pontja alatt szó szerint így nyilatkozik:

»In der Geschichte und Landeskunde Siebenbürgens, dann in der Geschichte und Landeskunde des österreichischen Kaiserstaates im Ganzen ist auf Gründlichkeit und Umfang der Kenntnisse und Bekanntschaft mit den gediegeuden neueren Forschungen ein besonderes Gewicht zu legen.«

Épen ezt mondja a földrajzra is. Tehát Magyarország részletes történetét és földrajzát vagy mellőzhetőnek tartja,

¹⁾ Franz Lassel: Die Verfassung der evang. Landeskirche A. B. in Siebenbürgen. Kronstadt, 1871.

vagy pedig azt — jellemző alkotmányos érzékkel — a császári állam tartományai közé sorozván, megelégszik belőle annyival, a mennyit nekünk pl. Siléziáról vagy Karinthiáról tudnunk illő és szükséges.

A tanítási próba, a paedagogia, valamint az egyes tanzakok methodikája elő sem fordul.

Hátra van még a tanárképesítésnek egy különös pontja. A tanszakok között ott állván az utolsó pont alatt a *magyar és román nyelv s azok irodalma* is, azt kell következtetnünk, hogy e nyelvekből is adatnak ki tanári oklevelek. — De miután tudjuk, hogy a szász ifjak által látogatott egyetemeken ezekben a nyelvekben mennyire lehet magokat kiképezniök: tisztában lehetünk az ezekből tartott tanári vizsgálatok komolysága felől is.

Ez volna tehát nagyobb körvonalaiban az erdélyi ág. hitvallásu autonomikus egyház és nemzetiség tanárképzése! Jellemző még az a hagyományos szellem, melyet e képzésre rányomnak. A theologiai és tanári hat semester mindenike német *s abból legkevesebb három minden esetben Ausztrián kívüli német egyetemen töltendő.* (179. §. b.) — Ezeknek az autonomia leple alatt alkotott egyházi és iskolai törvényeknek aztán gyümölcsei eléggé ismeretesek. A szász papság és tanárság olyan eszmekörben neveltetett, olyan vágyakat és sympathiákat táplált, nemzedékről, nemzedékre, a melyek őket saját államukkal szemben századok mulva is idegenekké tették.

Hozzá tehetem azonban, hogy a szóban levő egyház és iskolái szervezete jelenben csupán ideiglenes törvények alapján nyugszik, mert az 1862-ben kiadott »Provisorische Bestimmungen,« melyekre hivatkozásaim vonatkoznak, még királyi megerősítés alá nem terjesztettek.

Tovább menve már még egy lépéssel, a szász papságnak az egyházi alkotmány révén magához ragadott korlátlan hatalma ismertetésében: nem maradhat említetlenül a szász nép kebelében már évszázadok óta fennálló úgy nevezett **szomszédsági intézmény** (Nachbarschaft), mely azon nép rendszeretetének bizonyítéka is, eszköze is. — Szervezete egyszerűen abban áll, — hogy minden községben a

szomszédok, 25—35 telket s legfeljebb 40 házaspárt és a közjök tartozó özvegyeket, gyermekeket és cselédeket magában foglaló társasággá alakulnak s magok közül egy idősebb és egy ifjabb szomszédatyát választanak, a kik a szomszédság főnökei s a kiknek minden tag — büntetés terhe alatt — engedelmességgel tartozik. Általános cél: minden ilyen egyes körben a jó szokások és keresztényi erények ébren tartása. Névszerint pedig: a vasárnap és más ünnepek pontos megünneplése s minden ezt zavaró gazdasági s egyéb foglalkozásnak szigorú mellőzése; a családban és társaságban az egymásíránt tartozó engedelmesség és tisztelet fentartása; a polgári életben felmerülhető viszálykodások, perlekedések békés kiegyenlítése; a társaságban előforduló családi és gyászszertartásokon való közös részvétel; az utcán és udvaron a lármának, káromkodásnak, szitkozódásnak, verekedésnek, emberek és állatok bántalmazásának korlátozása; a korcsmába járástól általában, de különösen ünnepnapokon a vecsernye előtt szigorú tartózkodás; a nyerésskedő kártyázás föltétlen tilalma; a kerítéseken való átmászás ellenőrzése; a közmunkának, útca és piac tisztántartásának pontos teljesítése; magánépítkezésnél és sürgős mezei munkánál egymásnak nyújtandó kölcsönös segédkezés; tűzvész alkalmával mindenkinek az ő számára már előre kijelölt oltóeszközökkel való megjelenés és oltás; a tűzvész lehető kikerülése végett tűzmentes építkezés, sütőkemenczék élő fákkal való körülültetése, éghető anyagok összehalmozásának tilalma; a mely háznál ifjúság gyűl össze, vagy a gazdának, vagy a háziasszonynak állandóan velök kell maradnia; éjjel a háztól senkinek sem szabad távol lenni . . . s több ehhez hasonlóképezik a szomszédsági intézmény gondja és felügyelete tárgyát. S az ezen szabályok áthágóit a szomszédatyá fokozatos pénzbüntetéssel sújtván, az ebből befolyó összegek — számadás kötelezettsége mellett — részben jótékony célra fordíttatnak.

Minden szomszédság húshagyó kedden tartja évi ünnepét (Richt- oder Sitt-Tag), a melyen a még elintézetlen kihágások számbavétnak és kiegyenlítettnek. S hogy az intézmény kedélyes jelleget is nyerjen, az ifjabb szomszédatyá házában egy kosaras vendégséget rendeznek, a melyet esetleg a

következő este is folytathatnak, felhasználván e célra az illető évben befolyt büntetéspénzek egy részét is, a mi azonban az egész összeg felét meg nem haladhatja. A multság egy napon se tarthat túl éjfélen. Ellen esetben a szomszédatyát büntetés éri.

Ez főbb vonásaiban a szomszédsági intézmény lényege. Sok van benne, a mi a magyar néptársadalomban sem ismeretlen, csak hogy náluk, miután a német szellem már korán systematizálni és §-ba szeretett szedni minden dolgot, valóságos institutióvá fejlődött ki az, a mi nálunk csak instinctus. A mi népünk gyakorolja a felebaráti erényeket jószántából, náluk ott van még az indító-okhoz a szomszédatyá, a §. és a büntetés tekintélye is. De végre is a szokás második természetté válik, s azt el kell ismernünk, hogy a szászoknál sok dologban nagyobb rend uralkodik, mint mi nálunk. A mezei munka minden ágának megvan pl. a maga kitűzött megkezdési napja, az egyenmű foglalkozást mindnyájan egyszerre hajtják végre. Mező-rendőri kihágást nem ismernek s azon sok apró perlekedést, a melyekkel népünk ezelőtt prókátorokat gazdagított, ők a szomszédatyá előtt nagyobbára mind le tudják járati. Náluk a jogérzet a legkifejlettebb jogtisztelettel párosul. S miután e szellemre annak nagy befolyása volt, azért a szomszédsági intézmény társadalmi hatását nem kicsinyelhetjük. Sőt azon körülmény, hogy ez az összes szász népséget — várososon úgy mint falun — a maga kötelékeibe csatolta, annak éppen nagy jelentőséget kölcsönöz. Fölsimerte ezt a szász papság is, és a hálás talajt igyekezett a maga körébe vonni. A helyi körülmények szerint fejlődött intézményt egyformásította; tekintet nélkül a felekezeti különbségre, az evangélikus egyházi érdekek szolgálatába terelte, felebbezési forumaivá a praesbyteriumot és kerületi consistoriumot tette, úgy annyira, hogy az ma már csak felerészben társadalmi, de a másik felerészben minden esetre egyházi intézménynek tekinthető s nagy mértékben hozzájárul ahhoz, hogy a papi befolyás a népelet minden mozzanatára kiterjesztessék.

A hyerarchia és a bureaucratia által karöltve vezetett dolgok ezen menetével való teljes megelégedést azonban, nem constatálhatunk a szászok között. Már korábban emelkedtek

hangok, pl. a külföldi iskoláztatás veszélyei ellen. Heidendorfi *Conrád Mihály*, anyai ágon az előkelő *Bausnern* nemzetségből, terjedelmes önéletíratában (1740 lap 4°), mely a szászság tör-ténetét ecseteli a XVIII. század második felében, már 1803-ban így nyilatkozik e kérdésről:

»A politikai pályára lépő szász ifjak kiképzésében az volt a szokás, hogy őket néhány évi irodai gyakorlat után ki-küldötték a német egyetemekre és a német birodalomban teendő utazásokra. Atyám és fivérei mind megtették ez útát s előttem is az állott. Minden előkészület meg volt téve, a pénz atyám által kiszámítva s a fuvaros Jénáig megfogadva. Szebenbe mentem tehát, hogy a Guberniumtól passust s pártfogóimtól szabadságot nyerjek. Ez a szokás azonban a maga következményeiben elfajult. A legtöbb ifjú ember nem az egyetemi elő-adásokat hanem az egyetemi mulatóhelyeket látogatta. Az ilyen társaság és szokás káros következménye az lett, hogy testben és erkölcsökben megromolva, üres lélekkel tértek haza. Mindazok közül, a kik ez időben külföldi egyetemekre mentek, az egy *Filtsch Dánielen* későbbi szebeni papon kívül, sem theolo-gus, sem jogász nem tért vissza úgy, hogy övéinek reményét betölthette, vagy a célba vett pályán belőle valami lett volna. Némelyek az egyetemeken fejezték be életüket, mások semmit sem tanulván, katonává, mások pedig visszatérő útjukon Bécs-ben katolikusokká lettek. A kik haza jöttek és állomást kap-tak, nagyon közepszerű embereknek mutatkoztak.«

»Ezen körülmények nem voltak ismeretlenek az én sze-beni barátaim előtt. Ők az egyetemekről visszatért ifjakat csaknem hasznavehetetleneknek, míg ellenben az országban ma-radtakat, erkölcsi romlottság nélkül és munkához szokva, a nemzet legderekabb tagjainak ítélték. A nyilvános pályán al-kalmazott és hasznosan működő legtöbb ember ez időben nem Németország egyetemein, hanem a hazai iskolákban és a szol-gálatban képezte ki magát — s az egyetemieket, úgy ismere-tekben, mint szorgalomban jóval fölülmulta. Szebenben lakó atyai és anyai rokonaim és barátaim, a *Bruckenthalok* és *Bauss-nerek* tehát mindnyájan azt tanácsolták nekem, hogy ne men-jek egyetemre, hanem kövessem az ő példájokat. Én tehát passus nélkül tértem vissza (Medgyesre), közöltem atyámmal

a nyert tanácsot, a ki velem együtt Szebenbe menvén, barátaival közösen elhatározta itthonmaradásomat.«¹⁾

A kérdés ezen rajzához kevés megjegyzés fér. Azt mondhatják ugyanis, hogy a németországi egyetemi élet szelleme azóta változott és ma az akkorihoz hasonló tapasztalatokra hivatkozni nem lehet. Ezt csak részben ismerhetjük el. Az egyetemi élet nagyjában és általában véve ma is a régi. Az innen hazakerülő erdélyi szász ifjak pedig nagybárára, ha nem is a képzettség, de egyéb igények és hazai viszonyok tekintetében a közélet exclusiv és egyoldalú tényezőinek mutatják magokat ma is. Hanem igenis sokat változott a helyzet az elfogulatlan Conrád óta abban a tekintetben, hogy ma már a hazában való képzés eszközei sokkal tökéletesebbek és az általános külföldi iskolázás sokkal kevesebbé indokolható.

Ha a Bruckenthalok, Baussnerek és Conrádok e század elején elégedetlenek voltak a szász nevelési rendszerrel, ez elégedetlenség lassanként nagyobb körökre és egyéb intézményekre is kiterjedt.

Egyházi alkotmányuk mesterségesen háttérbe szorította, csaknem kizárta a városi művelt elemet az egyházi kormányzathoz, miután az országos egyházi gyűlésbe Brassó, Segesvár s a többi városok épen csak úgy egyetlen képviselőt küldhetnek, mint a legkisebb falusi hitközség. Az e fölötti méltatlankodás mind hangosabb lett s úgy ez, mint az egyházi kormányzás egyéb szervi bajai és visszaélései ellen legelőször Segesvár emelte fel szavát. A magát e téren *szabadelvűnek* nevező párt (politikai téren *ifjú szászok*) kiválóbb tagjai: *Fabritius Károly*, *Bakon József* és dr. *Wolff Mór* ügyvédek, *Wenrich Vilmos* rendőrfőnök, *Orendi János* tanár, s a kereskedelem és iparosok köréből *Misselbacher B. János* (a helybeli *ifjú szász párt* elnöke) *Kessler Dániel*, *Leonhardt János*, *Krafft Frigyes*, *Kinn János*, *Tellmann János* és *Frigyes*, *Lingner András*, *Márkus Frigyes*, *Binder György* s velök a polgárság egy jelentékeny része, 1867-ben elhatározta a következő nyílt program alapján lépni fel:²⁾

¹⁾ Archiv d. Vereins f. sieb. Landeskunde. XIII. B. II. H. 342—3. S.

²⁾ »Programm der Liberalen in der Schässburger kirchl. Gemeinde-Pest, 1867. Druck von Gebr. Légrády.«

»Az egyházközségi képviselői szabadelvű pártjának tagjai, feladatuk körvonalozása s az ellenfél által rosszakaratúlag terjesztett rágalmak visszautasítása végett, szükségesnek tartják törekvéseiket a következő programban fejezni ki:

1. Az »ideiglenes határozatokat« (»Provisorische Bestimmungen«) mint az országos consistorium 1861. május 24-ki 3-dik számú rendeletével életbe léptetett ideiglenes egyházi törvényt, működésünk törvényes alapjául nyilváníttuk *mindazon pontokban, a melyek általános államtörvényekkel ellentétben nem állanak.* (Tehát föltételezendő, hogy ilyen pontjai is vannak).

2. Mindazonáltal ezen ideiglenes határozatokat, ő Felsége a király szentesítése előtt, sok részben javítandóknak nyilváníttuk.

3. Kijelentjük mindenekelőtt ama törekvésünket, hogy az *osztályrendszer képviseletivé alakíttassék át*, az egyházköri képviselői ne községként (Segesvár 5001 lélekkel csak úgy képviselve, mint Felsendorf 160 lélekkel), s az országos egyházi képviselői ne egyházkörönként (Brassó kör 40,899 lélekkel csak úgy képviselve, mint Szász-Régen kör 12,748 lélekkel) hanem azok lélekszámán alapúljon.

4. Kijelentjük azon törekvésünket, hogy a presbyterium kiegészítésénél, pártfeleink szoros összetartásával, egyházi elveink hívei választassanak meg.

Az 5. 6. 7. pont az egyházközségi gyűlések helyéről, az egyházi javak és alapítványok alapítvány- és törvényszerű kezeléséről, a 9-ik a személyi járandóságok érdem szerinti meg szabásáról, a 10-ik a számadásoknak az egyházi képviselői kebeléből, de a presbyteriumtól függetlenül alkotott vizsgáló bizottság által való megvizsgálásáról, *visszahatólag az ezen gyakorlatot mellőző megelőző évekre is*, a 11-ik a 25 forintot meg-

Mínthogy az erdélyi ágostai hitv. egyház törvényei könyvárusi úton meg nem szerezhetők, s erdélyi országos törvények és rendeletek azok utánnyomását tiltják, s az egyház a maga részéről óvatosságot mutat törvényeit még hívei közt is terjeszteni s keltetni túl ismertté tenni: a szabadelvű párt céljaira nézve előnyösnek tartotta az egyházhatóságok szervezetét tartalmazó 1—69. §-t programjához csatolni s az egésznek kinyomtatása végett egy fővárosi nyomdához fordult, a mely az erdélyi törvények által magát kötelezve nem érezvén, a munkát végrehajtotta.

haladó építkezéseknek és javításoknak módozatáról, a 12-ik az egyházi adó felszedéséről s jó gazdálkodás által feleslegessé tételéről, a 14-ik a nép- és reáliskolai tandíjak eltörléséről szól.

8. Kinyilatkoztatjuk arra törekedni, hogy az egyház és iskola szolgálainak javadalmazása nemcsak hogy soha le ne szállíttassék és meg ne rövidíttessék, hanem a bölcs takarékosság által nevelt egyházi alapból, fizetések javítása által a szegényebb népiskolák tanítói is fáradságuk jutalmát vehessék.

13. Kinyilatkoztatjuk arra törekedni, hogy a reáliskola a végre képzett tanítókkal legyen ellátva, s a gimnáziumétől elkülönített felügyelőség alatt attól függetlenné tétessék. (Azóta megszűnt).

15. Kinyilatkoztatjuk arra törekedni, hogy az iskola fegyelmi törvényei ne kizárólag az iskolai konferenciákon jöjjenek létre.

16. Kinyilatkoztatjuk, lehető befolyásunkat az országos egyházban arra irányozni, hogy az országos egyházi gyűlés, valamint a többi egyházhatósági (presbyterium, kerületi és országos consistorium) képviselők is a legszélesebb alapon s utóbbiak nepotikus tekintetek nélkül szabadon választassanak, s a presbyteriumban irányadó nepotismus ne hálózza be a felfolyamodásu egyházhatóságokat, hogy valamely perben a presbyterfiútól, az egyházköri tanácsos-atyához és az országos consistoriális tanácsos-nagybátyához kelljen fellebbezni, vagy hogy minden fokozaton egy és ugyanazon személy szerepeljen pl. mint elnök; úgy, hogy jövőben se a püspökválasztás, se a törvényhozás, se a végrehajtás és törvénymagyarázat ne legyen mindig egy kisebbség akarátának a kifolyása.«

E párt a középiskolák állására vonatkozó nézetét egy későbbi programban fejezte ki, határozottan kinyilatkoztatván annak szükségét, hogy az iskola az egyháztól, illetőleg a papi rendtől függetlenné, önállóvá tétessék. Fabritius külön is fölemelte figyelmeztető szavát a középiskolai szervezet javítására, a szétforgácsolt erők tömörítésére, a tanárok jobb díjazása- és állásuk állandósítására. S ezt nemcsak a tanügy méltósága követeli, melyet mívelt nép oly alárendelt szerepre nem kényszeríthet, *hanem követeli különö-*

sen a szász nemzeti élet kiépitetlen organismusa, melyben teljesen hiányozván egy tekintélyes földbirtokos osztály, soha sem volt, a mi magát a nép s az egyházi s politikai téren háttérbe szorított iparos osztály és a papi rend s bureaucratia közötté coercitív erővel ékelhetette volna be. Ennek hatása az önkény és egyoldalúság példátlan folytonosságában nyilvánult. Anyagi tekintetben is megboszúlta magát az ellenőrizetlenség, mert a tetemes nemzeti vagyon Mária Therézia és II. József császár biztosai által alig megállapítható deficitben találtatott s még 1867-ben is 264,250 forint adósság terhelte azt.¹⁾ 1850-ben pedig alig volt folyósítható a tanintézetek javadalmazása s a tanárok sokszor hónapokon át se juthattak hozzá 25—30 frt havi fizetésükhöz, úgy, hogy Fabritiusék ekkor nem egyszer állottak, anyagi helyzetöket illetőleg, a kétségbeesés szélén.

Ilyen körülmények között az ő törekvésöket egyszerűen *szabadelvűnek* nevezni, nem fejezi ki elég méltán annak fontosságát, mert az a legnemesebb szász hazafiság sugallata volt. Mielőtt azonban egyházi téren nagyobb actiót fejthettek volna ki, bekövetkeztek azon politikai mozgalmak, a melyek minden erőt és figyelmet osztatlanul magokhoz ragadtak s azóta folytonosan lekötve tartottak.

Ezek a 67-diki kiegyezésre vonatkozó előkészületek, melyek előjátéka Erdélyben a kolozsvári országgyűlés volt, hol a szászok túlnyomó többsége az unio-törvény életbe léptetése ellen nyilatkozik. Erre a koronázási országgyűlés következett, melyre a 66-diki képviselőválasztások őket már a politikailag szervezett *ó- és ifjúszászok* táborába vezetik. Az *ó-szászok* magokat *szász-néppárt*-nak nevezték, jelezvén ez által, hogy népök fölötte még ők uralkodnak s annak nevével akarják fedezni szereplésöket. Az alkotmánynyal szemben elfoglalt álláspontjokat jellemzi a segesvári 66-iki első képviselőválasztás megsemmisítésénél követett magatartásuk. A szabálytalanságok megvizsgálására kiküldött országgyűlési biztossal (Trauschenfels Emil) szóba sem akartak állani, okúl adván, hogy a magyar országgyűlés a szász-földön nem rendelkezhetik, hanem csupán a comes. E választás mindazonáltal megsemmisítettén, a segesvári

¹⁾ Jakab E. »A királyföldi viszonyok.« I. 89—133. ll.

ifjú szászok, szellemi vezéröket, a népszerű szónokot, Fabri-
tiust léptetik fel jelöltnek, a ki hatalmas ellenfelének, a városi
polgármesternek 197 szavazata ellenében 453 szavazattal megis
választatván, ezzel kezdetét veszi az ő nyilvános politikai pályája.

Első beszámoló beszédében (1869. febr. 28.) élénk vilá-
got vet az ó- szászoknak azon időben tanúsított magatartására.
»Midőn — úgymond — az 1865. decz. 25-ki kir. leirat a koroná-
zási országgyűlést engedélyezi s a választásokat az 1848-ik évi
erdélyi II. törvénycikk alapján elrendeli, a Szászföldön tudva-
levőleg egy uralkodó párt létezett, a mely a Schmerling-féle
egységes állameszmébe úgy belebonyolult volt, hogy abból me-
nekülni nem könnyen tudott, sőt nem is akart. E párt az ösz-
szehívott magyar országgyűléssel szemben örömet utánozta
volna a magyarok passiv ellenállását, ha azon alapos aggo-
dalma fenn nem forog, hogy jelentéktelenségénél fogva a Pes-
ten való meg nem jelenése által legfőlebb nevetségessé teszi
magát. Így azonban nem maradt egyéb számára, mint a *tilta-
kozások* könnyű útjára lépni, a melyet a felvilágosult barcza-
sági kerület kivételével, mindenik törvényhatóság mintegy ve-
zényszóra maga elé vett. Politikai érettségének egy ilyen sze-
génységi bizonyítványát állította ki Segesvárszék is 1866. febr.
6-án. S tudva van, hogy mily hosszú idő telt el, a mig Seges-
vár, minden szász hatóságok közt legutóljára megejtette azon
választást, a mely ellen a segesváriaknak a legnyomósabb okok-
kal kellett föllépniök.«

»Ezen panasz okát jól ismerik: a segesvári polgárság gú-
nyos megvetése volt az, kiknek választási joga, daczára az
1848-ki választási törvény világos rendeleteinek, lábbal tipor-
tatott. Az is tudva van, hogy e törvénytelenység ellen az or-
szággyűlés előtt panaszt emelő polgárokat hogyan igyekeztek
részint csalétekkel, részint elrémitések- és fenyegetésekkel el-
tántorítani.«

»Midőn elhalmozva önök szerencsekivánataival s a vá-
ros határáig követve egy tisztelt kíséret által, a mit örökké
hálás emlékezetben őrzök, 1867. május 30-án Pestre fölmentem,
a kiegyezés Magyarország és a korona között annyira előha-
ladott volt, hogy ő Felsége megkoronázása már egészen közel
állott. Pár nap alatt történt megérkezésem után azon tarka,

élénk mozgalomba vegyültem én is, a mely akkor, a koronázási előkészületek alkalmából a főváros minden utcáját elözönlötte, s magán a koronázás napján (1867. június 8.) lelkesült tanúja volt azon egészen fölemelő, hasonlíthatatlanul fényes ünnepnek, a melyet Magyarország örömben tuláradó szívvel szentelt, szeretett királya tiszteletére, a kit a kegyelettel őrzött koronázási ornátusban, díszítve Szent-István koronája által, végnélküli öröm-ujjongások között látott Budapest utcáin keresztül vonulni. Hazánk történetének a maga nemében egyedülálló, komoly és ünnepélyes pillanata volt az, midőn ő Felsége annyi ezer ember hallattára a koronázási esküt letette.

»Ezzel fátyol vettetett a belső meghasonlás szomorú múltjára s a király és nép ki valának egymással békülve. Ha a mi ó-szász ellenfeleinkben csak egy szikrája él vala azon nemeslelkűségnek, a melyről ő Felsége, a koronázásnál oly hasonlíthatatlanul fényes bizonyrágot tett, nekik is, tiszteletteljesen követve ezen főséges példát, utógondolat nélkül kikellett volna békülniök Magyarországgal, a helyett, hogy úgy akkor, mint ma, ő Felsége alkotmányos magyar kormánya ellen, most nyíltan, majd titkon agitáljanak. Már akkor, a koronázás alkalmával nem tett jó benyomást s velünk szászokkal szemben rossz néven vétetett, hogy a főispánok és banderiumok végnélküli sorában a szászok grófja a szász bandériummal és azon zászlóval együtt, mely ezen büszke feliratot hordja: ad retinendam Coronam — távolléte által tündökölt azon ünnepélyes pillanatban, midőn ő Felsége 18 évi belső viszály után, azon dicső elhatározásra jut, hogy ezen koronát szeretett fejére tétesse. S önök uraim, tudják jól, hogy mi ezen távolmaradásban hibásak nem voltunk.

»Én a szász képviselőket, Erdélyre vonatkozó politikai elveik éles különbsége alapján egymás közt semmi összeköttetéssel nem bíró két táborban találtam, mint ifjú- és ó-szászokat. Az utóbbiak közül némelyek a koronázás előtt oly szabad folyást engedtek szélső politikai nézeteiknek, hogy az üléseket csak nagyon lanyhán látogatták s a tárgyalásokon részt sem vettek, kivéve egyetlen esetet, az 1867. márcz. 8-ik, hol a minisztérium számára adott »szabad kéz« által, szűkkeblű külön érdekeiket érzékenyen fenyegetve látták. Szavazásoknál a házból kivonultak, míg a »Siebenbürgische Blätter« levelezőjének

fenyegetése által, hogy ha hasonló eljárásukat folytatják, névszerint fogja őket megnevezni, az országgyűlési tanácskozásokban szabályos részvételre nem kényszerítették. Én természetesen az ifjú százszokhoz csatlakoztam, a kik névszerint *Bömches, Fehdenfeld, Conrád, Wächter, Trauschenfels* s részben *Melas*, a kiegyezési kérdések békés megoldásának s a benső, józan, szabadelvű fejlődésnek alapelveit tökéletesen helyeslven, őszintén a Deák-párthoz tartoztak s a Deák-klubnak is tagjai voltak.»

Azután politikai elveinek részletezésénél így folytatja: »Ha mint jelölt, korábban nem is léptem politikai hitvallással önök elé, ez ismeretes volt önök előtt azon társas összejövetelekből, a melyeket mi szabadelvűek nem zárt ajtók mögött, hanem mindenkire nézve hozzáférhetően, többnyire szabad ég alatt tartottunk. *Őszinte csatlakozás Magyarországhoz*, melynek alkotmányos helyre állítását ő Felsége, egy felelős magyar minisztérium kinevezésével, az 1848-iki törvények alapján munkálatba vette; *kiterjesztése az alkotmányos politikai jogoknak* az 1848-iki törvényekben jogot nyert összes népre; *mellőzése a nemzeti egyetemnek, és communitásoknak, a melyek ezen jogokat tőlünk folytonosan elvonták*, vagy látszattal kifizethetni véltek; *előmozdítása a népnevelésnek és felvilágosodásnak; emelése az ország anyagi jólétének*, hogy végre az államnak ez a szegény, elmaradott, nemzetiségi viszálykodások miatt legmegrongáltabb része is a benső béke valódi áldásainak örvendhessen: ezek voltak azon alapelvek, a melyeket én önök előtt gyakran hangoztattam s a melyekben önök velem teljesen egyetértettek.»

Hogy az ó-százszok mily joggal nevezték magokat néppártnak, arra ugyancsak nála ezen felvilágosítást találjuk:

»Ők minden alkalommal dicsekedtek ugyan democratikus alkotmányunkkal: csak kár, hogy a nép abban épen semmi jogokkal nem bírt, hogy számára még árnyéka sem maradtott fenn azon jogoknak, a melyek egykor Magyarország nagy királyai idejében gyakorlatban voltak.

Képviselletté az önmagokat kiegészítő, elposványosodott communitások lettek, vezetve minden törvényhatóságban egyes ágensek s az azok élén álló nemzeti egyetem által. A titkos

uralmat egy, Szebenben székelő duum- vagy triumviratus gyakorolta, a mely titkos szálak által a legbensőbb összeköttetésben állott olyan bécsi egyéniségekkel, a kik nem alkotmányos magyar, hanem abszolút osztrák emlőkön táplálkoztak. Ezen tisztátalan szellemeknek köszönhető, hogy a nemzet hosszú évek során át arra volt utalva, hogy tisztelt nevét beszennyezve, mások számára gesztenyét kaparjon a parázsából.»

Az ifjú-szász pártnak az új korszak kezdetén kifejtett tevékenysége útjában kettős nehézség állott. A kisebbik az volt, hogy az új országos törvényekben fentartva és megvédve legyenek azon érdekek, a melyekhez a szászság az alkotmányos állami élet keretében is joggal ragaszkodhatik. A sokkal nagyobb nehézség azonban belülről keletkezett, a szász autonómia és kiváltságok uralomban levő képviselőinek azon merevségén, mondhatni: ideges ellenszenvén, a mely semmiféle közjogi változásról tudni nem akart, s oktalan tüntetéseivel nem egyszer tette rideggé a szászság iránti hangulatot a törvényhozás köreiben.

A beláthatatlan fontosságú visszahatás elhárítása s alkotmányos érzékek és rokonszenvök azon jövő iránt, a mely belső bajaikra is orvoslást hozand, egyaránt ösztönözték a segesházi szabadelvűeket, hogy karöltve Kőhalom, a Barcaság és Brassó tömegesebb s más vidékek szórványos rokon-elemeivel, kísérletet tegyenek népek és a sokszorosan háttérbe szorított városi polgárság felvilágosítására s nemzetiségök méltóbb képviselésére. E végett a nyilvánosság egyéb eszközei mellett igénybe vették a sajtó hatalmát is. Szebenben a »*Siebenbürgische Blätter*«-t és Segesházt a »*Sächsisches Volksblatt*«-ot alapították, azt dr. *Lindner Gusztáv* (később a szebeni jogakadémia igazgatója s jelenleg kolozsvári egyetemi tanár) s majd *Schreiber Ferencz* (akkor szebenszéki főjegyző, jelenleg fogarasmegyei kir. tanfelügyelő), ezt pedig *Kessler Dániel* szerkesztősége mellett. A párt szabatosan körvonalazott programját az utóbbi lap, első száma élén közli (1869. jan. 10.), melyből álljanak itt tájékoztatásul a következő részletek:

»Rendezve vannak ugyan örökre emlékezetes országgyűlésünknek a sajtóban képviselt országos közvéleménynyel kapcsolatos összműködése által hazánknak, Magyarországnak

államjogi kérdései; meg vannak ugyan alkotva a törvények a legfontosabb életkérdések fölött; a nagy államépület ugyan készen áll; de ha békésen akarunk abban lakni, szükséges ezen ország minden lakójának világos egyetértése és ragaszkodása ezen közös atyai házhoz; szükséges éber őrködés annak minden rosszindulatú, oktalan és daczos rongálása ellen. Ezen egyetértést, ezen odaadást és ezen őrködést ébresztetni és fenntartani czélja első sorban ezen lapnak is. Mert, fájdalom, még sokan vannak, a kik elégedetlenek lévén az új berendezéssel, nemcsak magokat vonják ki az új házi rend alól, hanem jobb ügyre érdemes kitartással igyekeznek polgártársaikat is attól elidegeníteni.»

»Hogy ezen törekvésekkel, a mennyiben azok a szász nép eddig kiváltságos vezetői részéről nyilvánulnak, szembe kell szállni, az mindenki előtt világos, a ki ezen politikai jogaiból már közel egy század óta kivetköztetett, és magokat feltölt gyámjai által kizárólag életfoglalkozására szorított népnek a nyilvános élet kérdéseiben való kismérvű gyakorlottságán panaszkodik. S melyik igaz és belátással bíró hazafi ne nyilvánított volna ilyen panaszt? S hol van az az elfogúlt, a ki ezen panasz jogosultságát valaha nyiltan kétségbevonni merészelte volna?!«

»Népünk számára egy lap alapítását szükségesnek látjuk, a Királyföld összes lakossága speciális szükségleteinek állami intézményeink új keretébe leendő czélszerű beillesztése végett, mert e tekintetben népünk között a vélemények sokkal inkább eltérők, mint az — és ezt elégtétellel és örömmel nyilvánítjuk — általános megelégedésünkre megoldott államjogi kérdésekben, mert ez utóbbi téren népünk vágyai és nézetei homlokegyenest ellentétben állanak a magokat az ő képviselőikül kiadott *régi vezérek* lármáival.«

»Mi, nemzeti életünk beillesztését közös hazánk nagy érdekeibe a következő módon óhajtjuk népünk nevében képviselni:

a) »A szász municipium vagy esetleg municipiumok részére csupán akkora mérvű önkormányzat, a mely a nélkül, hogy az állam közös érdekeit veszélyeztetné, az ország többi törvényhatóságai jogosultságának mértéke szerint a képvisel-

leti jog megőrzésére és a szász törvényhatóság speciális ügyei intézésére — a kormány felügyelete alatt — szükséges.

b) Szabad községek, a lehető legtágasabb képviseleti alapon.

c) A szász municipium minden lakójának teljes egyenjogúsága, nemzetiségre és vallásra való tekintet nélkül.

d) A közigazgatási tisztviselőknek nem élethosszra, hanem megszabott időre választása, az 1848-ki magyar országgyűlés 23-ik törvényczikke alapján.

e) Tapasztalataink ösztönöznek arra törekedni, hogy ha rögtön keresztül nem is megy, de **előkészíttessék az iskolának elválasztása az egyháztól — s abban a reáltudományok jobban képviselve legyenek, mint eddig voltak; hasonlóan rajta vagyunk, hogy az állam elegendő befolyással birjon a nevelésre és oktatásra azon célból, nehogy egyes confessiók és nemzetiségek iránti sympathiánál fogva ezen nevelésben, az állammal szemben tartozó tekintetek és köteleességek elhanyagoltassanak.**

f) A közgazdaság, földművelés, ipar és kereskedelem terén, mint a szabad mozgás szószólói minden haladást támogatni fogunk, az arra szolgáló eszközök meleg ajánlásával.

Munkásságunkat a sikerre való annál nagyobb kilátással kezdjük meg, minthogy a Segesvár reformfériai által kedvezőtlen időkben és vad zivatarokban az idő barázdáiba hintett magvakat a következő csiraképeseknek bizonyította.«

Ime azon idő és alap, a melyen az említett reform-férfiak egyik kimagasló alakjának, *Fabritius* Károlynak politikai pályája előttünk feltárul. Ez eszmék győzelme tetőpontját az 1871-iki egyetemi gyűlésen érte el, hol az ifjú-szászok képezték a többséget. Példa nélküli eset történetünkben.

A helyi érdekű ügyek közt az első, a melyben e párt segesvári hívei első kísérletöket tették erejük kifejtésére, a városi tanács újra alakítása volt a br. Wenckheim-féle szervezés alapján. Itt jelöltjeik nagy részét keresztül vivén, a választás az ő győzelmökkel végződött. Mire a megrémült, és korlátlan fölényöket ingadozni látó ó-szászok valóságos inquisitiót indítanak ellenfeleik ellen. Az új választás megsemmisítése, s a győztes párt vagy legalább az új testület tekintélyének aláásása végett, ennek egyes tagjaira a leg súlyosabb

erkölcsi-tamadást intézik, a mi sok személyes kellemetlenséget és keserűséget hagyott hátra a kedélyekben.

Fabritius első megválasztatásakor hasonló fegyverekkel küzdöttek ellene és pártja ellen. Ez azonban ép ellenkező eredményre vezetett, mint a mire számítva volt. A polgárságban méltó indignatiót s Fabritiusban azon elhatározást szülte, hogy a politikai téren tartózkodás nélkül és teljes elszántsággal lépjen fel. S az eredmény az lett, hogy az ő több ízben tanúsított erkölcsi batorsága, tiszta jellemének szilárdsága, írói tekintélye és szónoki népszerűsége, személyes és elvbarátai körében osztatlanul őt emelték a bizalom azon magas polczára, hogy győzelmes pártjának befolyása alapján 15 éven át képviselje szülővárosát a magyar országgyűlésen, hol előbb a Deák-, később a szabadelvű pártnak volt állandóan tagja s a könyvtári bizottságban foglalt helyet. Beválasztatott az ó-szász képviselők ellenére, a kiknek Teutsch superitendens volt a jelöltjük, azon bizottságba is, a mely a népiskolai törvényjavaslatot volt elkészítendő.

Képviselői szerepköre csak annyiban mondható korlátoznak, hogy a míg nyelvünk nehézségeit le nem küzdötte, nyilvános beszédeket nem tartott; de addig is az előzetes, különösen Erdélyre vonatkozó tárgyalásokban mindig tevékeny részt vett, és a szervezési munkálatoknál rendesen tekintettel is voltak véleményére.

Az 1868—1872-ig terjedő időben a szász sajtó kifejtett éles pártküzdelve, átvive még a »Neue Freie Presse«-be is, oly mértékben hatott ki a társadalmi életre, hogy az elvi ellentétek a Királyföldön eddig soha nem tapasztalt személyes ellenségeskedéssé fajultak s az onnan való országos képviselőket is mereven távol tartották egymástól. De közbe jövén a német-franczia háború mindent uraló hatása s az 1871. április 4-iki országos ülésen a szászok nemzeti vagyonának (Talmatsch, Szelistye, Töröcsvár) tulajdonjogi kérdése, és az igazságszolgáltatás terén az államnyelv gyakorlati érvényre jutása: a kölcsönösen okozott keserűségekben különben is kifáradt kedélyek a képzelt vészjelre közelebb simúltak egymáshoz s az országgyűlés bezárása előtt kevéssel, 1872. április hó 13-án végbement kibéküléseket otthon Medgyesen, június 4-én és

Segesvárt júnus 11-én tágabb körű hasonló ünnepélyek követvén, végre Fabritius is csendesebb idők élvezésére számíthatott. S ezt, miután az ő béke-jobbja azon 'összinteséggel' volt nyújtva, a mely az ő egész lényét jellemezte, méltán is remélhette. De kicsiben itt is igaznak bizonyult Castelár Emil gyönyörű hasonlata, hogy: valamint a folyót nem lehet kényszeríteni, hogy az medrében visszafelé folyjon, úgy az emberi szabadság is ellenállhatlanul halad a maga végcélja felé. Az ó-szászok időre-órára kibékülhettek az ifjú szászokkal, de azokba s különösen Fabritiusba a magok szellemét belé nem önthették. Az ő előélete és eszméi sem az ő, sem a mások emlékezetéből nem voltak kitörölhetők. Az ő meggyőződése és elvei nem homoktalajban gyökereztek, melyeknek életet csak máról holnapra ígérhetünk. A történelem evangéliumából merítette és követte ő azon hitet, hogy népének sorsa csak a magyarság sorával tartható kapcsolatban. Együtt emelkedik, vagy együtt süllyed az, mint ezt a történelem változó korszakai mutatják. Egy nagy épületet megdönteni nem lehet a nélkül, hogy a tűzfalaihoz támasztott kisebb műhelyeket romjai alá ne temessük. Miután pedig az ó-szászokat épen az jellemezte, hogy ők hitték és követték az ellenkezőt, ennél fogva ők és Fabritius tartós szövetségben nem maradhattak, annyival inkább nem, mert maga a kibékülés a szász érdekek közös védelmére czélzott ugyan, de az ifjú szászok elvi álláspontja, a már életbe lépett közjogi és törvényhatósági intézményekre és a Királyföld összes lakosságának teljes egyenjoguságára nézve teljesen érintetlenül és épségben tartatott fenn, s korántsem jelentette az ó-szászok előtt való feltétlen önmegadást.¹⁾

A medgyesi kiegyezést követő 1872—5-iki országgyűlésen a szász képviselők, közös utasítással (*medgyesi programm*) s némelyek magyar, mások német nyelvű választási jegyzőkönyvvel jelenvén meg, már igazoltatásukra nézve nehézségek merültek fel, melyeket a 8-ik osztályban csak Fabritiusnak, mint választott birónak sikerült elenyésztetnie. Ezután Deák Ferenczcel és pártja elnökével megismertetvén nemzeti ségi programjokat, azon kérdésre: ha e mellett helyet foglalhat-

¹⁾ Fabritius: Rechenschaftsbericht. 1872. máj. 12.

nak-e a pártban, igenlő választ nyertek azon tanács kíséretében, hogy egyes kérdések felmerülésénél előbb mindig a párt kebelében igyekezzenek nézeteiket érvényesíteni.

Igy kerültek aztán az összes szász képviselők a kormány-párt kebelébe.

Ez időszakra esik a Királyföld közigazgatási rendezésének kérdése. Az ország többi törvényhatóságai, sőt már a főváros is rendezve voltak. Az ifjú szászok óhajtva várták, a többiek rettegtek e rendezést. Ezek még mindig a területegységről álmodoztak Szeben központtal. Ennek megfelelő, 12 pontba foglalt fölterjesztést intézett az egyetem az országgyűléshez, 1872. december 16-án.

A medgyesi program erre nézve a következő általános elvi kijelentést tartalmazta: »A 11 szász törvényhatóság s az ezek mindenikéhez törvényesen odatartozó községek, a magok egyetemességében egy municipális egységet képeznek (universitas). Az egyes köröknek vagy az egésznek változtatása, valamint két vagy több szomszédos kerületnek egyesítése a municipális jogok együttes gyakorlására — csak az illető kerületek és a szász egyetem közreműködésével engedhető meg.« Hogy azonban az integritás elvének gyakorlati kivitelében helyrajzi nehézségek merülhetnek fel, azt Fabritius korán észrevette. »Mert — szerinte — ha itt csupán a 11 szász kerületről volna szó, az elhatározás könnyű lenne. De minden jel odamutat — folytatja tovább — hogy e 11 kerületnek legalább Felső-Fejérmegye közéje eső parcelláit s talán még többet is magába föl kell vennie. Ezen területnagobbodás ellen törekedni vagy azt épen elutasítani érdekünkben sem feketik, s a magyar országgyűlésen nehezen is lenne ez álláspont védelmezhető, sőt a német külföld előtt is rossz hírbe hozna minket, mint a hol teljességgel nem értenék meg, hogyan vagyunk mi képesek visszautasítani olyan területeket, a melyek közöttünk fekszenek, s a melyek lakossága részben nemzetiségre, részben hitvallásra nézve nagobbára velünk rokon.« ¹⁾

Minhogy pedig a medgyesi program szerint »a (szász) nemzet elvárja, hogy a szász képviselők úgy a legközelebbi

¹⁾ Fabritius: Rechenschaftsbericht. 1874. május. 26-án.

nemzeti egyetemen, mint a magyar országgyűlésen az őt érdeklő kérdésekben mindig egységesen szavazzanak — érdekes lesz tudnunk, hogy minő törekvések és vélemények nyilvánultak közöttük a szászság e legfontosabb kérdésében. Fabritius ennek a következő ismertetését adja:

»A szász képviselők egy része kötelességének tartotta arra törekedni első sorban, hogy a nemzeti egyetem felterjesztésében foglalt 12 pont vitessék be az országgyűlés által alkotandó törvény tartalmába; ha pedig erre nézve a kormány támogatása megnyerhető nem lesz, késznek nyilatkoztak elfogadni alapúl a kormányjavaslatot s igyekezni azon hozzáadások és változtatások keresztülvitelére, a melyeket értekezleteinken, a medgyesi program alapján szerkesztettünk. Hozzájuk csatlakozott később egy más csoport is, a mely a 12 pont mellőzésével ugyan, de a törvényhatósági életnek az egyetemben való túlságos központosítása alapján, egy kisebbségben maradt törvényjavaslatot dolgozott volt ki.«

»A szász képviselők más része a 12 pontot nem tartotta célravezetőnek. Ennek nézete szerint a cél csak az lehetett, hogy a lehető legrövidebb alkotmányos úton és a lehető legrövidebb idő alatt, a királyföldi viszonyoknak megfelelő jó törvény jöjjön létre, hogy közigazgatás tekintetében végre a szász föld is, hasonlóan az állam többi részéhez rendbe jöhesse. Ennek a célznak elérésére azonban a 12 pont nem alkalmas. *A közvélemény Medgyesen oda nyilvánult, hogy a szászok nem vehetnek több jogot igénybe, mint az állam többi törvényhatóságai.* Az összes többi törvényhatóságoknak pedig a törvényt az országgyűlés adta, s hogyan gondolhattunk volna mi arra, hogy az országgyűlés ezen fontos szervezési jogot, kedvünkért a maga kezéből kiadja s a szász nemzeti egyetemre bízza a törvényalkotást a Királyföld számára!! De feltéve, hogy kormány és országgyűlés megfelel az egyetem kívánságának s a 12 pontot a királyföld rendezésére nézve törvénynyé emeli: ez még nem lett volna nekünk közigazgatási törvény, hanem az egyetemnek még csak ezután kellett volna egy olyat kidolgoznia, s azt azután a kormányhoz és országgyűléshez elfogadás végett betérjesztenie — s így végre is azt nyertük volna törvényül, a mit az országgyűlés ad. A mig azonban ezen kerülő

úton közigazgatási törvényhez jutunk, az alatt sok idő eltelt s a Medgyesen sok bajjal leküzdött pártviszályok újra kezdődtek volna. Ha a nemzeti egyetem őszinte szándékkal s nemes bátorsággal bír vala valami czélszerűt tenni, akkor neki nem kellett volna a medgyesi program, sok nevezetes kérdést eldöntetlen hagyó 12 pontjának egyszerű — s még nem is szóhí — leírására szorítkoznia, s még kevesbbé olyan zárkéréssel rekeszteni be azt, a mely a medgyesi határozatokkal ellentétben áll; hanem teremtfői tevékenységgel egy törvényjavaslatot szerkeszteni, a melyet a minisztérium a maga törvényjavaslatának kidolgozásánál felhasználhatott volna. — A nemzeti egyetem azonban kényelmesebbnek tartotta ezen nehéz munkát kikerülni. *A nemzeti egyetem egyébiránt, főkép az utolsó 25 év alatt, teljesen képtelennek bizonyult be a királyföldi közigazgatási viszonyok szabályozására valami életképest hozni létre.* Bármily gyakran fejtett is ki törvényhozási és rendezési tevékenységet, alkotásait soha sem az egyik, sem a másik kormány helyben nem hagyta. *Képzeltetetlen sok pénzt nyelt el a nemzeti vagyonból, a mit közoktatási czélokra hasznosabban fordíthattunk volna, s egyebet még sem ért el, mint hogy Erdély minden többi nemzetiségei ellenszenvét és gyűlöletét, épen haszontalan munkái által, reánk fordította.* Jövőben okosabb és gyakorlatibb czélokat kellene követnünk és a pénzt hasznos dolgokra fordítanunk. Most már annak a szükségessége előtt állunk, hogy valami kézzelfoghatót, a Királyföld lakóira nézve valami hasznosat hozzunk létre. Mi, a kik Budapesten a helyzet és a számításba vehető tényezők felől jobban vagyunk tájékozva, mint a vidéken lévő urak, *magunkat az egyetem czélszerűtlen határozatának nem vethettük alá, annyival inkább, mert mi a mandatumot nem egynéhány ember szűk körétől, hanem a képviselő-választók nagy tömegétől nyertük.* Nekünk legjobb tudásunk és lelkiismeretünk szerint kell eljárunk, a mint azt a Királyföld java megköveteli. A ki a képviselőház irányadó tényezőit ismeri, a ki nem hagyja figyelmen kívül, hogy a sajtóban mily hevesen támadják meg még magát a miniszteri javaslatot is, s a ki főkép a nemzet politikai életével nem akar könnyelműen játszani, egy perczig sem álmíthatja magát azon reménnyel, hogy a 12 pont, nem is tekintve annak czélszerűtlenségét, keresztül vi-

hető lenne. — A házban legfeljebb a miniszteri javaslat, ha elfogadtatik. Ha tehát a megyesi program alapján fogalmazott javaslataink felvételét előmozdítani óhajtottuk, ez csak úgy volt lehetséges, hogy azokat még, a míg időnk volt, a minisztériumnak előterjesztettük s azt arra bírni igyekeztünk, hogy javaslatát azok felvételével terjeszsze a ház elé. — A képviselők e csoportjának nézete kétszer nyert szavazattöbbséget, s ennek következtében az egyetem 12 pontja el lett ejtve és a miniszteri javaslat a részletes tárgyalás alapjául elfogadva. Pártcsoportosulásunk ez ismertetésénél, mellőzve a neveket, csak azon feltűnő jelenséget említem fel, hogy a legtöbb szász törvényhatóság két képviselője egymással homlok-egyenest ellenkező vélemény mellett küzdött — s ennek daczára mindenik azt vélte, hogy a megyesi program szellemében cselekszik.« ¹⁾

Hogy Fabritius a szász képviselők azon csoportjához tartozott, mely a gyorsabb és egyenesebb utat választotta a Királyföld rendezésére, már az ő ecseteléséből és az egyetemmel szemben elejétől fogva elfoglalt álláspontjából önként következik. Később azonban álhirek terjesztése által, mintha t. i. két miniszter ígéretet tett volna a 12 pont támogatására, ennek hívei egy harmadik szavazást provocáltak s többséget nyervén, mind a két javaslat benyújtatott a minisztériumhoz, mely körülmény nem kis befolyással volt arra, hogy a törvényjavaslatnak a ház előterjesztése egészen 1876-ig késleltessék. A szász képviselők actiója most ez irányban megszűnt ugyan, de a királyföldi sajtóban annál tevékenyebb izgatás vette kezdetét a miniszteri törvényjavaslat ellen. S időközben 10 szász-képviselő részint a Deák-körből, részint magából a pártból is kilépvén, most ez izgatás üldözőbe vette azon 9 képviselőt, a kik ki nem léptek s a kik közé Fabritius is tartozott. Ezzel a szakadás az ó- és ifju szászok között ismét bekövetkezett s Fabritius személyére nézve különösen mindvégig fenmaradt. Ez időtájt még Frankfurtból is fenyegető levelet kapott a melynek tartalma szerzőjét erdélyi embernek mutatja.

A Királyföld rendezésének késedelmét egyenesen az

¹⁾ Fabritius : »Rechenschaftsbericht.« 1873. ápr. 15-én.

ó-szászok okozták, a kik, mint Fabritius mondja, a kormánynak ez irányu törekvéseit »mindig hevesen és leplezetlenül ellenezték, és a nekik kéz alatt tett ajánlatokat, kedvezőbb idők reményében, visszautasították.«

Végre 1876. márczius 22—25-én e törvény mégis létrejött s benne kimondatott, hogy a Király-föld törvényhatósági területeinek szabályozása a vele szomszédos területekével egyenlő tekintet alá esik s a közigazgatásban fennállott különbségek a területrendezés után megszűnnek. Az egyetem működésköre csupán a közművelődési térre szorítottatott, rendelkezési joga a nemzeti vagyon felett jövőre is fentartatván. A kezelése alatt álló alapok és azok tulajdonjoga biztosítottatott. »Ezen törvény tárgyalásánál — mondja Fabritius — az volt az én erős meggyőződése, hogy a szász nemzet régi, a korábbi erdélyi országos törvények által elismert, kiváltságos állása, a mai alkotmányos Magyarország keretében, többé nem tartható fenn. Ezért a kormány oldalán voltam, a melylyel szemben csupán az ó-szászok képeztek tehetetlen ellenzékét.«

Az erre pár hó alatt következett területrendezési törvényre vonatkozólag így nyilatkozik: »Ez a törvény Erdély politikai beosztásának, tudvalevőleg egészen más alakot adott, mert az többé-kevesbbé annak minden részét érintette, a Király-föld egyes részeit pedig tökéletesen átalakította. Ezen törvény tárgyalásából került ki Nagy-Küküllőmegye Segesvár központtal. Tudva van, mennyi támadásnak volt épen e megye minden oldalról kitéve. Magok az ó-szászok, miután javaslatukat (két nagy szász-megye) nem tudták keresztül vinni, rosszul értelmezett politikai következetességből, passiv szerepre szorítkoztak, kevés kivétellel nem is szavaztak, s fájdalommal kell megemlítenem, hogy az én segesvárszéki képviselőtársam is e passivisták közé tartozott. Hogy Wächter barátom, a ki egyszersmind a törvényjavaslat előadója volt a házban, és én, ezúttal is, híven támogattuk a kormányt, mondanom se kell. Hogy azonban különösen e megye létrejött, az egyedül Tisza Kálmán miniszterelnök államférfiúi belátásának és megingathatatlan kitartásának köszönhető, és én a hálátlanság tényének tekinteném, ha Nagy-Küküllőmegye ezen államférfi pártjához,

mindaddig, míg Ő Felsége a király bizalmával őt megajándékozni kegyeskedik, valaha hűtelessé lenne.«¹⁾

Elfogulatlanságának e nyilatkozatok annál fényesebb bizonyítékai, mert ezeket ugyanakkor mondja, midőn szülővárosát egyfelől a törvényszék elvesztése s másfelől épen az utóbbi törvény alapján megszűnt külön képviselőküldési joga fölött kell vigasztalnia. De azon tényben, hogy Brassó és Szében addigi egy képviselőjök helyett ezentúl kettőt választanak, lehetetlen volt a törvényhozás objectiv igazságos mértékét el nem ismernie és arra polgártársai figyelmét fel nem hívnia.

Nyilvános beszédei egyikében a nemzetiségi törvény tárgyalásánál szólal fel — Bömhessel együtt — a német nyelv törvényes jogainak védelmére ugyan, de egyszersmind kijelentvén, hogy ha e többnyelvű államban a nemzetiségi törvény nem elégít is ki mindenkit, az ifjú szászoknak hazafias kötelessége volt nem tartani azokkal, a kik az állam territoriális feldarabolására s ennélfogva idővel annak integritása veszélyeztetésére törekedtek, — valamint azt is be kellett látniok, hogy egy egységes és jó kormányzás csak *egy* állami nyelvet tételez föl — s nálunk ez nem lehet más, mint a magyar nyelv.

Másik beszédében — a személyes kereseti adó-törvény tárgyalásakor (1873. márcz. 17.) — az erdélyi fejletlen ipar- és kereskedelmi viszonyok alapján, a közép és alsó néposztály fokozottabb megterhelését méltánytalannak tüntetvén fel, a szász képviselők közül egymagára a javaslat ellen szavaz, mert ő — úgy mond — nem ígért ugyan választóinak adóleszállítást, de ennek az ellenkezőjével lepni meg őket, ép oly kevésbé van bátorsága. Egyszersmind rámutatván, hogy a 40—50 millió évi adóhátralékok a legvagyonosabb vidékeken és körökben halmozódtak fel, határozati javaslatot nyújt be, hogy a pénzügyminiszter utasítassék részletes kimutatást terjeszteni a ház elé a megyék és községek adónemenkénti hátralékairól, személyesen nevezvén meg az 500 forinton fölüli hátralékosokat. Tudva van, hogy a szorongatottabb pénzügyi években mily élénken tartotta fenn magát e követelés.

¹⁾ Fabritius : Rechenschaftsbericht, 1878. júl. 14-én.

A mily nyiltan és őszintén védelmezte választói érdekeit a képviselőházban, ép oly hazafiasan szólott közöttük ennek közjóra czélzó alkotásairól. Tanúskodnak erről beszámoló beszédei, melyek elsejében különösen kiemeli az anyagi jólét előmozdítására czélzó nagymérvű vasutépítkezést, melyből az Erdélynek jutott 81 mérföld hosszú vonal minket nemcsak a nyugattal köt össze, hanem kelet felé egész a Feketetengerig nyit útát iparunknak és kereskedelmünknek. E beszédből nyerrünk tájékozást arról is, hogy a keleti vasút irányának megálapítására miféle tényezők bírtak befolyással. E tekintetben háromféle törekvés került felszínre. Az első az ó-szászoké, jelesen a szebenieké, mely a vonalat Verestoronynál akarta az országból kivezetni; a második több erdélyi magyar képviselőé, melynek alapján az Maros-Vásárhelyen át, a Székelyföldön vonult volna keresztül; végül az ifju-szászoké, a kik közül Bömches és Trausenfels brassói képviselők csatlakozván a br. Szentkereszty-consortiumhoz, egy bécsi házzal összeköttetésben letett 500,000 forint cautio segélyével nemcsak a Warring és Eckersley-társaságot indították olcsóbb vállalkozásra, hanem 1868. deczemberében hozott alsóházi végzés által biztosították a vonal mai irányát is, a mely a mellett, hogy a Királyföldnek nagy előnyöket nyújt, egyszersmind hasonlíthatatlanul jobban felel meg Erdély általános érdekeinek s kevesebb sérelmes a Székelyföldre is, mint az utopicus verestoronyi irány.

A népiskolai törvényről hasonlóan elismeréssel nyilatkozik, mint a mely a felekezeti iskolák fennállását olyan feltételekhez köti, a melyek biztosítékot nyújtanak az államnak, hogy polgárai megfelelő nevelésben részesüljenek, — s az erdélyi ág. hitvallásu egyházat is arra fogja ösztönözni, hogy a tanítóképzésre és díjazásra s egy egységesebb tanterv követésére nagyobb gondot fordítson.

Bátor és hazafias nyilatkozata volt az is, a mely mellett választói helyeslő feliratát terjeszti elő a Schmidt Conrád szász comes elmozdíttatása fölött, mely esetből az ó-szászok nemzetiségi sérelmet csinálván, valóságos ostromot intéztek volt a kormány ellen.

Több ilyen eset volt, a melyben ő, midőn tisztult és pártatlan felfogásával s erélyes föllépésével egyfelől az alkot-

mányos tekinteteknek hódolt, másfelől enyhíteni igyekezett azon komor hangulatot, a melyet politikai ellenfelei keltettek föl koronként az országos közvéleményben, honfitársai ellen, a kik még adósok emlékének azon elégtétellel, hogy e nem csekély érdemét kellőképen elismerjék.

*

*

*

Fabritius, a fennebbiek szerint, politikai tekintetben a jó hazafi és józan szabadelvű polgár emlékét hagyta hátra, a ki híven szolgálta nemzetiségének érdekeit, a nélkül, hogy az állam érdekeivel ellentétbe jött volna. Ő politikai elfogulatlan-ság nélkül hirdette, hogy a királyföldi intézmények stagnálása középkorias eszméken nem felel meg a népjog történeti fejlődésének, és a magyar állam szabadelvű alkotmányos kormányformájának. Ő többre becsülte az egyetemes szabadságot a szabadalmaknál s bátran hirdeté, hogy a »szászok nemzeti existenciáját többé nem szabad kiváltságokra fektetni, hanem erkölcsi erejük szabad kifejtésére, s a földművelés, ipar és kereskedelem terén felmutatandó szakadatlan előhaladásra és hasznosító szolgálatokra.« — E meggyőződéséhez hű maradott egész politikai pályáján, s jellemének tisztaságát és erejét egyéni czélok árnyától nemcsak mentve hagyta a gyanúsítások ellen, hanem elveinek hozott áldozatok árán, kortársai tiszteletében még magasabbra emelte azt.

Ő nemzetisége egyházi és politikai kérdéseiben mindig egy uralomban álló hatalmas többséggel állott szemben s elvi ellenfelei az aránytalan küzdelmet a személyeskedés sok keserűségeivel tetézték. — Általánosan hasznosnak elismert irodalmi munkásságára is kiterjesztették ellenszenvöket, megtagadván az utóbbi években dolgozatai felvételét honismertető egyetők közlönyébe (Archiv des Vereins für Landeskunde S.). E körülménynek tulajdonítható egyfelől, hogy kéziratban maradt dolgozatainak száma oly nagy. Már segesvári segédpap-ságát sem anyagi előnyökért cserélte föl az apoldi állomással, hanem azon alárendeltség miatt, a melyben helyi presbyteri-uma — politikai gyanuskodásból — még irodalmi tanulmányok végett sem adott szabadságot Kolozsvárra vagy Buda-

pestre utaznia. Később elért nagyobb függetlenségét más módon igyekeztek korlátozni, és őt tétlenségre kényszeríteni. Az 1875—78-ik évi országgyűlésre nyert mandatumának önkénytes letételét előbb rábeszéléssel és ígéretekkel kísérelték meg elérni. Miután ez nem sikerült, helyének elfoglalhatása végett beadott kérelmét, egyházhatósága négyszer utasította vissza, s csak mikor a delegatióba hivatott be, nyerte meg a kért engedélyt; holott más három szász pap — az ó-szász pártból — képviselői állását a házban már régen elfoglalta volt.¹⁾ »Ekkor — úgy mond — ellenfeleim áskálódásaikat egyházközségem leple alatt indították meg, ezen utat tartván alkalmasnak lemondásra kényszeríteni engemet.« — Egyéb vádnak alig lehetett még látszólagos alapot is nyújtani, mint papi teendőinek elhanyagolását a képviselőség miatt. Hogy azonban e tekintetben se adjon fegyvert ellenfelei kezébe, a confirmatióra való előkészítést mindig személyesen végezte s az ünnepeket hívei körében töltötte, sőt utóbbi időben a hetes-ségébe eső vasárnapokra is mindig hazautazott a fővárosból, — s volt eset rá, hogy szombaton későn érkezvén a vonattal Segesvárra, onnan, miután fuvar nem mindig állott rendelkezésre, a három órányi utat, éjnek idején, gyalog tette meg községeig, csakhogy kötelességét pontosan teljesíthesse. Daczára mind e hűségnek s az egyházközségében uralkodó rendnek, utolsó képviselősége idejében egy egész éven át hiába sürgette szabadságoltatása iránti kérésének elintézését. E helyett, egyebüktől szerkesztett s községéből beadott panaszok alapján egyik egyházköri és püspöki visitatio a másikat érte ottan, a mit, ámbár ő elmarasztalható soha semmiben sem volt, az önértékes férfiú végre megsokalván, 1879. novemberében, miután családja részéről sem talált ellenzésre, papi hivataláról való önkénytes lemondását bejelentette hivatalosan, egyházköri előjáróságának, miután megelőző vasárnapon híveitől már elbúcsuzott volt. Meglepetve állották körül az egyszerű jó emberek szeretett papjokat; a megdőbönt presbyterium, élén a gondnokkal, vonakodott átvenni a kulcsokat, a sokaság némán könnyezte a nép igaz barátját s az ifjuság koszorúkkal és virág-

¹⁾ E tárgyban folyt polemiját lásd az »Ungarischer Lloyd« 1875. évi 286—91—94. és 1876. évi 6-ik számában.

csokrokkal halmozta el kocsiját, mely csak lassan bontakozhatott ki a községből kiözönlő kíséret tömegéből. Segesvári barátai, a kik közé visszatért függetlenül élni, nem kis mértékben voltak meglepetve, s ellenség és barát egyaránt bámulta a lemondás azon tényét, melynek párját az erdélyi ág. hitv. egyház történelme nem mutatja. Az eset megdöbbenő és elnémitő hatása nyilvánult azon mély hallgatásban is, a melylyel lemondását igazoló és a sajtó téren is közrebocsátott nyilatkozatát, e kemény vádiratot, fogadta, úgy az egyházi főhatóság, mint az ennek szolgálatában álló sajtó. Érezték, mert érezniök kellett, hogy ellenfelöket, midőn lefegyverezni és megsemmisíteni akarták, az jellemének és hazafiságának teljes fényében emelkedett föléjük. S e fény kicsinyes fogásokkal többé elhomályosítható nem volt,¹⁾

Azon 15 év, a melyet ő férfikora legjavából a leghálátlanabb pályák egyikének szentelt, az erdélyi szászok törté-

¹⁾ A lemondási nyilatkozat szóhű fordításban :

»A kerületi és országos consistorium hivatalos beavatkozásának szándékos abbahagyása az apoldi presbyterium ellen, minélfogva én több mint egy év óta nem mehettem annyira, hogy országos képviselői kéresem a Budapestre mehetés iránt való engedélyért, az apoldi presbyterium által az egyházközség képviselő-testülete elé terjesztessék ;

a pártoskodó kedvezés, mit felbujtogatott elleneimnek a presbyteriumban, a kerületi és országos consistorium évek óta nyujt, mi által a hajoknál fogva előrántott, ellenem irányzott szünetnélküli támadások, bepanaszolások, sértegetések dolga mindig újabb táplálékot nyert ;

a hivatali hatalommal való lelkiismeretlen visszaélés a kerületi és országos consistorium részéről, a melyek minden alkalmat felhasználtak, hogy tekintélyemet a községben aláássák, munkásságomat megbénítsák, és nekem megnemérendemlett keserűségeket okozzannak, — a melyek magok tekinteten kívül hagyván az egyházi alkotmányt és a törvényes jogformákat, jog helyett önkényt gyakoroltak, s azon kifogásom fölött, hogy elfoglalt bírák, magokat egyszerűen és önhatalmilag túltették, hogy gyűlöletöknek és üldözési vágyoknak gyeplőszárait, az egyházi autonómia köpenye alatt, kedvök szerint megereszthessék : mindezen előzmények az apoldi egyházközségben olyan állapotokra vezettek, a melyek egy áldásos papi tevékenységet az én részemről lehetetlenné tesznek, s mivel az utolsó választásoknál presbyteriumban és képviselő-testületben makranczos és kötekedő természetű emberek nyertek mesterséges úton többséget, az izgalom és békétlenség vége be nem látható, — vagyonom pedig s talán

netének legkritikusabb átmeneti korszaka volt. Egy nemzedéket látunk ott a közügyek élén, mely hagyományok és kiváltságok emlőin nevedekve, azokhoz való szívós ragaszkodásában veszedelmet pillant meg az újkori jogfejleményben s ellenségnek vél mindenkit és mindent, a mi saját álláspontján kívül esik; annak a törvényes hatalmat is, a mely nem tűzhette feladatává külön mértékkel mérni a jogot egyik nemzetiségnek a másik fölött. Magát azon nép védőjének adja ki, a mely nép szenvedőleges lépcsőül szolgált az ő uralmához s a melynek e korlátlan hatalom fentartása érdekében nem állott, sőt a mely a személyes politikai jogok és előnyök teljesebb birtokába csak azután léphetett, a mint feudális autonómiájának békőiből kiszabadult.

Ez eszmekörnek és szóvivőinek híve Fabritius sohase

maga életem is — utalok csak az ismételt tolvajlásokra és ama névtelen levelező-lapra, a melyben halállal fenyegettek — némely durva emberek szenvedélyeinek fölszabadításával még nagyobb mértékben lesz veszélyeztetve, mint eddig.

E különösen az egyházi hatóságok hivatali visszaélése által Apoldon létrejött körülmények következtében, kényszerítve látom magamat azon, az erdélyi ág. hitv. evangélikus egyház kebelében eddig hallatlan lépésre, hogy az aljas és megvetésre méltó eszközök birtokosainak útjából kitérjek s 29 évi szolgálattal szerzett összes jogaim fentartásával mint apoldi pap állásomról lemondjak. Mindazonáltal arról nem mondok le, hogy az egyházi autonomia köpenye alatt úzótt önkény és erőszak ellen ő Felsége kormányánál, esetleg magánál ő Felségénél panaszt és a bűnösök ellen kártérítési igényt emeljek. (E szándékáról később lemondott).

Egyszersmind közlöm, hogy én vasárnap megtartott búcsúprédikációim után Apoldot odahagytam, és a papi udvart kiürítettem. A papi ház, levéltár, eklésia-láda és sütőház kulcsai idevannak mellékelve. A többi kulcsok pedig, a melyek még nekem átadattak, az illető ajtóknál találhatók.

Minthogy a curator, a kinek én, mint helyettesemnek, a levéltárt, az eklésia ládáját, a papi udvart stb. szombaton átadni akartam, tanúk előtt kinyilatkoztatta, hogy semmit átvenni nem akar, a levéltárszekerényt tanúk előtt lepecsételt, s most már megyek Budapestre, a honnan az egyházi hatóságok hibája miatt elég soká vissza voltam tartva. Segesvár, 1879. november 11. Fabritius K.»

Nyilvánosan is közreadva a »Hermanstädter Zeitung« 1879. évi 278-dik számában.

volt. Már kora ifjúságában bizonyosságot tett arról. Pedig népét és nemzetiségét ő is becsülte és szeretete annyira, mint az ellennézetűek bármelyike. Bebizonyította ezt polgártársai előtt, a kik benne örökké jogaik védőjét tekintették s bizalmukat tőle soha meg nem vonták, a mi a néhainak zaklatott életében állandó vigasztalást nyújtott. *Az országos politika terén elért legnagyobb sikerének azt mondhatjuk, hogy elvtársaival karöltve, hathatósan ébresztette a szépségben azon szellemet, a mely többé nem hódolt feltétlenül semmiféle kaszturalomnak, s a mely megtörte a tartózkodás és bizalmatlanság azon általános mérvét, mely különben az új intézményekkel szemben terveztetett.* A nép testvérisége eszméjétől sugallt e kettős szolgálat hazájának és nemzetiségének, mindkettő részéről, mint az önzetlen közvetítés hazafias érdeme követeli a teljes elismerést. Az ő korában erre volt legnagyobb szükség, s ő e szükséget bölcs belátással ismervén fel, férfias elszántsággal szentelte annak életét, jellemét és tehetségeit. Minél szakadatlanabb volt az üldöztetés ellenfelei részéről, annál szívósabb lett odaadása és kitartása azon ügy mellett, a melyet jogosnak és igazságosnak ismert fel. Tudományos szolgálatai mellett e jellemszilárdság és hűség az, a melynek tisztelettel adózni nekünk is hazafias és kedves kötelességünk. Legyen ez addig is rokonszenvünk emléke korai sírja fölött, míg a jövő és történelem jobban megvilágítandja azon göröngyös utat, a melyen szolgájának lábai nem egy vérző nyomot hagytak hátra.

* * *

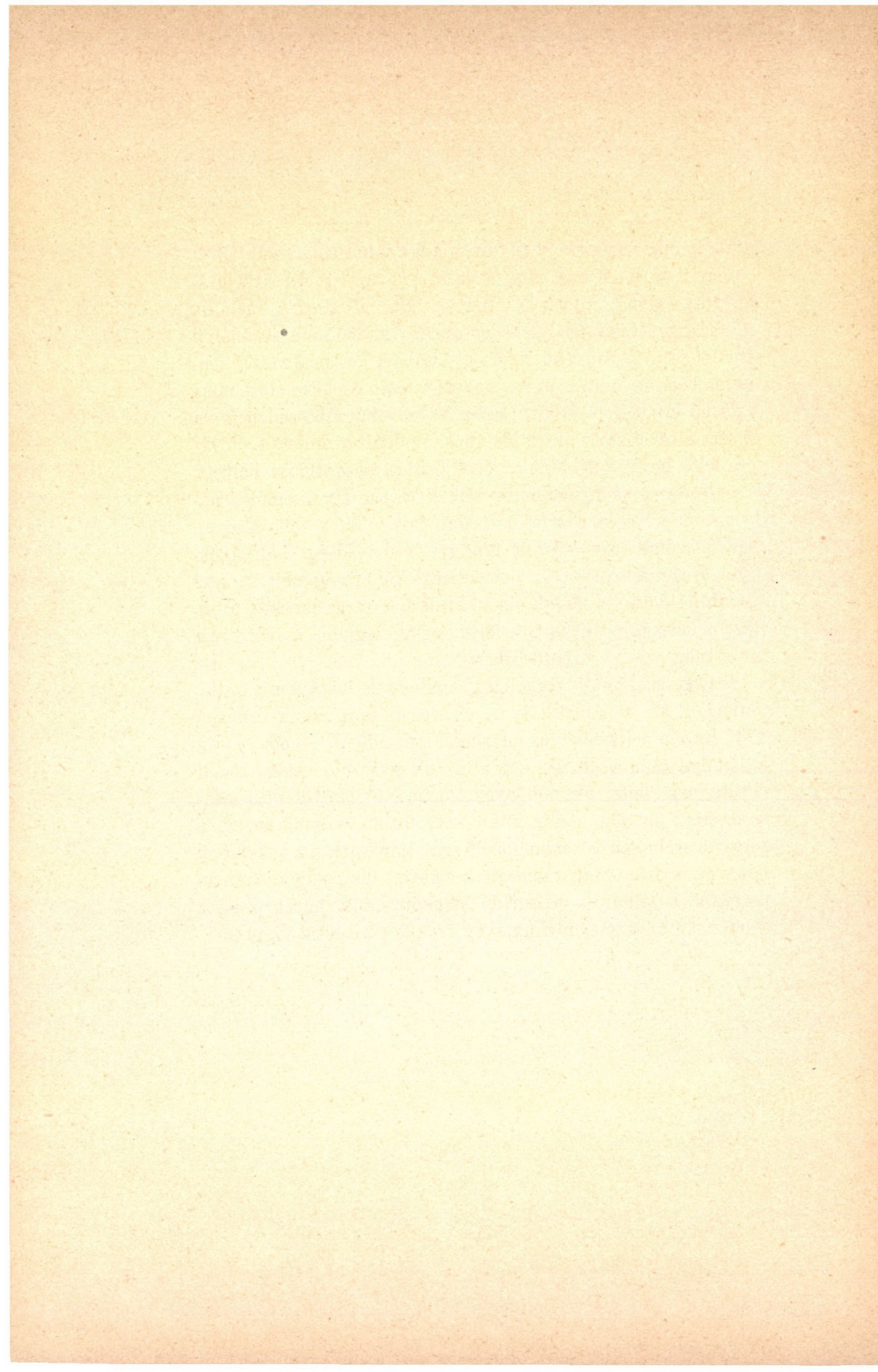
A közügyek szolgálatára szentelt életnek ritkán jut az a szerencse, hogy **családi érdekei** el ne hanyagoltassanak. Főleg ha gyermekekkel áld meg a gondviselés: minden nap és minden óra igényt támaszt a családfő gondjaira. Az élet anyagi és erkölcsi kellekei, a nevelés szellemi föltételei folytonosak s művelt ember nem engedheti meg, hogy azok szüneteljenek. Ugyannyira, hogy ha e kötelességek hű teljesítésére gondolunk, lehetetlennek kellene itélnünk a nyilvános élet sok nevezetes igényeit el nem utasítanunk. S valóban az emberek nagy része hasznosabb munkát végez családjá körében, mint végezhetne egyebütt. S jaj lenne társadalmi és nemzeti életünknek,

ha a többség ott hagyná e legelső kötelességeit. Még a közpálya hivatottjai is csak úgy győzhetik le némileg a nehézséget, mely kettős feladataik elé tornyosúl, ha oly nőt bírnak élettársúl, a ki nemes erkölcsi és szellemi képességek birtokában csökkenteni képes azon hiányokat, a melyek a mellőzött tűzhely körül előállának.

Fabritius Károlynak 15 évre terjedő nyilvános politikai pályája, szintén csak annyiban nem mondható hátrányosnak sok gyermekkel megáldott családjára nézve, a mennyiben gondviselése oly nőt adott oldala mellé, a ki értett a szűkös anyagi eszközöknek okos felhasználásához és gyermekei gondos neveléséhez. S a ki e mellett felemelkedni bírván azon magaslatra, a melyen a férfi előtt a hazafiúi pálya fenséges mezeje nyílik meg, férjét soha nem ellenezte, nem tartotta vissza szellemének és lelkiületének hivatása követésében. E magasabb összhang, e szellemegység szolgált boldogsága alapjául azon életnek, melynek java részét a közügyek szolgálatában, a közpálya vérző tövisétől sebezve láttuk lezajlani. Egyetlen eset volt, midőn e jó szellem figyelmeztető hangot emelt: a néhai-nak utolsó képviselősege, a melynek ő hivatalát s fájdalom életét is áldozatul hozta. Történelmi kutatásait akarta befejezni, hogy azután visszavonúlva a politikai pályáról, életének hátralevő részét kizárólag családjának és kedvencz tudományának szentelhesse. A múzeum könyvtárával már készen volt s az egyetemében dolgozott hangyaszorgalmával, midőn 1880. deczember 11-én a gépszoba ajtaján belépven, lezuhanásában két oldalbordája s jobb lábának al- és felczombsontja eltörött. Az üllői-úti klinikában dr. Kovács József odaadó gondos gyógykezelése oly gyorsan segített szenvedésein, hogy a rémhírre felsietett neje és gyermekei azon megnyugvással távozhattak foglalkozás-körükbe, hogy a szeretett családfő megvan mentve és visszaadva övének. Tréfálva jegyezte meg, hogy ő immár hasznát is vette azon klinikának, melynek országos költségeire csak nem rég adta szavazatát. A főváros és a sajtó osztatlan részvétét a legmagasabb kegy, ő Felsége a király látogatása koronázta meg, mely ritka megtiszteltetés boldogító jutalom volt a derék hazafi küzdelmei és szenvedései nyomán s megpecsételése azon hitnek, hogy honához és királyá-

hoz híven teljesítette kötelességeit. Édes érzés a múltra s bátorító remény a jövőre. . . . Fájdalom, e reményt és élte fákláját hamar kioltotta régi vesebajának felújulása, mely 1881. február 2-án bezárta a még csak 54 éves férfi földi pályafutását. Ravatalánál kifejezve láthatta vigasztalhatatlan családja az országgyűlés, a királyi kormány, az Akadémia, a történelmi társulat és a fővárosi közönség gyászában, koszorúiban és képviselőletében az ország osztatlan tiszteletét és részvétét, mely érzés hű kifejezésre talált *Győry Vilmos* búcsúbeszédében s a nemzet által osztott gyász kíséretül szolgált szeretett szülővárosa felé, hova a néhainak porai boldog viszontlátás helyett, február 5-én, végnyugalomra tértek vissza. Itt a temetés nagyon ünnepélyes, a részvét osztatlan és általános volt. Megyei, igazságszolgáltatási, városi, tanügyi és honvédségi hatóságok, a polgárság felekezeti és nemzetiségi különbség nélkül, s az apoldi küldöttség: mindnyájan hirdették megjelenésök által, hogy a segesvári sírkert, a haza egyik legjobb fiának nyújt többé meg nem zavarható békét.

Oda szállanak kegyeletes érzelmeink szárnyán e pillanatban a mi gondolataink is, eltávozott tagtársunk érdemei előtt leróni a tisztelet és megemlékezés adóját, — oda, hol a kipótolhatatlan veszteség fájdalmában gyászoló család régen siratja már fejét. Mi e könyeket nem letörülni, hanem meg-nemesíteni jövőnk, midőn a tántoríthatatlan jellemű hazafi, a sorsával erőlyesen és bátran küzdő igaz embernek s a tudomány hangyaszorgalmú napszámosának emlékét ünnepeljük. Szenvedéseit mi is fájlaltuk, balsorsát megkönyeztük, nevét pedig a testvériség biztató symbolumakép örökké emlegetni fogjuk.

THE BRITISH

THE BRITISH

THE BRITISH

THE BRITISH

THE BRITISH

THE BRITISH

THE BRITISH

THE BRITISH

THE BRITISH

THE BRITISH

THE BRITISH

THE BRITISH

THE BRITISH

THE BRITISH

THE BRITISH

THE BRITISH

THE BRITISH

THE BRITISH

THE BRITISH

THE BRITISH

THE BRITISH

THE BRITISH

THE BRITISH

THE BRITISH

THE BRITISH

THE BRITISH

THE BRITISH

THE BRITISH

THE BRITISH

THE BRITISH

THE BRITISH

THE BRITISH

THE BRITISH

THE BRITISH

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHUNYT TAGJAI FÖLÖTT.

1882.

I. Emlékbeszéd Korponay János l. tag fölött. Kápolnai Pauer István l. tagtól.	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd dr. Suhayda János levelező tag fölött. Dr. Konek Sándor r. tagtól	10 kr.
III. Emlékbeszéd Morócz István lev. tag felett. Galgóczy Károly lev. tagtól.	10 kr.
IV. Emlékbeszéd Révész Imre lev. tag felett. Ballagi Mór r. tagtól.	20 kr.
V. Emlékbeszéd Brocca Pál külső tag felett. Lenhossék József rendes tagtól	30 kr.
VI. Emlékbeszéd Asbóth Lajos lev. tag felett. Kápolnai Pauer István l. tagtól.	10 kr.
VII. Emlékbeszéd Ami Boué külső tag felett. Dr. Szabó József r. tagtól	10 kr.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHUNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

I. Köt. — IX. Szám.

JERNEY JÁNOS
EMLÉKEZETE.

GYÁRFÁS ISTVÁN

LEV. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1883. jun. 18. tartott osztály ülésén.)

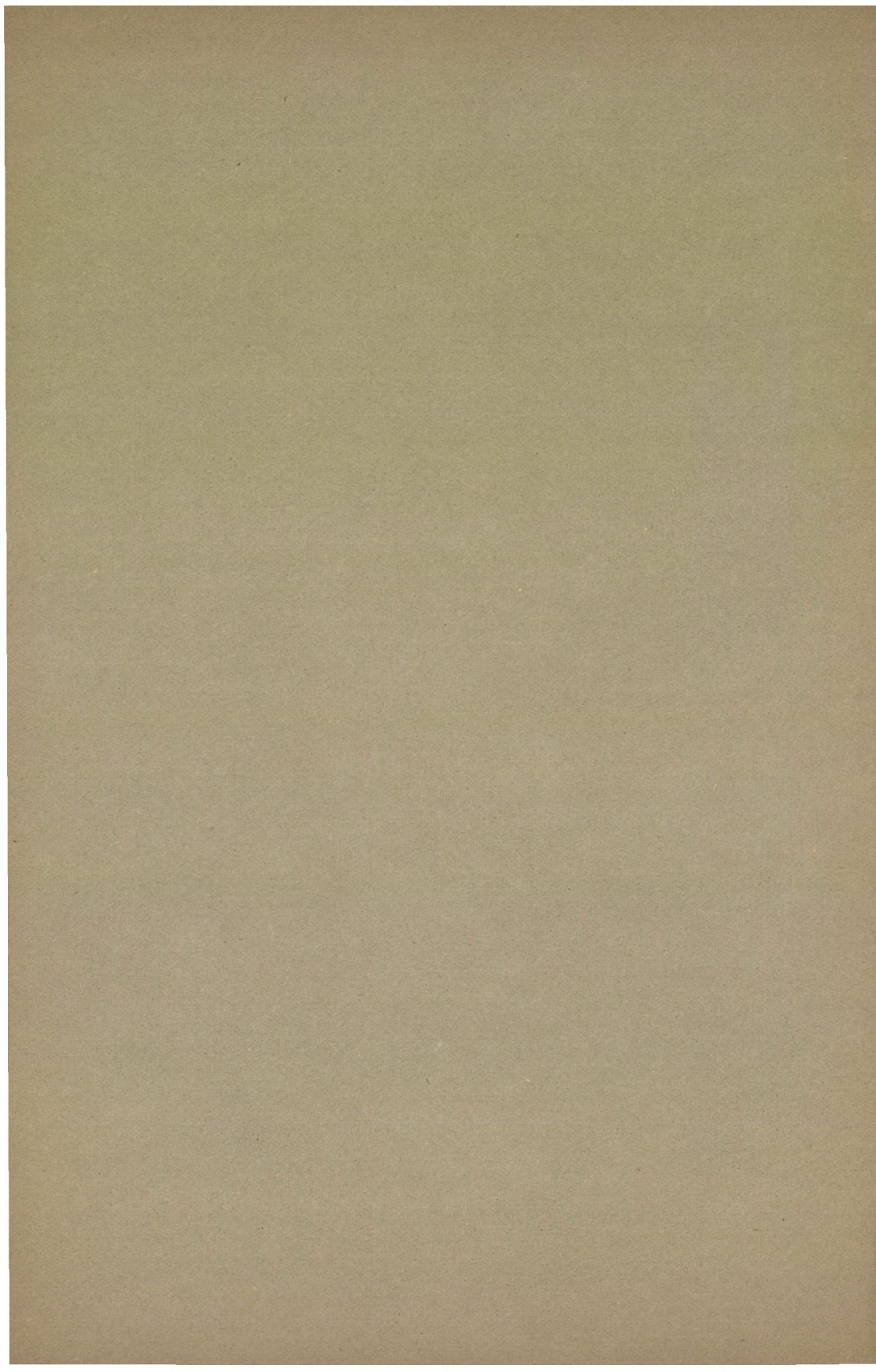
— Ára 20 kr. —

BUDAPEST, 1883.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

JERNEY JÁNOS

EMLÉKEZETE.

GYÁRFÁS ISTVÁN

LEV. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1883. jun. 18. tartott osztály ülésén.)

BUDAPEST, 1883.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

Budapest, 1883. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

Jerney János emlékezete.

A M. T. Akadémia fennállásának első negyed-századában egy sem vala gyászosabb, mint az 1855-ik év, nemcsak azért, mert a tudományos munkásság, az akkori politikai viszonyok miatt a nyilvános téren zsibbasztva volt, hanem mert ez évben fosztotta meg a halál e tudományos intézetet legtöbb jeles tagjától; ezek között első volt elnöke: gr. Teleki József febr. 16-án, s a hosszú sorban Vörösmarty Mihályt közvetlen követte mint utolsó decz. 24-én Jerney János. Éveknek, majdnem évtizedeknek kelle lefolyni, míg e nagy hézag csak némileg is helyre-póltatott.

A szabadabb mozgalom első éveiben már nem késett az Akadémia elhunyt jelesei emlékének kegyeletes ünnepélyt szentelni, de a mit egy erre megbízott jeles tagja a viszonyok gátló hatása alatt nem teljesíthetett, most nekem jutott a t. Akadémia részéről a megtisztelő bizalom, Jerney Jánosnak 27 év múlva kegyeletes ünnepélyességgel felújítani emlékezetét, mint a ki a magyar irodalmi pályán 30, s közelebb az Akadémia kebelében 18 évig fáradhatatlan munkásságával a legszorgalmasabb s termékenyebb történelmi író díszes nevét kiérdemelte; kinek azonban, bár munkáit a régi magyar történelem nyomozói napjainkban sem nélkülözhetik, mégis az Akadémia 1863-ik évi almanachjában, tudományos munkái czím szerinti elősorolásán kívül, életrajza csak pár sornyi vázlatra terjed; más életrajzi művek is e részben felette hiányosak, ¹⁾ sőt a m. t. Akadémia, a m. n. Múzeum és más tudományos intézeteink gyűjteményeiben se találunk életére vonatkozó adatokat vagy más felvilágosítást.

¹⁾ Ferenczy és Danielik Magyar írók I. k. 1856. Wurzbach biogr. Lexic. X. 169. l. Vasárnapi Ujs. 1883. 265. l.

Én azon hitben, hogy a magyar irodalomtörténet követelményeinek is eleget teszek, kötelességemnek tartottam a megtisztelő bizalmat elvállalva: Jerney János életrajzát, nem csekély fáradsággal megszerzett közvetlen adatok alapján, összeállítani, s ennek itt e helyen felolvasása által, az elhunyt emlékéről a feledés fátyolát fellebbentve, irányában a kegyelet kiérdemelt adóját leróni.

Az őstörténelem nyomozása a történelmi tanulmányoknak egyik legfontosabb, de egyszersmind legnehezebb része. Fontos, mert ennek tárgya a nemzet eredete, nyelve, nemzeti sége; nehéz, mert majdnem mindegyik nemzet őstörténelme a régi világ homályos adataiba lévén burkolva, a legérdekesebb kérdések felvilágosításánál, sok esetben csak kevés és kétes adatok állanak rendelkezésünkre.

Kétszeresen fontos ez nálunk, magyaroknál, kik keleti bölcsőnkből erős nemzetté izmosodva, itt nyugaton kerestünk, s fegyvereink hatalmával szereztünk is szép hazát, s itten való megszállásunk által, mind egy nagy szláv, mind egy nagy német birodalom megalakulhatásának örökre hatalmas gátot vettünk. Épen e távol keleti származás teszi reánk nézve sokszorosan nehezzé az őstörténelmi kutatást, mert míg ázsiai életünk nyomait a nyugatra vonulás után Ázsiában bekövetkezett nagy nemzeti átalakulásoknak hullámai csaknem teljesen elsöpörték: nyugaton fellépésünkről az itteni írók, előttök addig ismeretlen nemzetünkről valódi és igaz tényeket vajmi keveset jegyeztek fel; a nemzet őskrónikái pedig az évszázados harcok pusztításai alatt megsemmisülvén, régibb íróink majdnem egészen csak a nemzeti hagyományok feljegyzésére valának utalva.

E homály, e bizonytalanság tükröződik vissza fenmaradt legrégebb történetíróink munkáiban, kik hiteles nemzeti történelmi adatokra nem támaszkodhatván, a hiányt hagyománnyal, s külföldi írók téves feljegyzéseivel valának pótolni kénytelenek.

Oly mérvben mutatkozik e homály, e bizonytalanság, hogy nemzetünk mai honába beköltözésének évét sem va-

gyunk képesek minden kétséget kizáró történelmi bizonyossággal megállapítani. E kétes helyzet kényszeríté legrégibb, sőt későbbi történetíróinkat is arra, hogy nemzetünk őstörténelme felderítéséhez minden segédforrást, különösen a nyelvészetet is egész szorgalommal felhasználják, és felkutassák a régi ázsiai utazók iratait, hogy ezek keletnek mely vidékein fedeztek fel velünk egynyelvű magyar népet; tudván azt, hogy a népet vagy nemzetet alkotó tényezők között a nyelv az, mely legtartósabban öröklök nemzedékről-nemzedékre, s legkevesebbé változó.

Legelterjedtebb szokás volt régibb történetíróinknál, az ismert, meglevő s önként kínálkozó nyelvanyag tudományos felhasználása: a nyelvészeti szófejtegetés, hasonlítás. Ezt igyekeztek vala kiaknázni a magyar őstörténelem fejtegetésénél, már a régibb időktől kezdve, azon nemzeti alapon, hogy a hely-név azon nyelv tulajdona, mely nyelvből az alaposan magyarázható.

Ennek nyomait már Béla névtelen jegyzőjénél találjuk, ki a Hungarus nevet Hung vártól, Álmos nevét az anyja álmolátásától, Munkácsot a munkás, Szerencset a szerelmes szótól, Borsodot kicsinységtől, Esküllöt az esküvéstől, Szíhalmot a leveles színtől, Szert az ország ügyeinek ottani szerbe, rendbe vételétől, Széksót a szék-alkotástól, Vértest az itt elhányt vértectől stb. származtatja. Turóczy nyelvészkedésénél, mint a Pannonia és Dés névnél a latin nyelvet használja, de nem mulasztja el azt is felemlíteni, hogy egy veronai utazó a Don torlatánál magyarul beszélő népre talált.

Ranzan Péter is, Turóczy és Bonfin nyomain haladva, a neveket szintén, nem mint a Névtelen jegyző magyar, hanem a latin nyelvből származtatja; így Pécsot a peueinektől, Kalocsát a colotian régi néptől, Budát a budinoktól, Sopront a római Semproniustól, Pozsonyt a római Pisók családjától, Kolozsvárt az oppidum scholasticumtól, a székelyeket scytaloktól és siciliaiaiktól, a hunnokot Hun vezértől.

E kisebb kísérletek után, a ki a magyar őstörténelem körül a nyelvészeti téren legkiterjedtebb tanulmányokat s fejtegetéseket tett, első volt Ottrokocsi Főris Ferencz. Ő saját korának a XVIII. században is fenmaradt azon eszméjéből indult ki, hogy mint az emberiség eredetét az első párban, úgy

a nyelvek közös kútfejét a héberben kell keresni, s 1693-ban Frankfurtban kiadott »Origines Hungaricae« cz. két kötetes munkájában, a magyar őstörténelmet, a hiányos írott emléken kívül, első helyen a magyar, s hol szükség vala, a héber, syr és chaldaei nyelvekből a hasonló szavak fejtegetésével s magyarázatával igyekezett felvilágosítani. Ez eljárás, mint az eredmény is mutatja, őt sok szélsőségekre ragadta.

Még Ottrokocsi életében feltűnt történelmi tanulmányai-
val Timon Sámuel nagyszombati tanár, ki 1733-ban adta ki »Imago antiquae Hungariae« című munkáját, melyben a hunok, avarok és magyarok régi történelmét az újabb munkák felhasználásával tárgyalja, s az előbeszédben Ottrokocsinak a magyar őstörténelem művelése körüli érdemeit méltányolva kiemeli. Maga Timon e munkájában trencsénmegyei származását meg nem tagadhatva, a »jász« nevet, a »nyelv« jelentéssel bíró »jozic« szláv szótól származtatja, s a pannonokat és jászokat szláv nemzetiségűeknek mondja; s e mellett a jászokat Jász, a kúnokat Kún nevű fejedelemtől származtatja, a kúnok magyar nyelvűségét mostani szállásaik magyar nevéből vont következtetés útján beismeri, a Tiszántúli síkság kúnhalmaikat a jászok és dákok által hadjárataik alkalmával emelt őrhalmoknak tartja, a Bavaria nevet az avar nemzet nevéből, ezek ringjeinek »hagan és hegin« nevét a magyar és német nyelvből származtatja; Annon püspök székhelyét Vetvár-t egészen magyarnak, mintegy ostrommal bevett várnak mondja; hasonlóan Jornandes helyét a hunnivárról már ő is megszakítva, ily értelemmel olvassa: melyeket a hunnok magok nyelvén várnak neveznek, s a hunnok ezen várát Hevesmegyében a kettős Csörszárok által kerített helyen jelöli ki.

Utána *Desericzi Incze* 1748-ban kiadott nagy munkájában folytatta, jeles tudományossággal, a magyar őstörténelem fejtegetését, s több homályos kérdéseknél felemlítette, s gyakran el is fogadta Ottrokocsinak magyarosító véleményét. Még nagyobb tudományos készültséggel lépett fel e téren, a XIX-ik század első felében *Horvát István*, kinek széles olvasottságát, fáradhatatlan szorgalmát, tudományos munkásságát s rajongó hazafiságát lehetetlen nem méltányolnunk, habár a keleti nyelvekben való jártasság hiányából származó merész kö-

vetkeztetései a bírálat szigorát sok tekintetben nem állják is ki.

Feltűnő azonban, hogy a török uralom alatt, midőn hazánkban a török nyelv tudása széles körben el volt terjedve, ennek, mint egyik keleti s a magyarral rokonnyelvnek használásával őstörténelmünkben behatóbb nyomozásokat tenni, e korbéli hazai történetíróink közül senki kísérletet nem tett úgy, hogy az e részben az arab, persa, török, tatár nyelvek segélyével való fejtegetések csak a XVIII. század végén, s a XIX. században fordulnak elő.

E téren első helyen kell felemlíteni *Beregszászi Nagy Pálnak* 1794-ben, a magyarnak a persa és török nyelvvel összehasonlításáról írt értekezéseit, melyek Németországban írói hírnevét megállapítván, 1796-ban Lipcsében fellépett egy nagyobb munkájával: a magyar nyelvnek a keleti nyelvekkel hasonlatosságáról. Ő nagy szorgalommal tanulta e nyelveket, kivált a hébert és arabot, a perzsát és törököt, s habár nem bírt is a nyelvhasznítás vezérelveiről tiszta ismerettel, de összehasonlítása oly terjedtségű, példái oly számosak, hogy — mint életírója helyesen megjegyzi — Beregszászi többet tett a keleti nyelvek összehasonlításában, mint nálunk akárki más; mert míg Ottrokocsi, Desericzi csak általános nézeteket, csak alkalmilag felmerült egyes szavakat fejtegettek, ő megkezdte némi rendszerben az összehasonlítást, mely még sikeresebb lesz vala, ha az ethnographiai és történelmi fejtegetésekre nagyobb súlyt s több figyelmet fordít.

A magyar őstörténelmi nyomozásoknál, a hely és személynevek fejtegetésénél, a nyelvészet magában nem elegendő, hanem múlhatatlan szükséges a fenmaradt történelmi adatoknak s emlékeknek szigorú bírálattal való használása, s a régibb íróink által alkalmazott héber, syr, chaldaei nyelveken kívül, a magyarral közelebb rokon, különösen a török-tatár és finn-ugor ághoz tartozó régi és újabb keleti nyelveknek, s az e nyelveken beszélt népek régi történelmének is ismerete, mert csak mindezen tényezők összehatása vezérelhet a magyar őstörténelem nem egy oldalú, hanem alapos felvilágosítására.

Horvátnál, minden nagy tudományossága mellett is, a rokon keleti nyelvek ismerete majdnem teljesen hiányozván,

szóhasonlításainál csak szótárakra támaszkodhatott, a nélkül, hogy e nyelvek belszerkezetét ismerte s összehasonlíthatta volna; sőt a magyar faj, magyar nemzet ősi fénye s dicsőségeért rajongó lelkesültségében a történelmi adatok bírálatánál sem járván el mindenkor kellő szigorral, merész következtetésekre ragadtatott.

Ázsiában maradt testvéreinket illetőleg azonban feltűnő, hogy bár a Duna-Tisza-közön letelepedett magyarok még a X-ik században is fentartották ázsiai testvéreikkel a közlekedési összeköttetést, bár jelesebb magyar királyaink tapasztalták a hosszú bel- és külharczokban az ősmagyar elemnek az országban számszerinti fogyását, számos falvak elpusztulását; bár IV. Béla ismerte Julian, Plan Carpin és Rubruquis szerzetesek ázsiai utazásából Nagy Magyarországnak létezését, olvasták magyar főpapjaink a pápa leveléből, hogy az ázsiai magyaroknak még 1329-ben is külön királyuk volt Jeretanny, bár Nagy Lajos királyunk 1352. és 1354-ben a Bug folyam vidékén lakó tatárok ellen kétszázezernyi sereggel diadalteljes hadjáratot folytatott, s Mátyás királynak is volt tudomása magyaroknak ez időben Volgánál lakásáról, s nemzetét szerető lelke előtt nem lehete közönyös a magyar hussitáknak Moldvába kiköltözése, bár elődeink a tatár és török s a még akkor nagy hatalomra nem emelkedett moszkvai udvarral többször érintkeztek: mindezek mellett is a besenyők, jászok, bolgárok és tatároknek még az Árpádház uralma alatt történt nagyobb tömegű beköltözése után, s Mátyás alatt a kúnok egy kis töredékének megtelepítésén kívül elmulaszták, hogy Ázsiában maradt testvéreinket küldötteik által ismételve felkeressék, s ez úton velök a rokonsági összeköttetést fentartva, a diplomacia és országos tekintély súlyával kieszközöljék ezeknek hazánk pusztá vidékeire betelepítését, hogy ez által a magyar elemet új erőkkel felfrissítsék és számban is növeljék; e helyett azonban, elhagyva merülni az ázsiai nép hullámvásában keleti testvéreinknek még nyomait is, német, szláv, szerb, ruthen, román, bajor, bosnyák, cseh, dalmát, horvát, olasz, orosz, szász, tót, sőt francia és spanyol lakosokat szállítottak meg az ország néptelen részeiben, s ezáltal önkénytelenül sőt később talán politikai célzatból elmozdították a mi korunkban felme-

rült nemzetiségi kérdés megalakulását. E százados mulasztás csak legközelebb lett némileg helyrepótolva, a bukovinai magyarok hazánkba betelepítésének megkezdésével.

A magyar őstörténelem tanulmányozása valóban nemcsak tudományos, hanem politikai s nemzetiségi szempontból is megérdemli figyelmünket.

Horvát Istvánnal majdnem egyszerre lépett fel *Jerney*, ki a magyar őstörténelem nyomozásánál, az addig használt szófejtegetéseken kívül, az írott történelmi emlékek kritikai vizsgálatát is használta, sőt ezek hiányát, homályosságát, a magyarok régi lakhelyein személyesen tett utazásai, itt fenmaradt emlékek felkeresésével s megvizsgálásával is törekedett és sok részben sikerrel felderíteni. E siker azonban még teljesebb, sőt több téves következtetésektől megóvó lett volna, ha a magyarral rokon keleti nyelvekben több és alaposabb jártassággal dicsekedhetik; ő — mint a kúnshentmiklósi tatár miatyánk szófejtegetéséből láthatjuk — egyedül a török nyelvben bírt némi ismerettel.

Irodalmi munkás szorgalma, s hazája és nemzete iránt lángoló szeretete azonban így is méltóvá teszik, hogy hazánk őstörténelme érdekében lefolyt életének eseményeivel részletesebben megismerkedjünk.

Szeged városához alig félórányi távolságban fekvő Dorosma kis-kún község, 1408-ban Garai Miklós nádor adományos birtoka, a mohácsi vésztől kezdve majd két századig pusztta volt, s mint ilyen, a szomszéd Szeged város polgárai által használtatott. 1702-ben a Jászkúnység a német vitézi Rend uralma alá jutván, a kurucz háború befejeztével e Rend Administratora: Orczy István, nagyobb jövedelem végett, a terjedelmes kis-kún puszták megtelepítését vette célba, s Dorosmát is 1719-ben jászfénszarusi lakosokkal szállította meg.

Hogy a mérlaki előnevet viselő Jerney család tagjai honét, s mely időben származtak e vidékre, azt meg nem határozhatjuk. Meg van azonban Jerney Jánosunk hasonnevű fia, s budapesti házbirtokosnál egy címeres nemes levél, melyben II. Mátyás 1610. jan. 28-án Jerney Mártonnak, testvérének s fiának cí-

meres nemességet adományoz. E családnak volt sarjadéka azon Jerney József, ki a múlt század közepe körül Félégyházán lakott, honnét Halasra, majd Dorosmára költözött, s itt mint állandó lakhelyén, nagy haszon-bérletekre vállalkozván, mint ügyes és szerencsés gazda hirtelen meggazdagodott, sok pénzt és földet szerzett, ménese és gulyája volt. Gazdászati jártassága, gyakorlati esze s becsületes jelleme őt csakhamar a községi tisztikarba juttatta be, 15 éven át folytonosan viselte Dorosmán a főbírói hivatalt, s mint ilyen, tárgya a köztisztelet- s szeretetnek, mert az ezüstgombos öltönyben, ezüst sarkantyús csizmában, négyes fogatú hintón járó Jerney főbíró nemcsak a községi pénztárt segítette többször nagyobb pénzkölcsönökkel, hanem megnyitotta inség idején magtárát, s több ezer köből gabonát részint ingyen, részint kamat nélküli kölcsönül osztott ki.

Ezen Jerney Józsefnek született, nejétől, Kiss Borbálától 1800. máj. 12-én fia János, Katalin és Anna leányuk után harmadik gyermeke, s egyetlen fia a szülőknek. Szülei gondos ápolás és nevelés után az elemi iskolákat, s háznál az első latin osztályt Dorosmán végezte, s látva a szerető apa egyetlen fiának tehetségét és szorgalmát, 1810-ik év végén a közel Szeged városába vitte be, hol a 2-ik és 3-ik grammatikai osztályt befejezte; 1814-ben őt szintén itt találjuk az 5-ik osztályban, mint szorgalmas és sikeres előmenetelű növendéket. Előhaldása az atyát arra indítá, hogy a bölcsészeti osztályokra a pesti m. k. egyetembe küldje. Az itt végzett költészeti tanfolyamból máig fenmaradt egy verses költeménye, melyet 1815. nov. 30-án Kállay Lajos barátjához írt, kivel, mint e húsz soros versezet mutatja, belső baráti viszonyban állott.¹⁾ A másodéves bölcsészetet 1816—7-ben szintén a pesti egyetemen hallgatta, s ez évi jún., aug. hónapokról szintén több versezete maradt fenn, melyeknek egyike »Lizám megismerése« címet visel; mindezen költeményei öngondolkodás, szellemi fejlődés és fenkölt érzésre mutatnak. Ugyanezen ifjúkori kísérleteihez sorozhatjuk azon »Tiszteletes Nemes Kovács József úr élete« című vázlatot, melyben életrajzát adja e »felséges versei által

¹⁾ Figyelő 1882. 155—8. l.

magát ismeretessé tett» városhidvégi segédlelkésznek, kinek a Magyar Kurirban több verse megjelent, míg nem a »vakbuzgóság a kaposvári börtönbe juttatván, itt két évi szenvedés után 1808-ban meghalt.«

A bölcsészeti tanfolyam bevégeztével Jerney Pozsonyba ment, hol a jogakadémiában 1818—9-ben a politikát, kereskedelmi, hazai magán, és büntető-jogot végezte, s magát szorgalmával kitűntette.

Jerney már e korban szabad idejét tudományos munkáknak nagy szorgalommal olvasására fordította; míg atyja a gazdálkodás iránt különös előszeretettel viseltetvén, e hajlamanak is igyekezett fiát megnyerni. E végett kivitte magával tanújára, s az egyetlen fiában gyönyörködő apa örömmel mutogatta neki jól rendezett virágzó gazdaságát; egy ily alkalommal elvezette őt szép gulyájához, hosszasan dicsérte előtte kövér marháit; ezalatt Jerney kivette zsebéből könyvét, s el kezdte olvasni. Ennek láttára az apa elfojtott haraggal hirtelen félbehagyva beszédjét, befogatott, elhajtattott, s fiát ott hagyta a feldicsért gulyánál, ki azután a gulyás kocsiján vala kénytelen magát az apai házhoz bevitetni.

Ezután Jerney a joggyakorlatot egy év alatt Hevesmegyében, utóbb egy táblai ügyvédnél bevégezvén, 1820. aug. 23-án királyi ít. Táblánál Halácsy László személynöki Itélőmester oldalához esküdött fel, mint táblai hites jegyző, míg nem az 1821-ik év vége felé a szentmártoni törvényszakon az ügyvédi vizsgát sikerrel letévén, decz. 20-án oklevelet nyert, s ekkép az életkora 22-ik évét még be nem töltött ifjú ügyvédi oklevéllel lépett ki a gyakorlati élet pályájára. Az ez időbeli megyei szokás szerint, Jerney mindjárt 1822-ben a jászkún kerületekben tiszteletbeli alügyészségért folyamodott. Ekkor a jászkún főkapitány Somogyi Antal volt, ki hogy mily ajánlattal terjesztette fel a lelkes ifjú kérvényét József nádorhoz, mutatja az eredmény, mely szerint kérelmével elutasított.

Ezen nem várt, nem érdemelt mellőztetés, valamint eddigi tanulmányai, s lelkének vonzalma Jerneyt még inkább a történelmi kutatás terére ragadták. Beel, Pray, Katona, Gebhardi, Buday, Virág, Fessler és Engel munkáit, mint ez időben a magyar történelem egyedüli útmutatóit, valamint Horvát

Istvánnak eddig megjelent vizsgálódásait tanulmányozván, belátta Jerney, hogy a régészet és keleti irodalomban való jártasság nélkül, igyekezete sikertelen lesz; minélfogva Bécsbe ment, s itt az egyetemen a régészetet és keleti irodalmat s nyelveket hallgatta, olvasott, búvárkodott, s gyarapította ismereteit a régi magyar történelem, a jászkún és rokonfajú népekre vonatkozó kérdésekben.

A hazai reform-mozgalom terén a nemzeti szabadelvű eszmék, s a nyelv és irodalom fejlesztésének következményei ez időben mind hangosabban léptek előtérbe; a tud. Akadémia ügye azonban még ekkor csak tervek, s alapszabály javaslatokig haladt előre. Több lelkesült tudományos hazafiak irodalmi munkásságán kívül, a Marczibányi Imre által 1815-ben, s Vitéz József által 1816-ban tett nemes alapítványokból kitűzött pályakérdések voltak azon eszközök, melyek serkentették, összpontosították s irányozták a nemzeti irodalom fejlődését. E pályakérdéseket a különböző tudományszakok szerint a m. n. Múzeum tisztviselői jelölték ki, a Marczibányi alapítványra ügyelő küldöttség e kérdésekből választott, ezt a nádor jóváhagyta, s ekkor lett a pályakérdés kihirdetve. A pályamunkák az író nevét tartalmazó pecsét és jeligés levél mellett a Múzeumhoz beküldtén, azokat a Marczibányi alapítványra ügyelő küldöttség bírálta meg, s az odaitélt díj az illetőnek ünnepélyes nyilvánossággal adatott át.

Az 1824-ik évi Tudom. Gyűjteményben jún. 3-ról, Horvát István, a Széchenyi orsz. könyvtár őrzőjének aláírása alatt, egy hirdetmény jelent meg, mely szerint a Vitéz József udvari ágens alapítványából következő pályakérdés tüzetett ki: »egy volt-e a régi kún nemzet nyelve a magyar nemzet nyelvével?« e jutalom-kérdés legszerencsésebb megfejtőjének — így szól a hirdetmény — 100 frt lészen jutalma, váltó czédulában. A feleleteket magyar nyelven, lepecsételt név mellett, bizonyos jelszóval, minden költségokozás nélkül, az 1825-ik esztendei aug. 29-ig Pestre a m. n. Múzeumhoz kell beküldeni.«

A magyar őstörténelemre nézve ezen a mily érdekes, oly nehéz pályakérdés megragadta a tudományos jászkún hazafinak, az ifjú Jerneynek nemes ambícióját. Eddigi olvasmányait újabb kutatásokkal növelte, áttanulmányozta Rogerius, Ran-

zan, Oláh, Werner, Istvánfy, Bombardi, Desericzi, Kollár, Cornides, Pray, Horvát Péter, Engel, továbbá Ottrokocsi, Balbinus, Julianus, Plancarpin, Ascellin, Rubruquis, Wadding, Thunman, Schmidt, Alter, Adelung, Klaproth s több mások műveit, beutazta a palócz telepeket, felkutatta a kúnmiatyánk fenmaradt példányait, még inkább megismerkedett a török és tatár nyelvvel. Fáradhatatlan szorgalmát, kitartó munkásságát fényes siker koszorúzta. A 25 éves ifjúnak a kitűzött nehéz kérdést magyar szellemben megfejtő munkája, jeles magyar szaktudósok bírálata alapján, 1825-ben pályadíjnyertesnek nyilvánított.

Annyival inkább lehet sajnálni, hogy e jeles műnek, vagy mint szerző kifejezi: »pályadíjt vivő elég vaskos munkájának némi szerencsétlen constellációk nem engedék kellő időben köztudomásra jutását«; sőt az időközben teljesen elveszett, mert annak kéziratát sem a családnál, sem tudományos intézeink kéziratárában felfedezni nem sikerült. Egyedül tartalmára és terjedelmére nézve nyerhettünk felvilágosítást a családi iratok között közelebb feltalált három ívnyi következő című sajátkezű kéziratából: »Rövid foglalatja ezen munkának vizsgálódások a régi kún nemzet nyelvéről, későbbi beküldés.« Hogy ez ugyanaz koszorúzott pályamunkájával, azt igazolja az Akadémia 1840-ki névkönyve, melyben Jerney maga úgy emlékezik e vizsgálódásokról, mint koszorúzott, s még ez évben is kéziratban heverő pályamunkájáról; sőt »a magyarországi ismaelitákról« című értekezése 1844-ben megjelenvén, itt egy jegyzetben említi, hogy a kún nyelv magyarságáról írt külön munkája majd egykor világot látand.¹⁾

Ezen fenmaradt tartalomjegyzék áll 105. §-ból, következő felosztással: foglalat, bevezetés. §. 1. A régi kún nyelvről támasztatott kérdésnek fontossága. §. 2. A kún nyelv iránt való véleményeknek sokfélesége. I-ső szakasz. A régi kún nyelvnek magyar volta ellen harczoló okok. 3—22. §. Ezen utolsó cikk tartalma ez: »Legelső volt Ottrokocsi Fóris Ferencz és Pray György, kik a magyaréval egynek lenni vitatták a kún nyelvet, de elegendő bebizonyítás nélkül.« Ezután jön a II-ik sza-

¹⁾ Tud. tár. Értek. XV-ik köt. 1844. 297. l.

kasz. A régi kún nyelv minéműsége bemutatattatik. 23—54. §-ig. III-ik szakasz: »A kún nyelv magyarsága ellen harczoló okok megczáfoltatnak 55—105. §-ig.

E rövid tartalomjegyzéken kívül, tehát e pályadíj-nyertes munkából többet nem ösmerünk; úgy látszik azonban, hogy ezt szerző »keleti utazása« első kötetében »a tatár emlékmáradványokról« czímet viselő értekezésében rövidítve s átdolgozva felhasználta, sőt Horvát István is a Tud. Gyűjt. 1833-ik évfolyamában »a kún vagyis a cumanus nyelvről« írt hosszabb fejtegetéseiben Jerney nyomán halad, a nélkül, hogy ennek e tárgyról írt koszorús pályamunkáját csak egy szóval is megemlítené, melyet pedig bizonyosan jól ismert, sőt talán annak idejében bírált is.

Erre nézve Jerneynél e körülmény felvilágosítására szolgáló szép jellemvonásra találunk, midőn »Parthiai kutatásai«-ban (228. l.) elmondja, hogy »bár Horvát Istvánnal személyes viszonya nem vala oly közeli, hogy irántai hajlam vagy előszeregetből, néha túlságig vitt állításait vakon elfogadja, sőt, hogy az ő — Jerneynek — ifjúkori törekvéseinek általai részvétlen, s némi féltékenységet sejtető rideg fogadtatása ösztönszerűleg visszatartóztatta: azonban tartozik az elhunyt Horvát István árnyékának azon nyilatkozattal, hogy az ő érdemei a magyar őstörténet körül oly számosak, hogy ezekkel hervadhatlan koszorút tett homlokára.«

Ebből láthatjuk, hogy Jerney kún nyelvről írt értekezésének pályadíjjal koszorúzása, iránta Horvát István lelkében némi féltékeny hidegséget támasztott, mely ha nyilvános téren hangos szavakban nem nyilatkozott is, de egész életén át Jerney iránt, ennek érdemei s munkái mélyen elhallgatásával megmaradt, s talán ezen feszült viszonyból származtak azon »szerecsétlen constellációk is, melyek pályakoszorús munkájának kellő időben köztudomásra jutását nem engedték.«

Az e korbéli irodalmi viszonyok megismertetése végett felemlítendő, hogy maga a pályadíj, nem tudni mi okból, csak kilencz év múlva adatott ki, midőn a Marczibányi alapítványra ügyelő bizottság, Végh István koronaőr, mint nádori biztos elnöke alatt, Pest vármegye nagy teremében a számos év előtt elítelt több jutalmakat, ezek között a Vitéz alapítványból

nyertes Jerney Jánost illető száz vfrtot 1834. jún. 5-én kiosztotta. Ugyanekkor új jutalomkérdések is tűzettek ki, melyeknek pályadíjjait gróf Cziráky, Forgó, Horvát István és a maga jutalmával Jerney János toldotta meg.

Jerney volt az első, ki a jászkúngerület fiai közül tudományos munkájáért pályadíj-nyeréssel lett kitüntetve. Megelégedésére szolgált ez a jászkúnok főbírájának s a magyar tudományosság előmozdítójának József nádornak, de még nagyobb örömet, lelkesedést idézett elő az ifjú Jerney lelkében, ki erre — talán nem minden felsőbb bátorítás nélkül — kérvényét megújítva, ugyanezen 1825-ik évben a Nádor által tiszteletbeli alügyésznek kineveztetett, s a kerületekben hivatali teendőikkel megbízott.

Jerney hivatalánál fogva többnyire Félegyházán, mint a kerületi fenytő törvényszék székhelyén lakott, hol üres idejét olvasás és kutatásokra szentelhette, ez állásában bő alkalma lévén a jászkún kerületi s községi levéltárakban bújárkodni, a magyar történelmi nyomozás érdeke még nagyobb mérvben fokozódott lelkében. Kiterjeszté figyelmét Jászberényben a városi levéltárban őrzött régi jászkúrtre, s midőn Bécsben 1826-ban, mint kifejezi, »előbbkelő czélből« mulatott, itt a cs. kincstári, s az Ambrozi gyűjteményben levő két régi kürtöt megvizsgálta, kiterjesztette figyelmét Rómában a jezsuiták collegiuma múzeumában lévő s még két dániai régi kürtre, s felemlítve a gróf Viczay hédervári gyűjteményében s a pesti nemzeti múzeumban lévő kürtöt is, mindezeket összehasonlította, s vizsgálatai eredményét egy Bécsből decz. 18., egy tiszteletét kiérdemelt, de meg nem nevezett hazafihoz intézett levélben írta le, mely »Gondolatok a jászkúrtőről« cím alatt Szegeden 1827-ben, majd 1828-ban a Tud. Gyűjteményben is megjelent.

Még pályaműve írásakor Klaproth munkáival foglalkozván, az ázsiai magyarokról elterjedt homályos tudósítások miatt szükségesnek nyilvánította, hogy egy magyar beutazza a Kaukázus vidékét, megtudni: találta-e ott nyelvünket beszélő népség, és hogy az ottani avarok és kúnágiak, mely nemzetnek maradványai? mivel azonban ily tudományos magyar expeditióra mostanában alig lehet remény, külföldi adatok nyomán megírta értekezését, »Világosítás Ásiában a Cauca-

sus hegyén lakozó Avarok és Kunságiak nyelvének magyartalansága iránt» s ezt Szegeden 1829-ben kiadta. Ugyan itt s ez évben jelent meg értekezése »Szeged városában levő esztendő számirégi felírásnak magyarázatáról«, melyben kimutatja, hogy a szegedi alsó városi egyház falában levő kőtablán látható szám nem 1103-nak, hanem 1503-nak olvasandó.

Ily tudományos bűvárlatai közben Jerneyt azon megtiszteltetés érte, hogy a jászkún kerületeknek 1830. nov. 22-ki közgyűléséből Újj Péter főszámvévővel megbízott: Bécsben kinyomozására és visszaszerzésére azon a jászkúnok Németh Lovag Rend alatti, s elébbi polgári állapotára vonatkozó iratoknak, melyek a Rendnek itt tartózkodott tisztviselői által a kerületi levéltárból a Rend bécsi levéltárába elvitettek. E kiküldetés eredményének a kerületi levéltárban semmi nyoma nem lévén, az aligha megtörtént, hihetően a miatt, mivel a Rend Nagymesterétől az erre szükséges engedély meg nem adatott.

Ezután a »Pesti Társalkodó« 1832-ki évfolyamában egy névtelen író a »korcsma« szót: »dorossa, dorosma« szóval magyarázván, Jerney Szegedről 1832. decz. 30-án egy »Dorosma« című cikket írt, mely a »Hasznos Mulatságok« 1833-ik évi folyamában megjelenvén, ebben szülőföldje, Dorosma város régítörténetét új adatok alapján érdekesen világosítja fel. 1835-ben pedig a Tud. Gyűjteményben a Bálintt nemzetségre vonatkozó 1349-ki oklevél hitelessége iránti kétségeit fejtegette.

Az egyszerű Kiskún község: Dorosma, ez időben, később magasan kiemelkedett hazai íróink találkozáshelye volt. 1832-ben a vácsi püspök udvaránál még actuariuskép működött *Horváth Mihály*, utóbb ünnepeelt férfia a magyar történelmi irodalomnak, 1833-ban Dorosmára rendeltetett segédlelkésznek, s az egy pályán ritka szorgalommal előre törekvő két hazai történésznek jól esett a fővárostól távol, elszigetelt helyzetekben rokon lelkekre találhatni, s tanulmányaikban nemes verseny mellett egymást buzdítva támogatni. Míg a 26 éves Horváth három évi ittléte alatt, az Akadémia által 1836-ban dicsérettel kitüntetett »Az ipar és kereskedés története az

Árpád- és vegyes-korszak alatt Magyarországon« című pályamunkájához az adatokat elkezdte itteni utolsó évében gyűjteni s egybeállítani: Jerney ugyanez időben dolgozott »a Magyarországi Karok és Rendek« című, s ez idő szerint nagyon korszerű értekezésén, s szaporította adatait ily című munkájához: »Kalaúz a magyar oklevelek ismeretére a levélkiadó helyek leírásával s 100 hiteles pecsét rézbevésett képével.«

De halljuk meg egy érdemes kortárs dr. Kovách Pál jelenleg vácsi kanonoknak erre vonatkozó saját szavait: »Jerney és akkori káplántársam Horváth Mihály között szép egyetértés létezett. Jerney sok tekintetben Török János töröl-metszett magyar tudósunknak alakját adta vissza; őt azonban Dorosmán, hol jelentékeny fekvőségekkel birt, kevesen értették meg. 1834-ben tanúja valék körülbelől julius végéig zamatos magyar társalgásának. Horváth Mihálylyal látogatásokat váltottak, s egymás társaságában hosszabb sétákat tettek. Mihály barátom Jerneyt nagyra becsülte, nemcsak egyeneslelkűsége, de, mint mondá, magyar zománczú tudományosságáért is. Említé, hogy Jerney buzdította őt az írói pályára, Jerney buzdító szavai birták őt arra, hogy a közönség elé lépjen egy pályamunkával, melyért azután a Marczibányi alaphól jutalmat nyert.«

De nemcsak Horváth Mihályt, hanem — mint *dr. Kovách* írja — engem is igen lekötölezett Jerney az által, hogy fő és segéd forrásokhoz kalaúzott akkoriban, midőn a jogtudori szigorlatok befejeztével »A káptalanok, mint hiteles helyekről« értekezést készítettem disputatio alkalmával.

Ily lelkesítőleg hatott, serkentett, buzdított Jerneynek a magyar történelem terén, s az itt közte és Horváth M. között létrejött szívélyes viszony s barátság az idők folyamában csak szilárdult, s midőn 1840-ben Kölcsey, Vörösmarty, Szemere és Császár művei mellett Horváth Mihálynak is »Az ipar és kereskedés története Magyarországon a három utolsó században« című munkája az akadémiai nagy jutalomért versenyzett, többek között Jerney volt az, ki az érdemnek önzetlen lélekkel hódolva, régi barátja s pályatársának munkáját véleményes jelentésében alapos indokolás mellett a többiekkel szemben bátor lélekkel kiemelte, s a nagy jutalom elnyerését tevékenyen előmozdította.

Másfelől Horváth M. is méltányolta Jerney érdemeit, s évek múlva megjelent »Magyarország történelme« cz. munkája kezdetén az őstörténelem fejtegetésénél Jerney keleti utazására gyakrabban hivatkozik.

Időközben 1830-ban a M. T. Akadémia létrejött, megalakult, megkezdte tevékeny működését, s az egyes tudománysszakok buzgó munkásait kebelébe gyűjtötte. A történettudományi osztályban 1833—36-ig rendes tagok valának: Petrovich Fridrik, Bajza József és Luczenbacher János. A buzgó Petrovichnak 1836-ban történt halálával ennek helyét Czuczor Gergely levelező tag nyerte el, ennek helyére pedig Jerneynek érte a megtiszteltetés, hogy levelező tagnak ez osztályba 1837. szept. 7-én, a már akkor nemzeti irányú tudományos működéséért több megye által Táblabíróssággal kitüntetett férfit megválasztott, ki már ekkor Pesten a bástya utczában 335. sz. alatt lakott.

Ugyanez évben történt, hogy Jankovics régiséggyűjtőnk Nemes Sámuelről több régészeti tárgy között egy pecsétnyomót is megszerezvén, ezt közölte Jerneyvel, ki erről 1838-ban az Akadémiában ily című értekezést olvasott fel: *Annó vetvári kún-avar püspök pecsétnyomója* 826-ból, mely a Tudománytárban megjelent.

Ily sokoldalú tudományos munkásságot gyorsan ért egymásután a kitüntetés. Éppen egy év múlva, 1838-ban, szintén szept. 7-én, Jerney rendes taggá megválasztott, ki már akkor molnár utcai 163. sz. saját házában lakott. E választások megtisztelték nemcsak Jerneyt, hanem a jászkún kerületet is, melynek fiai közül Jerney vala az első, ki a t. Akadémia tagjai közzé fölvétetett. Annyival kevesebbé lehet hallgatással mellőzni, hogy a kerületekben ekkor a nepotismuson alapuló oly örökös hivatalviselés rendszere uralkodott, mely az ennyi kitüntetésben részesített hazafit tehetségének megfelelő kerületi tisztségre való megválasztással a kerületek kebelében megtartani nem engedte, sőt talán szabadelvűsége miatt nem is akarta. E mellőzés és fiatalkori reményeiben csalódás keserű érzete Jerney lelkében egész életén át megmaradt.

Jerneynek atyja, fiának e tudományos kitüntetését nem érhetette meg. 1833-ban meghalt, s e gyász eset Jerneyneknek igen sok kellemetlenséget okozott, sőt irodalmi munkásságára is zavarólag hatott. Az apai gazdag hagyaték miatt leánytestvéreivel, főleg Annának férje Balajthy Vendellel 1834-től kezdve hosszas és keserű viszáljai valának. Az eszes és kerületi eskütti hivatalánál fogva is hatalmas Balajthy egész befolyását felhasználta örökösödési ügyének lehető kedvező eredményhez juttatására. Sikerült neki kieszközölni, hogy Dorosma helyett Halas város tanácsa bizatott meg ez ügyben a bíraskodással, s a hagyatéki tömeg biztosítása végett Jerneynek minden apai ingó és ingatlan vagyonát zár alá vétette. Végre is Jerney nyerte meg a pert, leánytestvéreit az ítélet értelme szerint kielégítette. Balajthy e miatti elkeseredésében még engesztelhetetlenebb módon üldözte, s végre oly népszerűtlenné tette nevét a Jászkúnságban, hogy Jerney kénytelen volt az apai házat elhagyva ideje legnagyobb részét Pesten tölteni, hol idejét egészen tudományos bűvárlatoknak szentelte.

Különben Jerney Félegyházán és Dorosmán lakása alatt benső barátságban élt a nagy hazafi *Klauzál Gáborral* is, kinek házánál Szegeden, s Dorosmához közel volt kies fekvésű szőlejében többször heteket, sőt hónapokat töltött, s viszonzásul Klauzál is gyakran meglátogatta Dorosmán Jerneynek vendégszerető házát, s a honszeretettől lelkesült két szabadelvű hazafinak nyájas beszélgetései közben a haladási reformok, s hazánk múltja, jelene s jövője élénk társalgás tárgyát képezték.

Jerney még ez évi decz. 3-án székfoglalóul a M. T. Akadémiában értekezett »A magyarországi besenyőkről«, mely érdekes hazai tárgy még ily önálló tudományos készültséggel kifejtve nem volt. E kitüntetés csak újabb szorgalomra, s fokozottabb munkálkodásra ösztönözte lelkét; akadémiai állása s tudományos hírneve mind több források használhatására nyitott előtte utat.

A magyar őstörténelem homályos századaiba vezetett vizsgálódása már 1840-ben érlelni kezdte lelkében az eszmét: felkeresni személyesen, s az eddiginél kedvezőbb sikerrel, Ázsiának azon vidékeit, melyek a magyarfajú

népek bölcsőjéül s lakhelyéül szolgáltak. De e nagy és nehéz terv kivitelére eddigi előkészületeinek hiányait érezve, tovább kutatott, vizsgált, tanúlt, olvasott, a német és francia nyelvet elsajátította, s a keleti nyelvekben is igyekezett minél több jártasságot szerezni. Ettől kezdve az Akadémia Értesítőjében, Évkönyveiben s a Tudománytárban évenként több, különösen 1840 és 1842-ben hat-hat tudományos értekezésével találkozunk.

Ezeket követte egy nagyobb értekezése, hasonlóan önálló kutatások eredménye, egy szintén a magyar történelemben eddig fel nem világosított kérdésről: »A magyarországi Izmaelitákról, mint volgai-bulgárok és magyar nyelvű népfelkezezettről«, melyet 1844. február 5-én olvasott fel az Akadémia ülésében, s mely a Tudománytár ez évi kötetében jelent meg, s habár némely következtetéseiben merész is, de mindenesetre igen érdekes tanulmány. Előadja ez értekezésében, hogy régi törvényeinkben, okleveleinkben s krónikáinkban: izmaélita és saracen, mint egy népet jelentő nevek fordulnak elő, s ezt történelmi kútfőink 960—1291-ig említik. Az ismaelitákat a névtelen jegyző a Bulárföldről hozza be, mely a Nagy Bolgárország. Vallásuk mohamedán, vérségre besenyő-palóczok, nyelvre a magyartól csak szójárásilag különböztek, számuk mintegy százezer volt, laktak több megyében, tömegesen azonban Pesten, Jászságban s a Nyírségben; a jászok az izmaeliták ivadékai; a palócz nyelvjárásnak a jászok között enyészetnek indulását annak tulajdonítja, hogy sík földön lakván, sűrű érintkezésbe jöttek a magyarokkal, míg a Mátra elzárt bércei között az ősi palócz nyelv inkább megmaradt.

Ez időben a magyar őstörténelem körüli foglalkozás egy új térre lépett; mert belátta, hogy a legtudományosabb szószármaztatás és hasonlítgatás a kívánt célhoz nem vezet; most tehát egy megbízhatóbb útra lépett, a persa és közép-ázsiai fonsík tudományos beutazása által kísérlette meg meghatározni azon országot és népet, melyhez a magyarok s vele rokon népek őstörténetét tudományos rendszerre alapított szómagyarázat alapján kötni kell. De ezen új út még nehezebb vala, mert ehhez az ázsiai nyelvek és nyelvjárások pontos tanulmányozása és az ebből származó nyelvhasználat elengedhetetlen

föltételül valának szükségesek. Erre legelőször is a kőrösi székelly Csoma Sándor vállalkozott 1819-ben, (Reguly ez évben született, Jerney pedig már joggyakorlaton volt), ki Perzsiát, Kashmirt, Tibetet beutazván, Calcuttába érkezett, azonban 1842. ápril 11-én Bengalban meghalt. Szenvedésteljes utazásának positiv haszna egy tibeti nyelvtan és szótár, negativ haszna pedig reánk nézve az vala, hogy a magyar nép őseinek nyelvét és székhelyét nem ezen vidékeken kell keresni.

Majd a figyelem észak felé, a Skandináviától Uralig lakó rokon népek nyelvére irányult. Reguly Antal, hogy a finn nyelvvel mélyebben megismerkedjék, elment Helsingforsba, innét 1840-ben tovább észak felé, 1843—45-ig a vogulok földjén lakott, s 1849-ben gazdag anyaggal megrakodva tért hazájába, hol 1858-ban meghalt.

Jerneyt ezen utazások még inkább lelkesítették rég táplált tervének végrehajtására. Ő nem egy bizonyos pontot, vidéket, népet tűzött ki utazása céljára; ő nem hitte, hogy igazi magyar népet találhasson fel keleten, egyedül a magyar nép emlékeinek fölfedezésére nézve valának vérmes reményei, ez vala igyekezetének célja. Úti tervét abban állapította meg, hogy a mely úton ősmagyar eleink Ázsiából mai hazájokba jöttek, ő lehetőleg azon utat követve hatol be Ázsia belsejébe.

Mindenekelőtt azon tartomány megvizsgálását tűzte ki, honnan a magyarok Árpád alatt a Duna-Tisza-közre jövének, Etelközt, melynek a mai Moldva és Bessarábia felel meg, aztán azt, honnét Etelközbe jöttek, Lebediát; mindezek hol fekvését kipuhatolni, meghatározni, emlékeit megvizsgálni, végre felkeresni azon nem ismert vidéket, melyből, mint eredeti fészükéből legrégebben nyugat felé költöztek; tehát Etelköz, Lebedia, Parthia.

Hogy mennyire lelkesítette őt ez ázsiai út eszméje, mutatja azon körülmény, hogy bár családapa volt, s nagy gazdagsággal nem rendelkezett, mégis 1841. szept. 3-án tartott akadémiai igazgatósági ülésben egy 3000 pengő forintról szóló váltót adott át magáról azon kifejezett célra, hogy ez összeg kamataival együtt a magyar nemzet ázsiai maradéka, lakhelye s emlékei kinyomozása végett teendő utazás költségeire fordíttassék, kijelentvén,

hogy ezen út megtételére, a mennyiben körülményei engedik, az elsőséget magának fentartja. E nemeslelkű ajánlattal biztosította maga részére az utazás költségei fedezését, melyet az Akadémia ez időben meglevő pénzügyi helyzete nem engedett volna megtenni, másfelől a szükséges úti és ajánlólevelek ki-nyerhetését megkönnyítette.

Jerney nemcsak szellemi ismereteket gyűjtött ez utazásra, hanem egy évig vízivás és tejevésben is gyakorolta magát, s edzette egészségét, melyet — úgymond — minden ke-letre utazónak, ha a kényelmetlenség sanyarait előre legyőzni akarja, mint próbált szert ajánl.

Még 1844. márcz. 18-án jelen volt az Akadémia ülésén, felolvasta értekezését »A mongol hadvezérnek IV-ik Béla királyhoz írt leveléről,« de már öt hét múlva, 1844. a p-ril 23-án elhagyta Pestet, s családi viszonyait az alföldön rendezvén, Orsováról május 20-án indult el gőz-hajón, s ötödik nap május 29-én Galaczon kötött ki; sőt már július 1-én a Dnieszteren átkelve, július 3-án Odessából írta első tudósítását a M. T. Akadémiához eddigi utazásáról, melyben foglalt előadása a július 22-én tartott kis gyűlésben felolvasztatván, nagy örömmel fogadtatott. E levélben írja, hogy Galaczhoz, e nagy kereskedő városhoz alig $\frac{1}{4}$ órányira megtalálta »a vad ungur« (magyar kelő) nevet viselő falut, s nagy re-ményektől áthatva indult Moldva és Bessarábiába, minthogy Constantin bizanci császár szerint ezen a földrészen, a Sze-ret és Dnieszter folyók között feküdt, a magyarok utolsó telephelye Etelköz.

Az Ungur, Makarest, Kumán, Kumanest nevű falvak számosak Moldvában, s e hon majd minden, főleg folyó-menti vidékein a kúnhalmok számtalanok. A csángók ősfész-kében Forrófalván egy fű és haraszt-bozóttal benőtt régi te-metőben sírköveket ásatott, hat darab került felszínre, kettő magyar irattal, ezek egyike 1540-ből, egy pedig ismeretlen scythia feliratot viselt, 9 betűjeggyel, hasonló a rohonczi codex és kúntatár pénzeken látható jegyekhez. Innét Báku felé ment, hol értesült, hogy a Desericzki által leírt, s elenyészettnek hitt csikszentmiklósi egyház falán a székely írás maig is megvan.

Jászvásáron jött nyomára egy X-ik századbeli rézpénz-

nek, mely »Jasüic« feliratot visel; majd elment vizsgáldni Vazlui és Husz községekbe, de itt magyar emlékre nem talált, hanem fájdalommal látta csángó rokonink s általában a moldvai 60 ezer főre menő magyar véreink nyelvének nemzetiségéből majdnem erőszakos kivetkeztetését. Atlépett Bessarábiába, itt az úgynevezett Sz. László templomának hollétét nyomozta. Odessába érkezvén, sietett az itteni múzeum régiségtárába megtekinteni a régi köemlékeket.« Beléptemmel — írja — mindjárt az előteremben megpillanték egy másfél ölnyi magas kőszobrot — szent borzalom fogott el — itt ime a Donvízmelléki magyar köemlék, legelső, mit életemben láttam — ezek lesznek most már nyomozásom főtárgyai, bejárom a vidékeket, hol ilyenek találatnak, hiven lerajzolgom a jelesbeket, sőt szerzek is egyet honom számára.«

Második tudósítását aug. 1-ről Taganrogból, a Don folyó mellől írja nagy örömmel: »Isten megjutalmazá — úgymond — fáradságomat, mert megtalálám a magyarok egyik legrégibb honát Lebediast, s abban eleink bámulandó sokaságú ezer meg ezer kőszobor emlékeit.« Odessából elutazva, megjárta a Constantin császár által megjelölt Lebediast, mely ma Nagy- és Kis-Lepedikának hivatik az oroszoktól; e helységeket gazdag legelőjü róna pusztaságok környezik, melyek lepedikai steppék neve alatt ismeretesek; egy részét a Dniepernek Lepedicska nevű ága öntözi.

Ezután leírja a kőszobrokat, miket az oroszok kameni babáknak neveznek, de ezek közül már a kurgánokon, sírhalmokon, pusztákon igen kevés található, mert az orosz foglálás után itt megtelepedett földnépe azokat a kietlen puszták halmairól behordogatta a városokba, falvakba, hol kerítések, udvarok, csűrök, aklok, istállók és sövényeknél vannak felállítva, falba rakva, vagy lépcsőknek és vályúknak alkalmazva. Ezekre tehetni e szobrok számát. Ő több százat látott, megvizsgált, s a jelesebbeket lerajzolta; vannak közöttük nemesak férfi, hanem nő szobrok is; azonban 10—20 között alig található egy épet, a szebb példányokról lajstromot készített. Eredeti szobrot kívánt volna szerezni, de a tökéletesebbek colosalis nagyságúak, e miatt szállítani bajos és költséges, sőt — mint mondják — a kormány engedelme nélkül nem is lehetsé-

ges. Hanem szerzett két férfi szobor főt, épet, egyik a Dnieper mellett Kairból éppen Lebedikán alúl, másik Mariapolból való, hova a pusztákból vitetvén, nem rég vált le a fő a nyakszirtről; majd egy mázsát nyomnak, s gondoskodni fog elszállítatásukról.

Ime ezek gyümölcsei — úgymond — fáradozásainak, — talál-e még fontosabbakra? nem hiszi; azon mindig erősbuló hitét azonban kifejezi, hogy »magyar nyelvű népséget, ha a Jegstengertől a sinai falakig, onnan a Gangesig minden hegyet völgyet bekalandozok is, soha nem találándok.« Hanem »itt Lebedia és Kazaria részeken kell nekünk mindent kikutatni, a kurginok ölében ős atyáink csontjai között keresni néma és írott emlékeket«, e nyomozások vezérelnék be bennünket egész Parthiáig, az ott országotl magyarok honáig.

Harmadik jelentését írja krimi Keresből aug. 13-ról; előadja miként jutott ide. Már meg valának téve az intézkedések, hogy aug. 4-én indul Rosztovba, egy a Don torkolatánál fekvő városba, onnét Sztavropolba, majd Georgievszkbe, s innét szokott módon fegyveres karavánnal Kaukázus bércezen keresztül Tiflisz felé. Azonban közbejött akadályok miatt útját félbeszakítani lévén kénytelen, aug. 3-án gőzhajóra ült, s Keresbe eljutott, a két szoborfőt is magával hozván.

Negyedik jelentését szept. 12-ről Jászvásárról írja, melyben előadja, hogy azon reményben, hogy török udvari protectióval, s talán Regulynak is közbejöttével útját folytathatja, Odessából Bender és Kiseneven át Jassiba jött, s hiszi, hogy Moldvában öt helyen tervezett ásatásokkal tavaszig elég dolgot fog találni.

Három utóbbi jelentése az Akadémia kis gyűlésén okt. 7-én olvastatván fel, mind a négy jelentés véleményadás végett Schedius, Jankovich, Schedel, Kállay, Luczenbacher és Henszlmann tagokból alakított küldöttségnek adatott ki, mely jelentését okt. 14-ki gyűlésre beadván, ebben egész méltánylattal nyilatkozik utazó társuk vállalata s ennek sikerei felett; a csángók, Atelkuzu és Lebediás iránti tudósításai különös figyelmet érdemlők; a Don és Dnieper közötti Lebediásban talált köemlékekre nézve azt, hogy azok régi magyar síremlékek volnának, a bizottság elősorolt indokainál fogva el nem fogadhatja, hanem nem idegen azt hinni, hogy ezen emlé-

kek készítésére a magyar nemzettel rokon azon népek adtak alkalmat, melyek őseink előtt s ezeknél hosszabb ideig tartózkodtak Lebediában. Hogy e részben határozottabb véleményt lehessen mondani, szükséges magokat az ereklyéket, ha csak hű másolatokban is, szemlélni, minek következtében a bizottság ajánlatára az Akadémia a következőket rendelte el: Jerney a szobrok hű másolatai s a megszerzett fők minélelőbbi beküldésére szólíttassék fel, — a Nádor kéressék fel, hogy néhány ép példányt az orosz kormánytól a nemzeti múzeum számára szerezzon meg, — az Akadémia az odessai régiségi társulattal csereviszonyba s közelebbi érintkezésbe lépjen, — a szükséges török védlevél kieszközlése végett Jerney armeniai és georgiai útja tervét minél előbb részletesen terjessze elő; s végre a csikszentmiklósi feliratról személyesen tudomást szerezzon.

De halljuk meg e lelkes hazafinak saját szavait, hogy miként fejlődött lelkében utazási vágya tettleges valósággá. Már gyermekkorában kedvencz eszméje volt, s szülőföldje — Dorosma — keskeny határa közé korlátolt állapotában gyakran felsohajtott: mily dicső dolog országot, világot látni! Ifjúságában a főnrepeső vágyakat az iskolák lélekkínzó tanulása törpíté el, de e közben érteni kezdte, hogy könyvekből is élvezhetni a messze országok ismeretét; az útleírások lettek tehát, főleg szünidőkben, olvasmányainak legkedvesebb tárgyai; a jelennek a múlttal összehasonlítása tette őt kutatóvá, régiségbúvárrá.

Iskolai pályájának végén találkozott a hazai nemzetiség eszméjének új életre ébredésével. Az irodalomban a nemzet jövője, jelene s múltjával való foglalkozás lépett előtérbe; a történettudomány világánál átvizsgálni a múltat: ez kulcs a jelenre s jövőre. Minő volt a magyar nemzet alakulásának kezdete, honnan származott, ez sok értekezésben meg lőn vitatva, de biztos eredmény nélkül. Kútfőkből, hiteles kútfőkből kell mindezt kinyomozni, — e gondolat vezeté őt arra, hogy nem ragaszkodva Pray, Katona, Fessler stb. állításaihoz, korán magokat a kútfőket, az egy vagy közelkorú legrégibb írókat kezdé olvasni, de ezek több helyeinek is homályossága s hiányossága ki nem elégítvén lelkét, föléledtek benne régi vágyai: »keletre

kell utaznod, megvizsgálandó azon földet, melyen a hős magyar elődök laktak, felkutatnod az onnan ide költözött ősök történetére vonatkozó emlékeket, melyek a múlt idők homályos eseményeire fénysugárt önteni képesek.» Ezt tűzé — mond Jerney — élete egyik múlhatatlan feladatául. Ifjú éveiben számtalan viszonyok lebilincseltek; elvonult az ifjúkor, s az utazás elhaladt. Ez jól történt, mert az őstörténetben bújárkodónak sok előismeretet kell szerezni, s jól történt, hogy akkor mehetett keletre, midőn már Herodottól kezdve a régi történetírókat, s a honi és külföldi krónikákat majd mind kellően megösmerte, olvasta, s egybevetette.

Utazásának célja vala tehát a magyar nemzet őslakhelyének fölkeresése, kimutatása és a történetére vonatkozó rokon tárgyak kiemelésével ismertetése, figyelmet fordítva mindenütt a föld lakóinak jelenkori állapotára.

Ezután nem sok idő múlva, okt. 17-én Jerney J á s z v á s á r r ó l megküldte 5-i k j e l e n t é s é t, melyben kiemeli, hogy 3 főczél vezérli moldvai kutatásait; Moldva mint Etelköz, mint régi Cumánia, s az itt élő és már kihalt magyarok hajdani emlékei tárháza, úgyhogy ő most már Moldvát nem öt helyen, hanem egészen kutatás tárgyává teszi. Botosány, Folticsény, Baja, Nyancz, Kosnár és Tyrguformózbán 3 hét alatt tett vizsgálódásai eredményét leírja; s ezután a Szereth melléki, a csán g ó k n á l teendő nyomozásokat veszi elő. Addig is a forrófalvi scythá vagy ismeretlen iratú kő feliratát hű másolatban közli, mely, véleménye szerint, azon korból való, midőn a csángók ősei igaz hitre térvén, kezdetben még régi ősi pogány betűiket használták.

E felirat jegyei hasonmásban Jerney ezekre vonatkozó véleményével az Akadémiai Értesítő 1844-ik évi folyamában közöltettek.

Bákóban a monostor és egyházhelye ásatásánál akadályra találván, ezt nov. 17-én kelt 6-ik levelében jelentette az Akadémiának, mely a decz. 2-ki ülésben felolvastatott, ugyan ekkor bemutattatott azon két szoborfü, melyet Jerney küldött; mikre nézve a küldöttség véleményadással bízott meg.

E küldöttség jelentése a decz. 9-ki kisgyűlésen felolvas-

tatott, melyben örömmel nyilatkoztatja, hogy a két szoborfü lá-
tása után e nevezetes emlékeket ha nem is a magyaroknak, de
egy a magyarral rokon fajnak véli tulajdonítandónak. Majd az
erre vonatkozó írók s vélemények előadása után megállapítja,
hogy a leghitelesebb egykorú és szemmellátó tanú Rubruquis
1253-ban utazó barát világosan négyféle sírokat különböztet
meg, melyek közül kőszobrokat csak a kún sírhalmoknak, bár itt
kő nem találtatik, tulajdonít, s a többieket nem is mondja kúnok-
nak. Ezek lehetnek a mongolokéi, kik e vidéken már ekkor 28
év óta laktak, de e két nemzetet Rubruquis mindig megkülön-
bözteti.

Ezenkívül az arczidom, a viselet, s a fej hátulján három
ágú hajfonadék nem mutat mongol typus és szokásra. De e
szobrok földirati elterjedése is támogatja azon nézetet, hogy
ezek a kúnokéi. Végre kimondja a küldöttség, hogy felette
hihető, hogy e szobrok nem a mongoloké, hanem
egyeniesen a régi kúnokéi voltak.

Hogy sok fáradsággal megkezdett s folytatott ázsiai uta-
zását Jerneynk miért hagyta félbe, azt elmondja, midőn 1844.
aug. elején Taganrogból a Don torkolatától (II. 117. l.) így
ír: »Négy napot töltöttem Taganrogban, mialatt meg kelle
határoznom utam minő irányban vételét. A Kaukázus belse-
jébe hatást, hová legforróbb vágyam vezetett volna, jelen
cserkesz háborúi forrongások közepett, hacsak
török pártfogás alatt Trebizond felé nem vonulnék, lehetetlen-
nek mondták az itteniek; Trebizond körül pedig most a mi-
rigyvészt állíták kiütötnék. Átvonulnom a Kaukázuson
oroszl kereskedő karavánnal ugyan megtörténhetnék, ekkép
Tifliszbe jutandó, de ezen kísérlet is tömérdék veszély-
lyel jár. Mindezen nehézségek nem rettentének el utam foly-
tatásától, azon szomorító körülmény mindazonáltal, hogy le-
gényemnek irántami hűtlensége kipattanván, őt eltá-
volítani s egyedül maradni kénytelenítetttem, mi által a mesz-
szibbre haladás meg vala gátolva, Krimea és Odessa felé vissza-
térésről gondolkodtam, reményelve, hogy vagy itt, vagy ott
magam mellé alkalmas egyént találándok, kivel vállalatomat
nagyobb szerű működés és kivittel hajthatom végre.«

Augusztus 3-án tehát tengerre szállva bejárta Krimeát s

két heti utazás után, 17-én Odessába megérkezett, de 4 napi itt mulatás után sem talált oly egyénre, kit bizalmára és úti segédkezésre alkalmasnak hitt volna, s a mellett oly drága napi bérrel kínálkoztak, hogy csak valamely gazdag angol nem idegenkedhetett volna tőle. Végre elhatározta, hogy visszafelé Etelközbe teendi utazását, hogy itt az őszi és téli időt moldvai kutatásokra fordítsa. (II. 155. l.)

Bejárván ezek szerint a Fekete- és Azovi tenger mellékeit egész a Don torkolatáig, aug. 23-án visszaérkezett Beszarábia földjére.

Különös érdeklődéssel bírnak Jerneynek a moldvai és beszarábiai magyar és csángó telepekre nézve tett tudományos kutatásai, melyeket közöttük hét hónapi tartózkodása alatt személyes tapasztalatai nyomán tett. Ő hazafiúi lelkesedéssel járta be telepeiket, közvetlen érintkezett, beszélt a magyar lakosokkal, kutatott, ásott, emlékeket gyűjtött; nyomozta, hogy mely községek lakosai eredeti csángók, melyek székely eredetűek; elmondja, hogy csángók azok, kik legrégibb lakosok és nem székelyek, habár egy részök ősmagyar nyelvöket a kényszer viszonyok hatalma alatt az oláh nyelvvel fölcserélték is; kinyomozta, hogy a csángó eredetű községek közül melyekben él még a magyar nyelv, s melyekben veszett el. Több ízben bejárta csinos házaikat, megismerkedett házi életökkel és szokásaikkal, hallgatta sajátyszerű beszédjüket, megismerte becsületes szorgalmukat, ügyességöket, személyesen meggyőződött a bojároknál divatozó azon közmondásról, hogy földműveléshez többet ér egy ungur — mint a román nevezi a csángót — 12 moldovánánál; előadja, hogy a moldvaiak az ungur néven a római hitű magyar eredetűeket, ungurén névvel pedig az Erdélyből kiszökött óhitű, vagy katolikusból óhitre tért románokat jelölik; elmondja a Morgból 1460 körül kiűzött huszsziták által Husz város alapítását, kikhez később Beszarábiából több csöbörösöki magyar is költözött; e magyar huszsziták még 1646-ban miséjüket is magyar nyelven tarták, ma már mind románok. Fájdalommal látta, hogy a csángók között lévő olasz papok mily kényszereszközökkel enyésztetik el sok helyen a lakosság ősi magyar nyelvét, sőt neveit is, midőn a régi magyar családneveket az apáról vett nevekkel önkényileg fel-

váltják; sőt a magyar helyneveket is románizálják; megtagadják az esketést oly jegyesektől, kik a kátét nem román nyelven tanulják; midőn az ekként oláhosodni kényszerítő olasz pap helyett a tiszta csángó szabófalviak magyarul tudó lelkészt kértek: felsőbbség elleni bűnben marasztaltattak el az olasz papok által; volt dolga a deres, kaloda, bot és korbácsnak, néhányan rabságot is szenvedtek, s lealacsonyító módon eltiltattott a magyar ének és beszéd, a magyar nyelven tanítás és ismenítészelet; vannak esetek, hol a csángók szabad birtokaiktól egy hatalmas boer által megfosztatnak, mivel jogaik igazolására szolgáló régi okleveleiket a jászii missió levéltárából, hová őrizet végett betették, vissza nem kaphatják s ekként jobbágyi sorsra jutnak. Ennyi jogtalanság látása mély hazafiúi fájdalommal tölté el szívét Jerneynek, kit őszinte részvéteért hetivásárok alkalmával számtalan csángók és kántorok kerestek fel, nyomasztó sorsuk miatti panaszszal s tanácskérés végett. Jerney mentőeszközzel kezdte gondolkodni. Felszólítá tehát a különben is már boerok birtokára menekülni akaró kalugyeri csángókat: hajlandók volnának-e testvéreikhez Nagy Magyarországba kiköltözni? ők erre örömmel nyilatkoztak. Erre Jerney a pesti hírlapokba egy cikket küldött be: »Felszólítás, Moldvából a magyarhoni földesurasságokhoz« cím alatt, melyben úgy nemzetiségi, mint gazdasági érdek szempontjából ajánlja, hogy a sok puszta és üres telkekkel rendelkező földesurak birtokaikat ezen csángókkal telepítsék be; ugyanekkor ajánlotta az Akadémiának, hogy a csángók között kiosztás végett jó magyar könyveket küldjön, ezek megis érkeztek a moldvai vámhivatalhoz, de kiosztásuk betiltatott; a bákóiak pedig magyar lelkészért folyamodtak a püspökhöz, de sikertelenül; mindezen buzgó eljárás féltékeny haragra ingerelte az olasz papokat, a hírlapi felszólítás pedig, mely a brassói oláh hírlapban közöltetett, bosszúra ingerlé a vajdát, s nemsokára a jászvásári oláh hírlapban egy, maga Mihály vajda kezén keresztül ment gúnyirat jelent meg Jerney ellen »Uj Mózes« címmel, ki Moldvából a sanyargatott magyarokat ki akarja lopni. Erre Jerney nyilatkozni kívánt, de annak a brassói lapban felvétele eltiltatott; majd azt vette észre, hogy a kántorok és csángók közül többé senki sem kereste meg, mert a kalugyeri

lelkész azt kihirdetett egyházi átok alatt megtiltotta, s általában az olasz páterek revoltans főnökek nevezték el. Végre arra is figyelmeztették Jerneyt moldvai jóakarói, hogy vigyázó legyen minden lépténél, sehova kirándulást ne tegyen, mert könnyen szerencsétlenség érheti; nehogy tehát a Moldvában 1743-ban működő 3 magyar jezsuita sorsára jusson, régészeti munkálkodását félbeszakítva márczius 28-án Moldvát elhagyta. Április 2-án lépte át az erdélyi határt, s Kézdivásárhelyen a székely áldozópohár fenlétéről biztos tudomást szerezve, Brassón, Szebenen, Gyulafehérváron, innen Debreczenen, Miskolczon keresztül április 23-án megérkezett Pestre, honnét éppen ez nap egy éve indult el, hozva családjának örömet, a magyar tudományosságnak gazdag ismereteit s érdekes úti jegyzeteit.

Ezután munkásságát egy ideig magán ügyeinek rendezése vette igénybe. Ő mindedig megtartotta Dorosmán volt értékes birtokát, mert táplálta a remény, hogy a kerületekben a szabadelvűség más megyék nyomán diadalra emelkedvén, ő is, mint a jászkúnság egyik szabadelvű fia, a közérdeket s hazája javát hivatalos pályán is elő fogja mozdíthatni. Végre húsz évi tapasztalás meggyőzte, hogy várakozása sikerre vezetni nem fog, s hogy a jászkúnságban a hazai szabadelvű eszméknek — a kerületek rendezése — coordinatio — jelszava alatt — terjesztői mily visszatetszést, sőt üldöztetést szenvednek a nepotizmus és örökös hivatalokat védő hatalmasok részéről, elhatározta, hogy bár fájó szívvel, megválik jászkún szülőföldjétől. Mielőtt azonban ezt tetteleg végrehajtotta volna, hazája iránti szeretetből 1846. okt. 19-én mintegy búcsú sorokúl a ker. kapitányhoz intézett levele mellett, gazdag oklevélgyűjteményéből, 1554. és 1572-ik évről két kamarai és országos regestrumot mutatott fel, hogy azok, mint a kerületek múltjára nézve kiválóan érdekes adatok a ker. levéltár részére lemásoltathassanak.

Ezután eladva dorosmai birtokát, egész családjával állandóan Pesten telepedett le, itt lakott molnár-útczai saját házában; kutatott, dolgozott, rendezte jegyzeteit, hogy utazásában szerzett tapasztalatait egy jeles munkában világ elé bocsássa.

Itt élte ő át a forradalmat, s midőn Fényes Elek,

mint osztálytanácsos a m. belügyminiszteriumnál, az országos statisztikai hivatalt szervezte, Jerney is itt nyert alkalmazást, s Pest városa bombázásakor kénytelen volt családjával a váczii úton kívül fekvő telkére menekülni.

A forradalom utáni korszakban mintha érezte volna, hogy néhány év múlva testi gyengeség, majd a halál megszakítja irodalmi munkásságát, megfeszített erővel dolgozott. Fáradhatatlan szorgalma képessé tette őt, hogy félbenlévő nagy munkáit befejezés felé vezesse, sőt, hogy ezenkívül az időközben megindult Uj magyar Múzeumot is értekezésekkel ellássa, így jelent meg tőle e folyóirat 1850—51-iki folyamában »a magyar-orosz kérdés fölötti eszmék«, »az ungar nép nem magyar faj« cz. értekezések, s az Akadémia Értesítőjében a turcikák ügyében tett indítványa.

1851-ben a magyar őstörténelmi irodalmat egy úgy kiállítás, mint beltartalom tekintetében becses nagy munkával gazdagította, kiadván két kötetes művét »keleti utazásáról,« mely még ma is sok tekintetben forrásmunkául használtatik.

Nem lehet czélja ez értekezésnek, hogy e jeles munkát, mely most is közkézen forog, részletesen ismertesse vagy bírálja, mert következtetései s állításai egy részének tévességét még életében hazai íróink, különösen a besenyők tartományai s fejedelmeik neveinél, Szabó Károly 1853-ban kimutatta; nem lesz azonban felesleges érinteni ez utazásnak eredményeit, mint azt maga a tudós utazó feljegyezte.

Etelközi kutatásai eredményéről azt írja, hogy a moldva nyelvben fennlévő magyar szavak sokasága, ilyeneket 450-et gyűjtött össze — s az általa jegyzékbe foglalt 339 moldvai helynevek magyar értelme és jelentése, s lakosainak magyarsága azt mutatja, hogy e maradványok sem az itt, mint Etelközben csak 3 évig lakott magyaroktól, sem nem későbbi beköltözöttektől, hanem rég időtől itt lakott, részben most is fennlévő, de nagyrészt a románok közé olvadt besenyő, jász, kún, magyar és székely népektől származtak; így tehát a Pacinakiának, majd Cumániának nevezett Etelköz lakosai magyar nyelvűek valának, s ilyenekül kell ismernünk a besenyőkkel egy nyelvű kúnokat. Erre nézve bizonyítékul még a ma

gyarhoni besenyőkről s kún nyelvről írt értekezéseit is mellékelvén, kimondja, hogy a besenyő-kún népség, habár dialectusi különbséggel, de még is azon egy nyelvet beszélte a magyarral, s ennél fogva a régen Cumaniának nevezett mai Moldva- és Beszszarábiában fenmaradt számos magyarok, oda nem értve a kimutatható székely és magyar beköltözőket, a besenyők és kúnok tagadhatatlan maradékai.

A Lebediai kutatásainak eredményéül pedig feltünteti, hogy a régi Lebedia a Dneperen túl a mai lebedikai steppékben feküdt, s a régi Lebediának Chidmas vagy Chingylus folyója maiglan a Csinhul és Takmak Molocsnával egyesülő patakokban az Azovi tenger alsó szélén Krimeától északkeletre fenn van; végre, hogy azon számtalan kőszobrok, melyekkel a Dneper és Don között lévő halmok elborítottak, a hunscytha népcsalád, u. m. besenyő, hún, jász, kozar, kun, magyar és palócz népek által különböző korban emeltettek; s mindkét vizsgálódás által bebizonyítottatott a magyarnak a besenyő, kazar, kun és palócz népekkel való rokonsága és egy nyelvűsége.

Jóllehet azonban Lebedián túl Ázsia belsejében a magyar nemzet bölcsőjét meg nem látogathatta, azonban »keleti utazásához« ragasztott »Parthiai kutatás« cz. terjedelmes értekezésében nagy készséggel kimutatni törekszik, hogy Persia vidékein, jelesen a régi Parthiában lakott a magyar nép, mert a magyarok régi lakhelye s költözködési vonala nyomozásánál éppen nem a Jegestenger felé, hanem Persia vidékére, különösen Parthus országba vezettetünk vissza.« (II. 226. l.)

1852-ben az akadémiai Értesítőben »Constantinus Porphyrogenitus mellék- s egyéb történet-földirati nevekről« című értekezését olvassuk, s ugyanaz évben jelent meg az Uj m. Múzeumban »Felelet a parthiai kutatások körül Repiczky János által tett nyelvészeti észrevételekre.«

1853-ban az akadémiai Értesítőben írt egy értekezést, »Ovidius Magyarairól és magyarkákról,« s ugyanakkor bocsátott ki előfizetést ily című nagyobb munkájára: »magyar őstörténeti tanulmányok,« de a mely bizonyos körülmények — hihetően az előfizetők csekély

száma — miatt meg nem jelenhetett, sőt kézírata is elveszett.

1854-ben adta ki »Magyar nyelv kincsek az Árpádok korszakából« két kötetes munkáját; az első kötet a XIV. század első évéig terjedő időből 5000 hely és személynevet tartalmaz; a 2-ik tárgyalja az I. András király korabeli 800 éves imádságokat, melyek azonban 12 év múlva a Budapesti szemle 1866-ik évi folyamában kézzelfoghatólag koholtaknak nyilvánítottak.

Jerney sokoldalú munkássága ismertetésénél nem lehet hallgatással mellőzni azon szorgalmat sem, melyet ő régi oklevelek gyűjtése, s az elenyészéstől megmentése körül igen szép sikerrel kifejtett. A m. kir. kamara budai igen nagy levéltárában 1848. előtt időközönként kimustrálás szokott tartatni, s az actualis jogi értékeket már veszített iratokat skartirozták, vagyis lomtárba vetvén, ha helyet kelle csinálni, gyűjtőknek vagy üzérkedő óárusoknak mázsa-számra eladogatták.

Ez alkalmat felhasználta nemcsak Jankovich és Nagy István, hanem Jerneynk is, ki ez úton már 1838-ban oly nagy gyűjteményre tett szert, hogy azokat rendbeszedve, azokból huszonöt nagy folians kötet lett. Jerney halála után e 4071 darabból álló nagy gyűjtemény elébb Horovicz régi könyvtárus, majd a lelkes Dékán István indítványára több hazafinak buzgóságából vétel útján (300 frt) a kecskeméti ref. főiskola tulajdonává lett, s ma is ennek szép könyvtárában őriztetik, s számos darabjai érdekes kiegészítő részét képezhetnék Jankovich hasonló, a n. Múzeum birtokában lévő gyűjteményének. A Jerneyféle oklevelek 1533—1795-ig terjednek, a 6 első kötet tárgy szerint, a többi 19 kötet megyék és évszám szerint van összeállítva, de az egésznek több mint fele a XVI-ik századból való. Thaly Kálmán t. tagtársunk e gyűjteményt a Századok 1877-ik évi folyamában beható részletességgel ismertette.

A testben, lélekben fáradhatlan szorgalmú írónak munkásságát nagy mérvben gátolta 1854-ben keletkezett megbaja, de ő ez akadályt is erős akarattal legyőzni törekedett. Más által olvastatott, s midőn a toll kezéből kiesett, másnak mondta tolla alá befejezetlen munkájának hátralévő részeit.

Ily szilárd elhatározás tette lehetővé, hogy 1855-ben ismét jelent meg tőle sok tudományossággal írt két nagyobb munka, egyik: »A palóc nemzet és palóc krónika« a m. Történelmi Tár első kötetében.

Ezen értekezés azon állítást bizonyítja be, hogy a palóc és kún ugyanazon egy nemzet, mert a mely hadakat és ütközeteket történeteknek lenni mondanak hazai krónikáink a kunokkal, éppen azokat palócoknak tulajdonítják az orosz és lengyel históriák, cománoknak a byzanti írók, — továbbá, a mely nevekkal illetetnek némely palóc vezérek az orosz és lengyel évkönyvekben, hasonló nevezet alatt kunokéi tűnnek elő a byzanti és magyar történetíróknál, — végre minden történetíró és utazó szerint azon földrészeket birták a régi kunok, melyekre a szláv krónikások a hires palóc nemzetet helyezik. Ezenkívül a palóc név megfejtésébe bocsátkozik, s bebizonyítja, hogy a hazai mai palócok az Árpáddal beköltözött kúnok valóságos ivadékai; majd a palóc nemzet nyelvéről mond el több észrevételt. Ezt követi a palóc krónika 996—1218-ig; függelékül a Mátravidéki palóc helységek névsorát közli. Általában Jerneynek ezen munkája a palóc kérdés felvilágosítására érdekes adatokat tartalmaz.

Ezt követte a Történelmi Tár ugyanez évi 2-ik kötetében egy másik jeles munkája: A magyarországi káptalánok és konventek, mint hielmes és hiteles helyek története, 10 ívnyi terjedelmű s 100 darab pecsét hasonmással. E mű Jerney egész élete tudományos búvárlatainak eredménye; már ifjabb éveiben gondosan fürkészte s már 1837-ben gyűjtötte és tanulmányozta az ehhez szükséges adatokat; 1838-ban a budai kamarai levéltárba kutatáshoz engedélyt nyervén, ezt két évig szorgalmasan használta; végre munkáját 1847-ben elkészítette, azonban a forradalom, s keleti utazásának megírása annak kiadásában egy ideig gátolták, s ő ezalatt is munkáján pótlásokat s igazításokat tenni meg nem szünt. Végre életviszonyai ennek kiadását sürgőssé tették; ez vala a magyar írónak mintegy irodalmi végrendelete. E művéhez irt előszó 1855. okt. 10-én készült el, melynek végén mintegy hatyúénekekben az irodalmi pályától búcsút vesz. »Imádott nemzetem lábaihoz teszem — úgymond — ezen utolsó műve-

met, lelépven a pályáról, mely részemre kevés rózsát termett. Kimerült erőm, elhomályosult látásom végbúcsúvételre intenek. Miként futottam azon, mint töltém be hivatásom körét: ítélje meg a részrehajlatlanság. Én nyugodt kebellem nézek a jövődőség bíráló széke elé, mert nem a fajunkat becsmérő divateszmék, hanem a való és igazság kinyomozása valának iránytűm és pharuszom működésem minden phasisában.«

Nem sok idő múlva szembajához szélhűdés csatlakozott, mely 1855. december 24-én a fáradhatlan munkás hazafi életét kioltá.

Hült tetemeit a kerepesi temetőkertben a családi sírbolt fogadá be, hová 1851-ben elhunyt Cornelia leányát 1862-ben másik leánya Mária, 1877-ben özvegye Kovács Magdolna követték. Sírirata ez egyszerű szavak: »Jerney János, szül. máj. 12. 1800., meghalt decz. 24. 1855.

Jerney egy kiválóan tudományos hazafi volt, ki nemes lelkesedéssel szerette hazáját, nemzetét, s ez által vezéreltetve irodalmi munkássága magyar őstörténelemnek legérdekesebb, legnehezebb, s előtte ily mérvben nem ismert részeit: a besenyők, jászok, kunok, palóczok, izmaeliták régi történeteit, s a magyar nemzetnek a Kárpátok alatt megtelepedése előtti korban lefolyt eseményeit, lakhelyeit, emlékeit, s eredetét új világosságban tárta fel előttünk. Ő, korában egyik legszorgalmasabb tudományos tagja vala az Akadémiának; alig merült fel a hazai irodalomban oly történelmi, régészeti kérdés, melynek felvilágosításához, fejtegetéséhez hozzá ne járult volna. Olykor merész és a szigorú bírálatot ki nem álló következtetéseit fedjük el hazafiságának leplével, fedjük el többi érdemeivel, melyek között kiemelést érdemel azon hazafias tette, hogy Moldvában hét hónapi tartózkodása alatt a testvér csángók szomorú helyzetével megismerkedvén, hogy ezeket az elenyészéstől a magyar faj érdekében megmentse, buzdítólag fölemelte szavát, s keleti utazásának erre vonatkozó részletei oly lelkesedést idéztek elő nemzetünknel, mely évek alatt érlelődve, egyik alapjául tekinthető a bukovinai magyarok hazánkban oly szép sikerrel megkezdett betelepítésének!

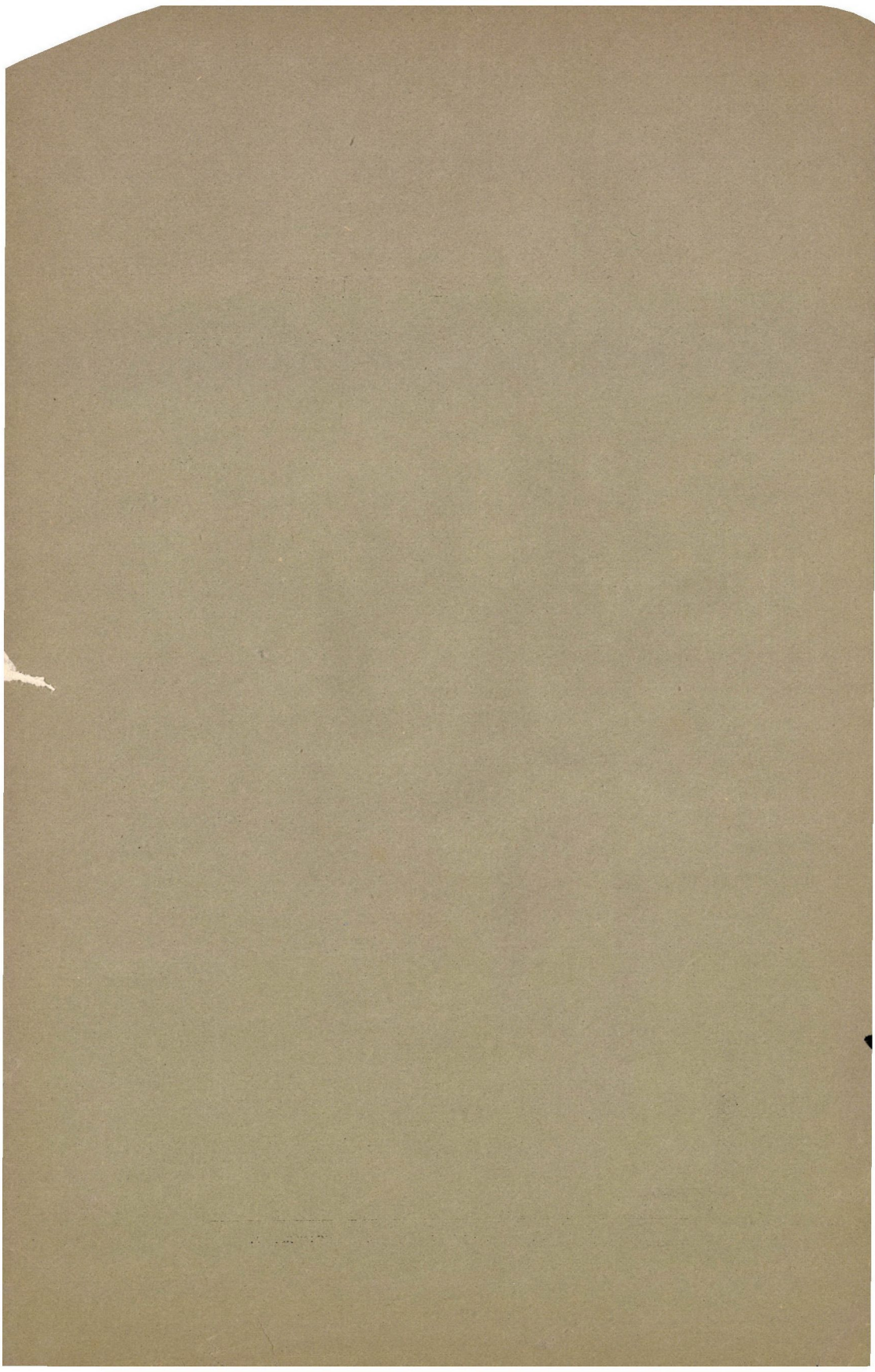
Ő nemes lelkesedéssel igyekezett teljesíteni, mit Pesten

még 1816-ik évi júniusban ifjúi rajongó hévvel írt »szelíd andalgás« czimű költeményében így fejezett ki:

Éltünk után a jövődő
Úgy áldozik porunknak:
Ha jót s hasznost magunk után
Hagynunk maradékunknak.

Halála után könyvtárának jelesebb darabjai, kiktől azok nagyobb részét szerezte, ugyanazon ókönyvkereskedésekbe, s nem lehetetlen, becses kéziratainak is egy részével, kerültek; mivel különben megfogni alig lehet, hogy annyi irodalmi munkáiból, kiadatlan maradt kézirataiból s tudományos jegyzeteiből, ma is virágzó családjánál még csak töredékek sem maradtak fenn, s mindezekből sem az Akadémia, sem a n. Múzeum semmit is fel nem mutathat.

Ily tudományos műveltség, fáradhatlan szorgalom, élete végperczéig tevékeny munkásság, hazája s nemzeteért rajongásig fellángoló lelkesedés megérdemli, s ki is vívta számára az utókor előtt, hogy neve s emlékezete a magyar történelmi irodalom lapjain, méltó elismerésben részesülve, időn s enyészen keresztül fenmaradjon!

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHUNYT TAGJAI FÖLÖTT.

1882.

I. Emlékbeszéd Korponay János l. tag fölött. Kápolnai Pauer István l. tagtól.	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd dr. Suhayda János levelező tag fölött. Dr. Konek Sándor r. tagtól	10 kr.
III. Emlékbeszéd Morócz István lev. tag felett. Galgóczy Károly lev. tagtól.	10 kr.
IV. Emlékbeszéd Révész Imre lev. tag felett. Ballagi Mór r. tagtól.	20 kr.
V. Emlékbeszéd Brocca Pál külső tag felett. Lenhossék József rendes tagtól	30 kr.
VI. Emlékbeszéd Asbóth Lajos lev. tag felett. Kápolnai Pauer István l. tagtól.	10 kr.
VII. Emlékbeszéd Ami Boué külső tag felett. Dr. Szabó József r. tagtól	10 kr.
VIII. Emlékbeszéd Fabritius Károly levelező tag fölött. Kozma Ferencz l. tagtól	40 kr.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHUNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

I. KÖT. — X. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
MIHÁLYI KÁROLY

L. TAG FELETT.

DOMANOVSZKI ENDRE

L. TAGTÓL.

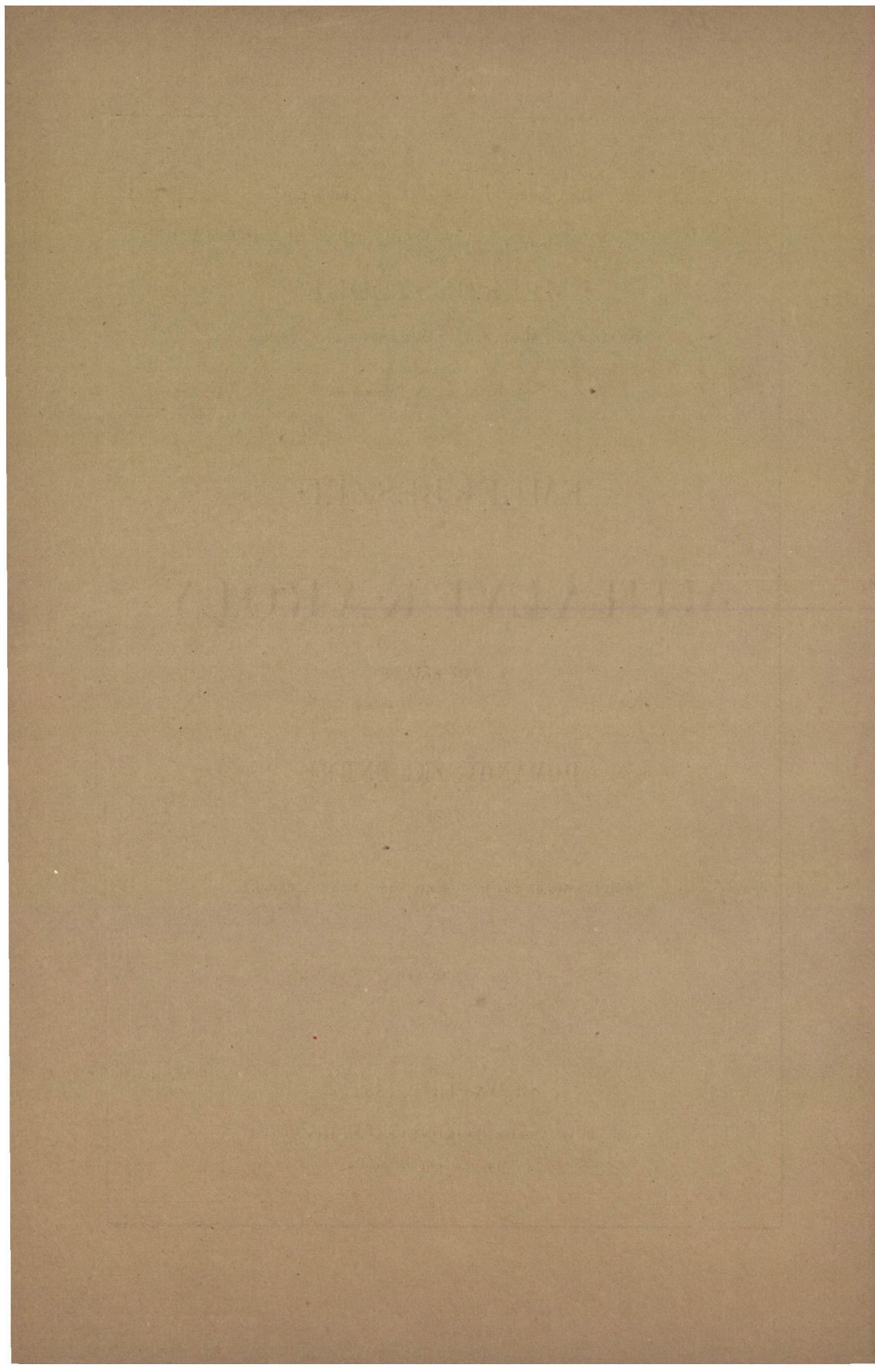
(Felolvasta az összes ülésen 1883. November 26.)

— 2/2 — Ára 10 kr. 2/2 —

BUDAPEST, 1884.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

EMLÉKBESZÉD

MIHÁLYI KÁROLY

L. TAG FELETT.

DOMANOVSZKI ENDRE

L. TAGTÓL.

(Felolvasta az összes ülésen 1883. November 26.)

BUDAPEST, 1884.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

ELŐSZÓ

MILYEN KÉPES

ELŐSZÓ

EMLÉKBESZÉD

Mihályi Károly 1. tag felett.

DOMANOVSZKI ENDRE lev. tagtól.

1880-ban június 14-kén, a Bethlen-főtanodát nagy szellemi veszteség érte. Így nevezik Erdélyben a nagy-enyedi református kollégiumot, nagylelkű alapítójának, Bethlen Gábornak, Erdély bölcs fejedelmének hálás emlékezetére és kegyeletes tiszteletére. Tudta azt a népekkel érintkező, politikája által a világeseményekbe mélyen beható nagy fejedelem, hogy azon jólét, hatalom és virágzás, melyet országában erélyes és igazságos uralkodása teremtett, csak úgy lesz szilárd és marandó, ha alapját a szellemi műveltség képezi. A hatalomban és a jólétben, mely által az ember életét szebbé, kellemetesebbé és biztosabbá teszi, a szellem munkás, azt a szellem hívja életre. A szellemi jóból, e belső gazdagságból kifejlődhetnek a jólét, a hatalom, az élet külső javai, de ez utóbbiak az elsők nélkül tartósak semmikép és soha nem lehetnek. Az értelmileg művelt, szabad nemzetek egyszersmind hatalmasok és gazdagok. És mintha a műveltséget szívében viselő fejedelem, bőkezű alapítványával együtt a maga szellemét is átörököltette volna, a gyula-fehérvári később a nagy-enyedi tanárok hívvel és buzgalommal művelték és terjesztették az értelmiséget, hisz' oly férfiakat találunk azok soraiban, kik az európai műveltség színvonalán állottak, kik alapos képzettséggel felruházva tudományuk által hazájok dicsőségét emelték, és a magyar nemzetre díszet árasztottak.

A nagy-enyedi Bethlen-főtanodát, az említett időben nagy veszteség érte az által, hogy egyik szeretett, népszerű tanára

Mihályi Károly megszűnt élni. Mihályi nem tartozott azon emberek sorába, kik fényes történeti nevet hagynak magok után, mert ez csak keveseknek jut osztályrészül, de szerény működési körében szorgalma, buzgósága és tiszta hazafisága által oly érdemeket szerzett magának a magyar nemzet, a tanügy és a tudomány körül, melyekről ha a későbbi kor megemlékezik, először is magát tiszteli meg. Mihályi Károly harminczhét évig, a tudomány örök igazságaiból merített hévvel és szeretettel, fáradalmat nem ismerve, önzetlenül élt tanári hivatásának, lelke el nem csüggedett az akadályok között, hanem ezek által még inkább edződött. Birt azon adománnyal, hogy minden tárgyat könnyen elsajátított magának, ezért sokoldalú műveltséggel rendelkezett s ebben találta életének egyik legszebb és legtisztább örömét. Tanította a bölcsészetnek minden ágát, öreg korában is fiatal tűzzel és lelkesedéssel. Kiváló szeretettel foglalkozott a régi klasszikusok, különösen a görög tragédia-írók műveivel. Természetes, hogy rá, mint eszményileg hangolt kedélyre, ki hitt a szabadságban és az erényben, elragadó hatással lehetett Aeschylus és Sophokles, midőn oly nagyszerű eszméket látott megérezkítve, hogy a lelki nagysággal szemben, az erőszak tehetetlen, vagy, hogy azon erő, melyet egy szabad nép, midőn lételéért harczol, magából meríteni képes, ellenállhatatlan. A szeretet ezen tragikusok iránt legjobb tanúbizonyságot tesz finom műérzéke mellett.

Továbbá a tudomány minden körében, nagyobb mértékben, mint azt az általános műveltség kívánja, otthonos volt. Hogy mennyire tünt ki mint zenész, ezt bizonyítják több jeles dalművei. Szóval ő öszhangzó, értelemhez és kedélyhez egyiránt szóló műveltségre törekedett. Az ily magával öszhangzó kedélyű férfiúnak külső élete is, viszonyban a világhoz, családjához, barátjaihoz, tanítványaihoz csendes volt és nyugodt, minden szenvedélytől szabad. Birta tanítványainak ragaszkodását, szeretetét és tiszteletét, mi a tanárra nézve a legszebb, a legédesebb jutalom. Kedélye nyílt és emelkedett volt, erénye egyszerű és tiszta, ment minden álszintől és hiúságtól, jelleme egyenes, őszinte, a tartozó tiszteletet megadta mindenkinek, de hajlongani és bókolni nem tudott. Nemes és állhatatos, a veszélyben nem csüggedő lelke, az igazságért és jóért lángoló szíve, tiszta

fényben mutatkozott, midőn 1848-ban és 1849-ben a Bethlen-főtanodára és Nagy-Enyedre bekövetkeztek a szomorú, mind a kettőt enyészettel fenyvegető napok. Tisztelt Akadémia! szeretném, ha a gyászos múltra egészen rá boríthatnám a feledés fátyolát. De midőn az Akadémia kötelességemmé tette oly férfúról megemlékeznem, kinek azon gyásznapokban közvetlenül nagy része volt, akaratom ellen is felmerül a multak sötét emléke, noha lelkem ettől irtózik. Azon műkincseket és tanszereket, melyeket a kollégium kétszáz évnél hosszabb időn át nagy gonddal összegyűjtött, azon czélból, hogy azok segédmével századok nemzedéke tudományos ismeretet szerezzen, a mivelt emberiség számára szánt közkinccset, mintha azon időben, midőn a törvényes rend kapcsolai megszakadoztak, gazdátlanná vált volna, a műértők széthordták, a dologhoz nem értők, a tudalanok gyerekes izléssel kiválogatván a fényest, a maradékot a tűz által örökre megsemmisítették, úgy vélekedvén, hogy a nyomtatott és írott tárgyak, úgy is kárhozatosok. Később a város nagy részével együtt a kollégium épületét is a lángok martalékvá tették. A kollégium kára több százezerre ment, oda nem számítva a becses gyűjteményeket, a könyvtárt és a pótolhatatlan kéziratokat. Ezt cselekedték a Bethlen-főtanodával azok, kiknek jólétéről és szabadságáról, Bethlen Gábor ép úgy gondoskodott, mint a magyarokéről, azon intézettel, hol szellemi sőt testi táplálékot is ép úgy kaptak más nemzetiségek, mint a magyarok fiai. A nagy-enyedi kollégium összerombolása, szellemi kincseinek elorzása és megsemmisítése fájt minden magyar embernek és minden nem-magyarinak, kinek szívét a fajgyűlölség meg nem rontotta és az emberi érzést belőle egészen ki nem ölte; mert a gyászos emlékezetű tett a mesterségesen felszított fajgyűlölség eredménye volt, pedig Magyarország áldott földje elég terjedelmes, hogy rajta a különféle nemzetiségek békében, szeretetben egymás mellett megférjenek. A magyar haza, minden polgárát, tartozzék az bármely nemzetiséghez, édes fiának tekinti és nem idegennek, nem zsellérnek s nem kíván tőle mást, mint a mi magától értetődik, hogy azt, mint édes anyját szeresse, hozzá békében és háborgós időben híven ragaszkodjék, különben a törvény és a közszabadság pajzsa alatt művelheti a saját nemzetiségét. De a

pusztulás leginkább azoknak fájt, kik a kollégiumi élet közvetetlen intézői és vezetői voltak, a nagy-enyedi tanároknak, mert ők a tudomány templomából kitaszítottak, működésök körét elvesztették és földön-futókká lettek. A sors által nyújtott keserű poharat Mihálynak is egészen ki kellett üríteni.

Lezúgott a romboló vihar, Nagy-Enyeden nyomort és kétségbeesést hagyva, a kollégium kormos és éktelen falai között pedig halálesendet, ott, hol előbb a viruló ifjuság, szívében a jövő iránt a legszebb reményt táplálva, figyelt és buzdult a lelkes tanárok bölcs és hathatós szavára. A vihar lezúgása után azok között, kikre a Bethlen-főtanoda gondozása bízva volt, találkoztak kislelkűek, kik a nagy veszély után gyengék lévén himni a jó ügy diadalában, minden reményről lemondtak, hogy az intézet hamvaiból valaha feltámadjon s arra gondoltak, hogy az alapítványokat más célra kell fordítani. De a gyenge lelkekkel szemben annál inkább felbuzdultak az erős keblű férfiak, kik bátran harczra szálltak a kishitűek törpe, sőt tán önző szándékaival. Ezek közt első sorban állott Mihályi Károly és tanártársa Vajna Antal. Kegyeletes érzésök elborzadt azon gondolattól, hogy a nagy fejedelem által alapított tanintézetnek a műveltségre irányuló hatása megszakadjon s arról legfeljebb a történet, mint oly multról, melyben az életerő csak két századig volt képes hatni, megemlékezzék. Midőn a gyengék a lelkes szónak súlyától nyomatva kénytelenek voltak elnémulni, jött a hatalomtól, melynek akkor semmi sem állott útjában, a katonai parancs, mely megengedte, hogy a reformátusok a legközelebbi (1851.) évben ismét megnyithatták iskoláikat; de ezen engedély alól b. Wohlgemuth kivette a nagy-enyedi kollégiumot, hol csak az elemi iskola megnyitására egyezett bele. Könnyű dolog egy tanintézetet annak érzetében, hogy hatalmunk ellenállhatatlan, bezáratni, de nehéz munka azt megalapítani, mert utóbbihoz, azon belátáson kívül, hogy egy tanintézet a szellemi műveltség veteményes kertje, bőkezű áldozatkészség is kívánatik. A minden korláton magát túltevő hatalom, mely a legszentebb emlékeket se tisztelte, kegyesen megengedte a kisdedek oktatását, mint oly szükség kielégítését, melyet mint a mindennapi kenyeret, elvenni nem lehet. De a felsőbb oktatás betiltása egyenesen a magyarságnak gyengítése volt, mert egy

magyar tanintézetet bezárni, annyi mint a magyarságnak egy szellemi forrását bedugni, kivált ha meggondoljuk, hogy Erdélyben a kolozsvári egyetem felállításáig a nagy-enyedi kollégium a legfelsőbb tanintézet volt, mert benne nem csak szakismeretet lehetett szerezni, hanem az általános magasabb műveltséget is elsajátítani. A nehéz időkben, ostromállapotban, midőn legtöbbször csak személyök biztosságára gondoltak, midőn a közügyért buzgólkodás a hatalom előtt gyanús cselekvénynek tűnt fel, Mihályi Károly volt az, ki a csüggedő és a félénk lelkekbe bátorságot öntött, kitartásra buzdította felekezetét, a szívekben reményt gyűjtött s a Bethlen-főtanoda szerencsésen elkerülte az enyészetet, melyet fölötte a hatalomszó már elhatározott. Hogy a Bethlen-főtanoda, a 48-iki és 49-iki események után, ma is áll, azt leginkább Mihályi Károly bátor lelkének, kitartó buzgóságának s a jóban vetett azon reményének köszönheti, hogy a jó a romok alól is képes új életre kelni és felvirúlni.

Az ötvenes évek, a súlyos napok tették próbára az igaz és tiszta magyar hazafiságot. Ez években mutatta meg a magyar tanári kar is, néhány gyenge, minden körülményhez alkalmazkodó embert kivéve, mikép kell az elnyomatás és az üldözés napjaiban is híven, tántoríthatatlanul szolgálni a hazát, a tudományt és az igazságot; mert a rá bízott ifjú nemzedéket csendben, zajtalanul, ügyes tapintattal a hazaszeretetben és az igazságérzésben nevelte fel, oly időben mondom, midőn a hatalom mint balvégezt minden egyéni és nemzeti nemesebb gerjedezésre egész súlyával nehezedett. És Mihályi Károly e tekintetben is a magyar tanároknak egyik díszje volt. Lelkének büszke öntudatával maga mondja: »tanító vagyok, érzem is magamat annak« de szerényen hozzá teszi egyszersmind »világosan tudom, nem csak érzem, hogy az eszménytől messze járok.« Mihályi mint jellemes, szilárd hazafi, mint tanítványait szerető, értelmes tanár, mindvégig híven és lelkiismeretesen betöltötte a maga helyét. És a lelkes tanfőúr nemes szíve örült, hogy elérte azt a boldog időt, midőn a nemzet, megértve a kor igényeit, jó királyának Ő Felségének dicső uralkodása alatt, az oktatás és a műveltség majdnem minden ágának, nehéz munkája által szerzett filléreivel nem fukarkodva, megfelelő iskolákat, intézeteket emelt, mert ő ezekben biztosan látta szeretett nemzeté-

nek értelmi és erkölcsi felvirágzását s a hazának biztos alapon nyugvó azon szép jövőjét, midőn a tántoríthatatlan hazaszeretet nem kénytelen majd aggódó kebelrel azt kérdezni, lesz e magyar haza?

De nekem Tisztelt Akadémia! Mihályiról különösen mint a Magyar Tud. Akadémia tagjáról kell kegyeletes érzéssel megemlékeznem. A Magyar Tud. Akadémia Mihályit bölcsészeti munkáinak alapján választotta be tagjainak sorába. Csak egy kötetes munkája jelent meg nyomtatásban és székfoglalója, de e kevésből is philosophiai gondolkodásának irányát és álláspontját biztosan fel lehet ismerni. Egykori hálás tanítványai és meleg keblű barátjai elhatározták az elhúnytak, kéziratban hátra maradt munkái kiadása által emléket emelni, de a kiadás, kellő részvét hiányában, mindeddig jámbor óhajítás maradt.

Mihályi a philosophiai gondolkodás alatt oly ismeretet ért, mely a valóságnak teljes rendszere s melynek közérvénye általánosan el van fogadva. Tisztelt Akadémia! ha beszélünk nemzeti bölcsészetről, nem érthetjük ez alatt azt, hogy a philosophiai igazságok, a tartalom, nemzeti sajátosságú legyen, ily értelemben nemzeti bölcsészet nincs és nem is lehet. A bölcsészet és a tudomány általában csak oly tartalmú igazságot hirdethet, mely mint Mihályi kívánja, egyáltalában érvényes minden népre, minden nemzetre, minden korra, minden vallásra, minden egyes emberre nézve; minthogy az igazság csak egy, ennek nincs nemzeti, nincs felekezeti, nincs egyéni színezete. Az egység, az ok, a szükségesség, a következtetés, a jónak fogalma minden nemzetnél, minden vallásban, minden egyes embernél mindig egyenlőképen ugyanaz. Az közkincese minden nemzetnek, annak birtoka nincs egy nemzet tudatához kötve. A philosophiát lealacsonyítjuk ha tartalmát egy nemzethez kötve gondoljuk, akkor azt valami korlátozott dologgá és magán ügyggyé törpítjük el.

De mindamellett, hogy a nemzetek nem állanak egymástól elszigetelve, hogy mindnyájan egy szellemnek képviselői, beszélhetünk egy kor, egy nemzet sőt egy egyén bölcsészetről, annak az idő folyamába eső kifejlését illetőleg. A tudományos igazságok nekünk nem adatnak készen, azokhoz a gondolkodásnak hosszan tartó iskolájában jutunk el, a nyomozások és

helyreigazítások után. De a lángelméjű és eredeti gondolkodó is csak azon nemzet nyelvén gondolkodhatik, melyhez szerencséje van tartozni s így bölcsészete a nemzeti jelleget magán fogja hordani, annak eredete és iránya azon nemzet nyelvében, szellemében gyökerezik s így nemzete gondolkodását hiven és megfelelően tolmácsolja. Ez értelemben helyesen beszélünk görög, angol, francia, német bölcsészetről. Eredeti magyar bölcsész, ki általános érvényű bölcsészeti rendszert alkotott volna meg, s kinek gondolkodásán mégis a nemzeti jelleg ki volna nyomva, eddig fájdalom! még nincs. Beszédem folyamában ki fogom mutatni, hogy a bölcsészet az elméleti műveltségnek vagyis a gondolkodásnak legfőbb foka, melyen túl az ember már nem emelkedhetik. De hazánk mindig dicsekedett oly férfiakkal, kik a művelt nemzetek philosophiai gondolkodásába elmélyedve, azt alaposan ismerték s annak eredményeivel nemzetünket megismertették, úgy, hogy a tartalom általános mivolta mellett többnyire eltalálták a hangot, melyen nemzetünkhöz szólni lehet. Ezen hű és lelkiismeretes munkások közé tartozott Mihályi is. Ő a philosophiai nyomozás általános eredményeit, melyek a köztudatba mentek át s ott szellemi kincsként a művelt emberiség elméjében meghonosodtak, buzgalommal és szeretettel elsajátította magának, gondolkodásával behatott azon nehéz feladatokba, melyek megoldásában áll a philosophia, s így bölcsészeti műveltsége által fejlesztőleg, felvilágosítólag hatott a magyar nemzet értelmiségére. A mi Mihályi philosophiai nyelvét illeti, némely műszavai a magyar nyelv szellemével nem hozhatók ugyan összhangzatba s némely helyeken az előadás a nyugodtságot kívánó bölcsészeti tartalomnak nem felel meg; de egészben véve folyó és szabatos, ezért könnyen érthető, a mi, tekintve azon nehéz és komoly kérdéseket, melyeket a philosophia fejteget, mindig érdem.

Az első feladat nála, megfejteti azon kérdést, hogy miben különbözik a bölcsészet más tudományoktól. Erre így felel meg: a nem-philosophiai tudományok, megismertetik a tárgyak tulajdonságait, okozati egybefüggését, változásuk törvényeit, szóval igyekeznek megértetni a világ jelenségeit. Egyet azonban meg nem magyaráznak, magát a megértést, a megértéshez mellőzhetetlenül szükséges fogalmakat. Kell lenni egy tudo-

málynak, mely épen az ismeretet magyarázza, mely azt mondja meg, mi a tudomány. És ez Mihályi szerint a philosophia fő jellemvonása, mely által a többi tudományoktól különbözik. Tisztelt Akadémia! az egyes tudományok, a valóságnak egyes köreit magyarázzák. De minden egyes tudomány magában véve is az emberi szellem által teremtett oly tény, melyben egyik legfőbb büszkeségünk áll. Azt a tényt, hogy mi az ismeret, meg kell magyarázni, magunkban öntudatra emelni. S ezt a feladatot semmi más tudomány meg nem oldhatja, csak a bölcsészet. A bölcsészetnek akkor van oly, senki által nemcsak be nem vehető, de még csak meg sem támadható, a kétely fegyvereivel nem ostromolható örök sziklavára, ha oly tárgy képezi sajátos feladatát, mely feladat megoldására más tudományok nem is gondolnak. Tegyük fel, hogy megismerhetjük a dolgokat, ehhez szükséges a belátás az ismerő tehetségbe. A mi emberi tudásunk csak így lesz egészen tudatossá, így fog az tündökölni teljes és tiszta fényben. Ezt a felfogást a philosophiáról, a philosophiában ezt a fordulópontot Kant képezi s a világosság, melyet ő gyűjtött meg, bevilágítja korunkat s világítani fog míg az emberi elmét az alapok mélyéig leható tudomány érdekelni fogja. Mihályi tehát azon tant, hogy a bölcsészet magyarázza a tudományt, Kanttól vette át s noha másképen Kanttal sok tekintetben ellenkezik, — szép, hogy a nagy szellemtől ezen tant, mely igazságánál fogva hódít, szabadon elfogadja. De Mihályi ezen általános feladaton kívül a philosophiának még egy különös feladatot tűz ki. A philosophia a belvilág jelenségeivel foglalkozik, az ember öntudatos képzettségeivel. Ezt tekintve, a philosophia helyes értelmezése ez: a philosophia az emberi ismeretek elvtana, a belvilágot vagyis az emberi szellemet tárgyazó ismereteknek nemcsak elvtana hanem részletesen kifejtett tudománya. Mihályi a philosophia körét és határát ekkép méri ki.

A philosophia magyarázza a tudományt és a valóságot. De a valóság ellentétekben mozog s minél élesebbek az ellentétek, annál gazdagabb az élet és kifejlése. Az ellentéteket közvetíteni, ez a philosophia nehéz feladata és munkája. A legnagyobb, legszélsőbb, legelvontabb ellentét a lét és gondolkodás, és az igazi philosophia, úgy az egyiket, mint a másikat elismeri s

azt tanítja, hogy a lét és a gondolkodás elválhatatlanul benső-
 képen összefüggnek egymással; hogy a dolgok léte, melyre
 gondolkodásunk iránylik való és nem pusztá látszat; hogy gon-
 dolkodásunk a való létet tükrözi vissza, szóval, hogy a kettő
 közt megfeleléség van. Mily viszonyban áll a mi gondolkodá-
 sunk a való léthez, a dolgokhoz, ez oly kérdés, melylyel csak a
 philosophia foglalkozik. E kérdésre akkép felel, hogy csak a
 gondolkodás összhangzása sőt egysége a léttel vagy a gondolt-
 tal — az igazság. De ezen fontos kérdés megfejtése által,
 úgy a köztudatnak, mint a többi tudományoknak nagy szolgál-
 tatot tesz, midőn mind a kettőt az igazság iránt megnyugtatja,
 biztos alapot szerez nekik s megszabadítja a kedélyt a kétely
 háborgató nyugtalanságaitól. A világ előtt ridegnek és száraz-
 nak kikiáltott bölcsészet midőn a legelvontabb kérdésre felel,
 mily üdvös és jótékony hatással van az összes emberiségre! Az
 oly tudománytól, mely ilyen, az életbe a legmélyebben beható
 feladatokat megoldja számunkra, azt ne kívánjuk, hogy minket
 mulattasson. Ekkor oly kíváncsiat intézünk a philosophiához,
 melyet nem teljesíthet, mert az egyáltalában nem feladata.
 Hogy lét és gondolkodás egymásnak megfelelnek, hogy gondol-
 kodásunknak tárgya a való lét és nem a látszat, és hogy gon-
 dolataink a való létet híven tükrözik vissza, Mihályi igazi böl-
 csészi lélekkel felismerte. Minden tudomány, minden ismeret,
 azon feltevésből indul ki, hogy az igazságról megbizonyosod-
 nunk lehetséges. Ez oly feltevés, mely a gondolkodás fogalmá-
 tól elválhatatlan s a mely által az emberi gondolkodás az álom-
 tól, a képzelgéstől, az ábrándtól különbözik. Érdemes volna-e
 a tudománynyal foglalkozni, ha fel kellene tennünk, hogy gon-
 dolataink a való létnek nem hű visszatükrözései, és, hogy a való-
 ság csak üres látszat? Ekkor tudományról szó se lehetne s így
 elesnék az alap, melyen az emberi műveltség biztosan felépül-
 het. Mihályi jól belátja, hogy gondolkodás és lét között nem
 mindig van meg a megfeleléség, de szép tőle, férfias lélekre
 mutat, hogy e nehézség miatt el nem veszi bátorságát. Ezért
 mondja: ha semmi oldalról se férhetne az emberi ismeret a
 való léthez, teljes lehetetlen akár a lét, akár a gondolkodás
 fogalma. Azon tudomány, melynek feladata megállapítani azon
 viszonyt, melyben az emberi gondolkodás a való léthez áll,

szerinte másképp nem lehető, mint úgy, ha rámutatunk egy ilyen, gondolkodásunkban jelentkező létre. Ez a lét nem más mint saját öntudatunk. Itt Mihályi felhasználta Descartesnak ezen tételét: *cogito ergo sum*. Descartes a lét bizonyosságát a gondolkodásnak, mint valónak önbizonyossága által közvetítette. Mivel gondolkodom, bizonyos vagyok benne, hogy létezem; semmi sem oly bizonyos, mint gondolkodásom, minden egyebet csak azon feltétel mellett tudok, hogy gondolkodó lény vagyok. A gondolkodással közvetetlenül össze van kötve a való lét. A gondolkodás maga is lét, még pedig a legeredetibb, a legvalódibb és a leghatályosabb lét. Lenni kell, mondja Mihályi, való létnek, melyről bizonyosan tudjuk, hogy az épen olyan a a milyennek tudjuk, és, hogy azon lét nem pusztán látszat, mert különben nem lehetne bennünk állandón megteremtve a teljes, igazi tudás fogalma. És ha szellemünket, öntudatunkat magában ismerjük, ha itt a való lét és a gondolkodás megfelelnek egymásnak, innen — mondja tovább — egy kísérletet kell tennünk, hogy elhassunk az ismeretlenek megismeréséhez. Így szellemünk ismeretének nyomán fokonként leszáll egészen a testi világ megismeréséhez. Szép az és igazán mély, a mit itt Mihályi tanít. Tanítja a teljes igazi tudást. Ily tanra felmelegszik az ember szíve, az emberi gondolkodás kezd bízni magában, bátorságot kap s ezen bátorság meghozza a tudományos kutatáshoz a kitartást, melynek lassan érő gyümölcse a teljes igazság. Ez a tan valódi; hamis és áltan a vele ellenkező azon tan, mely az emberi ismeretet, mint csak korlátozottat, mint hiányost, mint végest lealacsonyítja. Feltéve, hogy némely tapasztalatilag adott tárgyakat soha se fogunk tudni p. o. melyik az év, melyre Magyarország megalapítása esik, kérdem: ez-e az, mi az eszmék, mint az igazi valóság megismerését lehetetlenné teszi? Mivel tehát öntudatunkról, gondolkodásunkról, mint valóban létezőről ismeretünk bizonyos, mivel azt magában ismerjük, mivel itt gondolkodásunkat és a gondolt tárgyat együtt tudjuk, vagy a mint ő mondja, mivel az észrevétel és az észrevett tárgy tökéletesen egybetalálkoznak: innen egy biztos lépést tesz előre s azt következteti, hogy ismereteink nem csak az okozatokra vagy a jelenségre szorítkoznak, hanem arra is, a mi a dolog magában, az okra, a lényegre. Hogy mi a dolog

magában, lényegében és nemcsak jelenségeiben ismerjük, Mihályi e pontra nézve azon bölcészek sorában áll, kik eltalálták az igazságot s fölülemelkedett azokon, kik egészen az unalomig meg nem szűnnek azon egyoldalú tant hirdetni, hogy ismeretünk csak a jelenségekre szorítkozik, mintha a jelenséget lehetne lényege nélkül gondolni, mintha még a tökéletlen, hiányos jelenségben nem volna fölfedezhető lényegének azaz állandó mivoltának legalább némi nyoma. Azon egyoldalú tan hirdetői szeretnek Kantra hivatkozni. Hasztalan törekvés e tekintetben Kant tekintélyével takarózni. Kant mélysége ép abban állott, hogy ő meg nem elégedett azon eredménnyel, hogy ismeretünk tartalma csak a jelenségek. Oly nagy és eredeti gondolkodó, mint ő volt, meg sem elégedhetett oly philosophiával, mely a tudományt abban keresi, hogy az csak a jelenségekkel, a véges-sel, a korlátozottal, a viszonylagossal, a mindennapival, a kis-szerűvel foglalkozzék. Mit az elméleti téren elvesztett, azért mivel a való létet csak mint érzékit, a gondolkodást mint logikait, mint az értelem működését fogta fel, tehát az ellentét tagjait csak alanyilag általunk vonatkoztatta egymásra, a mi igenis nagy hiba; de azért kárpótlást és vigaszt adott az emberiségnek, a gyakorlati téren, a szabadság eszméjében tanítván az általános bizonyosságot.

A philosophia, Mihályi szerint, tapasztalati tudomány s a természettantól az által különbözik, hogy a belső tapasztalásra támaszkodik. Ki elfogulatlanul szemléli saját létét, meg kell győződnie, hogy nemcsak oly fejlemények jelentkeznek benne, melyeknek külérzékeinkkel észrevehető tulajdonságai vannak, hanem olyanok is, melyekre semminemű külérzéki tulajdonítmányok nem illenek. Ilyen fejleményeket érezve magunkban, okvetetlenül kell valami olyannak létezését állítani bennünk, miből azok kifejlődhetnek. Tehát kell lenni bennünk bizonyos, külérzékek alá nem eső belerőknek, melyek ama fejleményekben nyilvánulnak. Ezen erők összeségét nevezzük léleknek vagy szellemnek. A kifejlett szellemi tehetségek bennünk az élet kezdetén nincsenek meg, azok velünk nem születnek, de kívülről se jönnek belénk. Származni kell tehát e tehetségeknek bennünk, bizonyos fejlődési törvények szerint, melyek az általános emberi sajátságok nyilvánulásai. Ezért

nevezi philosophiáját származtató philosophiának. Épen abban áll, Mihályi szerint, emberi természetünk, hogy benne ép ilyen és nem más fejlődésnek kell ellőállani. Ezen fejlődési törvényeket tisztán és teljesen kimutatni, az emberi természet ismeretéhez vezet. A szellemi képességek minden embernél ugyanazok, egyenlők; a fejlődés alsóbb fokán megvan minden emberben mindegyik és, a legmasabb fejlettségű embernél nincs többféle.

Mihályi tehát és minden philosophia azt tanítja, hogy az emberek fajra, nemzetiségre s más mívoltra nézve lehetnek igen különbözök, de ezen különbségek az egy szellem fogalmának alá vannak rendelve, ezen belső egységgel szemközt azon különbségek külsőlegeseek, az ember örök lényegét és méltóságát nem érintők. A bölcsészet egyenlőképen ugyanazt az emberi szellemet ismeri el minden emberben, noha a kifejlésnek fokait tekintetbe veszi, de egyikre nézve sem állapít meg se történeti se természeti korlátot, melyen túl idővel saját erejénél fogva fel ne emelkedhetnék megfelelő fogalmához, a szabadsághoz és az észszerűséghez.

Egy logika kormányozza mindnyájunk gondolkodását, egy erkölcsi törvény az általános zsinórmérték mindnyájunk akaratára és cselekedetére nézve.

És az is helyes felfogás, hogy szellemi erőinket, tehetségeinket nem állítja oda, mint készeket, hanem azokat úgy fogja fel, hogy a kifejlésnek állandó törvényszerűsége alatt állanak. Lényegileg ezen fejlődés nála az, hogy az alsóbb tehetségből lassankint a magasabb áll elő. Mestere, ki után Mihályi indul, Beneke. Beneke dicséri Locke-ot, mivel ez a velünk született fogalmakról szóló tant megsemmisítette, sőt ezért őt az újkori bölcsészet egyik előfutójának tekinti. Locke idejében általánosan uralkodott azon ferde felfogás, mintha az ideákat az ember egészen készen bírná. Sem az ideák, sem az ember tudata vele nem születik, az közvetlenül nincsen adva, az embernek minden szellemi magától öncselekvősége által kell kifejtenie és öntudatra hoznia. Ezen kifejléshez egy külső ok adja az alkalmat, melyre a szellem egyelőre visszahat, hogy lényegét öntudatra emelje. Velünk születnek a természeti sajátságok mint a véralkat, a nemi különbség, a kék vagy fekete szem stb.

De Beneke félreveti Lockenak azon tanát, hogy az emberi szellem csak tabula rasa, üres tér, fehér lap, melyre semmi sincs felírva, a minek Mihályi is szabatos kifejezést adott, midőn azt mondja, hogy a szellemi tehetségek nem kívülről jönnek belénk. A lélekben szerinte semmi sem történik úgy, hogy az csak szenvedőlegesen viselné magát, tehát eredetileg bír fogékonysággal. De ha a szellemi tehetségek életünk kezdetén nincsenek bennünk kifejlődve, ha azok velünk nem születnek, ha azok származnak, kifejlének, kérdés: melyik ezen származás útja? Bírnia kell igenis már életre ébredésekor saját erőikkel, melyekből később képzetek, fogalmak, itéletek, érzelmek fejlődessenek ki s a melyekkel, minthogy a többi állatok nem bírnak, bennök ama fejlemények elő sem állhatnak. Mit az emberi lélekben a tapasztalás nyomán eredetileg létezőnek állíthatunk, az: képesség a külvilág behatásaival találkozni. Azon sajátosságát a tárgyagnak, mely által a lélekre hatnak, nevezi ingernek. Az ingerek szellemi életünknek nélkülözhetetlen táplálékai, ezek azon külelemek, melyeknek hozzájárulása által kifejlik s melyek nélkül fejletlen marad a szellemi csira. Lelkünknek pedig azon képessége, mely által az ingereket befogadja, érzésnek, vagy, saját kifejezése szerint, érzéklő erőnek mondjuk. Sem több sem kevesebb, mint az érzéklő erő összege az, a mi bennünk, mint egybefüggő egész, eredetileg megvan. Szellemi fejlődésünknek tehát első törvénye, hogy az emberi lélek a tárgyak ingereit befogadja s ez által érzés támad benne, vagy a mint Mihályi magát kifejezi, érzékleket képez.

Tisztelt Akadémia! Igaza van Mihályinak, hogy az ember születésekor szellemi tehetségei készen, kifejeletten nincsenek, hogy belerőinknek a külvilággal kell érintkezniök, hogy kifejlődjének. Ezen kezdetleges belerő az érzés s az emberi érzésben már magában, a lehetőség szerint benn rejlenek a szellemi tehetségek mind. Természetes tehát, hogy az emberi érzés egészen más, mint az állati. Az öncselekvőségen és befogadó képességen alapszik minden emberi műveltség, minden képzettség. És az emberi szellem bír fogékonysággal minden valóban létezőnek befogadására és megértésére, s nincs tárgy, mely az emberi gondolkodás elől magát elzárná, a legesekélyebb tárgytól kezdve a legfelsőbb eszméig. A külvilággal érintkezni min-

den lépten, nyomon, bő alkalma nyílik. Aristoteles tana a lélekről szép, midőn azt mondja: hogy a lélek az összes valóság azon értelemben, a melyben az érzékit és a szellemi összekapcsolván, mindkettőnek lényegét egyesíti s így fel is ismerheti. És az nagyon bölcsen és a legjobban van elintézve, hogy a szellemi tehetségek mindjárt készen, kifejletten nincsenek bennünk, hogy az embernek mindent, saját ereje, öncselekvősége és megerőltetése által kell kifejtenie és kiküzdenie, mert csak az maradandólag a mienk, mit saját szabadságunk által kivívunk. Az embernek eredeti szellemi szegénysége, a legnagyobb szellemi gazdagságnak ígérője. Azon szellemi tehetségek mindjárt az élet kezdetén léteznek bennünk fejletlenül, a való lehetőség, a csira szerint, de nem kifejletten, nem a valóság szerint. Ez másképen egyáltalában nem lehet, mert az indifferentia állapota képezi minden szellemi kifejlés kiinduló pontját, úgy az egész emberiségre, mint az egyes emberre nézve. Aristoteles igen szépen mondja, hogy az emberi test már közvetlenül kifejezi a szellemet. Ha a szellemi élet egész mélyét felfogtuk, ebből láthatjuk, hogy már Aristoteles felfogása szerint milyen dicső az emberi test! De az emberi szellemre csak az hathat, a mire, benne rejlő eredeti mivoltánál fogva képes, vagy a mire magát fogékonnyá kiképezte. E nélkül a tárgy soha és semmi módon nem képes rá hatni; a mellett szelleme közönyösen elsiklik, mert a szellem nem mechanizmus, mivé azt a szabad működés felfogására képtelen materializmus le akarná alacsonyítani.

Bármely tudománnyal foglalkozunk, keressünk igazságot, mely a természet, vagy mely a szellem, vagy mely a logika országában fekszik, minden tudósnak egyiránt tekintetbe kell vennie a tudományos eljárás módját, vagyis a módszert. A módszer az út, melyen járva, a tudományos igazságot felfedezzük. A philosophia, Mihályi szerint, módszerre nézve tehát tapasztalati tudomány s a természettantól csak az által különbözik, hogy a belső tapasztalásra támaszkodik; s Mihályi azt mondja, hogy éppen ez által biztos, úgy a sensualizmusnak, mint a materializmusnak a határon túl menő terjeszkedése ellen. Ő minden, a szellemre vonatkozó philosophiai tudományt a lélektanból akar kimagyarázni s ennek nyomán állítja, hogy a lélektant is úgy, mint a többi természettudományokat, észrevételek, észleletek, sőt

kísérletek és ezekből kihozott általánosítások, tehát az inductio útján lehet megállapítani. Szóval a lélektan váljék szellemi természettanná. Midőn Mihályi a szellem fogalmát úgy akarja tárgyaltatni, mint a természet fogalmát, midőn arról beszél, hogy a lélektan szellemi természettanná idomúljon; ennek nála egyelőre azon jó értelme van, hogy a szellem életét ugyanazon szigorú renddel, ugyanazon pontossággal kell előadni, mint a milyenre a természet előadása, érzéki eleménél fogva képes. De, hogy a szellem kifejlésére, tehát történetére semmi tekintettel se legyünk, mint a fennebbiekből tudjuk, ezt nem akarta.

Módszere tehát tapasztalati. De Mihályi azt jól belátja, hogy sok tárgygyal, sok anyaggal érintkezni, tehát tapintani, szagolni, ízlelni; látni, hallani még nem tapasztalás. Ezért helyesen mondja, hogy az érzés, melyből minden szellemi fejlődés kiindul, még nem tudatos, azaz nem eszmélet, nem észrevétel, nem tapasztalás; pedig tudatunk jelenségeit akarja a legegyszerűbb és legeredetibb elemeiből kimagyarázni s a származottat alkotó elemeiből, mint összekapcsolásuk természetes eredményeiből felfoghatóvá tenni. A tapasztalás már logikai működés, mivel az adott egyes tárgyakkól indul ki, de innen felemelkedik az általánoshoz. Mert a mi az egyes tárgy, az csak tulajdonságaiban olyan, a tulajdonságok pedig általános lényegűek. De ezen általánosságokon kívül a tapasztalás talál még általánosabb lényeges azonosságokat, melyek az előbbi általánosságok határaihoz nincsenek kötve. Ezeket törvényeknek nevezzük. A súly törvénye ugyanazon szükségességgel kormányozza a felséges naptestet, mint a legcsekélyebb porszemet. Ez a módszer, mely az egyes érzéki tárgyokban kiemeli az általánost s az ezen túlható törvényt a tulajdonképi tapasztalás, hogy azt a közönséges, a legalsóbb fokú tapasztalástól megkülönböztessük. A természettudományok ezen módszernek köszönik lételöket, azon nagy virágzást és ismeretbőséget, melyre azok, mint valódi hatalom, korunkban emelkedtek. Hogy a természettudományok egykor hatalmat fognak képezni, ezt közel háromszáz év előtt, felismerte azon férfi, ki a tapasztalati módszert tudatosan kimonodotta — verulami Bacon. Ezt a módszert elemzőnek is mondjuk, az ángolok pedig szeretik inductivnak nevezni. Beneke és hű tanítványa Mihályi, ezt a módszert ajánlják a szellemi

tudományokban is, azon két ok lebegvén előttök, melyet említettünk t. i. azon gazdag eredmény, melyhez a természettudományok eljutottak és azon pontosság melylyel a természetet érzéki eleménél fogva előadni lehet. Azonban a dolog magától is folyt, ha azon feltevéseket vesszük tekintetbe, melyekből Bacon kiindult. Bacon azt tanította, hogy az ismeret tapasztalás, tehát természettudomány. Utódjai azt kérdezték, miben áll a tapasztalás és az észrevevés. Ezen kérdésben befoglaltattott, hogy az észrevevő és a kísérleti módszer az emberre, tehát szellemére is ki kell terjeszteni s már Locke és Berkeley ezzel is foglalkoztak. Az ember szellemi életét, a mint az az ismeretben és akaratban nyilvánlik, kísérleti és elemző módszer szerint különösen Hume nyomozta. És Beneke s tanítványa Mihályi leginkább ezen angol philosophusokat követik. Baconnak és követőinek igazuk van abban, hogy a philosophiára nézve a tapasztalás szükségképi, s azt el nem hanyagolhatja. Vegyük csak azt az egyet fontolóra, mire Bacon tapasztalati ismerete irányult — a feltalálást. Azon műveltség, azon kincsek, azon javak, melyek birtokába az emberiség ezen az úton eljutott és még eljutni fog, tőle el nem vehetők. Azonban az más kérdés, hogy minden ismeretünk a tapasztalás útján megszerezhető-e? Tényt-tényre halmozni, mindig új tárgyakat elemezni: a tudományt még ki nem elégíti. A tudományban szükséges a részeket összetartó belső kapocs, mint elevenítő lélek. Hogy van történet, hogy van mennyiség, hogy vannak elemek, hogy van természet, hogy van szellem, mind ennek tudásához a gondolkodásnak megerőltetése kívántatik, ez nem könnyű munka; de még nehezebb annak megértése, hogy ezen valóságok szükségesség szerint, miképen függnek össze egymással. Ezt megismerni, az emberiséget ezen összefüggésre megtanítani, a tapasztalás nem elegendő s ez alapítja meg a philosophiát. És az inductiv módszer az egy körbe tartozó valamennyi alanyt ki nem merítheti, elő nem számíthatja, mivel a tapasztalás, mint azt Kant jól megfigyelte, a tények, az egyesek sorát soha be nem zárhatja. És lehet, hogy egynéhány, azon körbe tartozó alany azon tulajdonsággal nem bír. Ezen kivételt a következtetés helyessége ellen instantiának hívjuk. Bacon, mint értelmes ember az inductió gyengéit jól belátván, huszonhét instantiát számít elő

melyekről azonban követői gyakran megfélekeztek. Tehát az általános fogalom, melyet az inductió az egyes tényekből, az egyes jelenségekből következtet, okvetetlen bizonyosságot nem szerez, hanem csak megközelítőt. Azon belátásból, hogy a tapasztalás a jelenségeket soha ki nem merítheti, okvetetlenül az következik és azt tanuljuk meg, hogy a tapasztalás a sokféle, változó, nem egyenlő jelenségek nyomán rámutat a magával mindig egyenlő, változhatatlan, örök lényegre s a philosophiának ezt kell keresni és fölfedezni.

És Mihályi maga is, noha a tapasztalati módszert határozottan előtérbe állítja, egyszersmind azt mondja: hogy a lélektantól, mint tudománytól megvárjuk, hogy miután szellemi életünk alaptörvényeit megalapította, ezek szerint előlegesen annak minden előjöhethő fejleményeit egybe tudja rakni, tehát az ész útján, mint a mértan a háromszögnek vagy a körnek fogalmából azoknak minden sajátságát kifejti s így létök felől teljes bizonyosságot szerez. Ezzel Mihályi nyíltan beismeri, hogy van észbeli, a priori-féle ismeret. Az ismeretnek ezen módszerét nevezzük Szerkesztő-módszernek vagyis deductiónak. A deductio azon viszonylagos általánost, melyhez az inductio eljutott, feltétlenbe változtatja át s ezen általános fogalomból logikai úton minden különöst, minden egyest, mint azon általánosban befoglaltat lekövetkeztet.

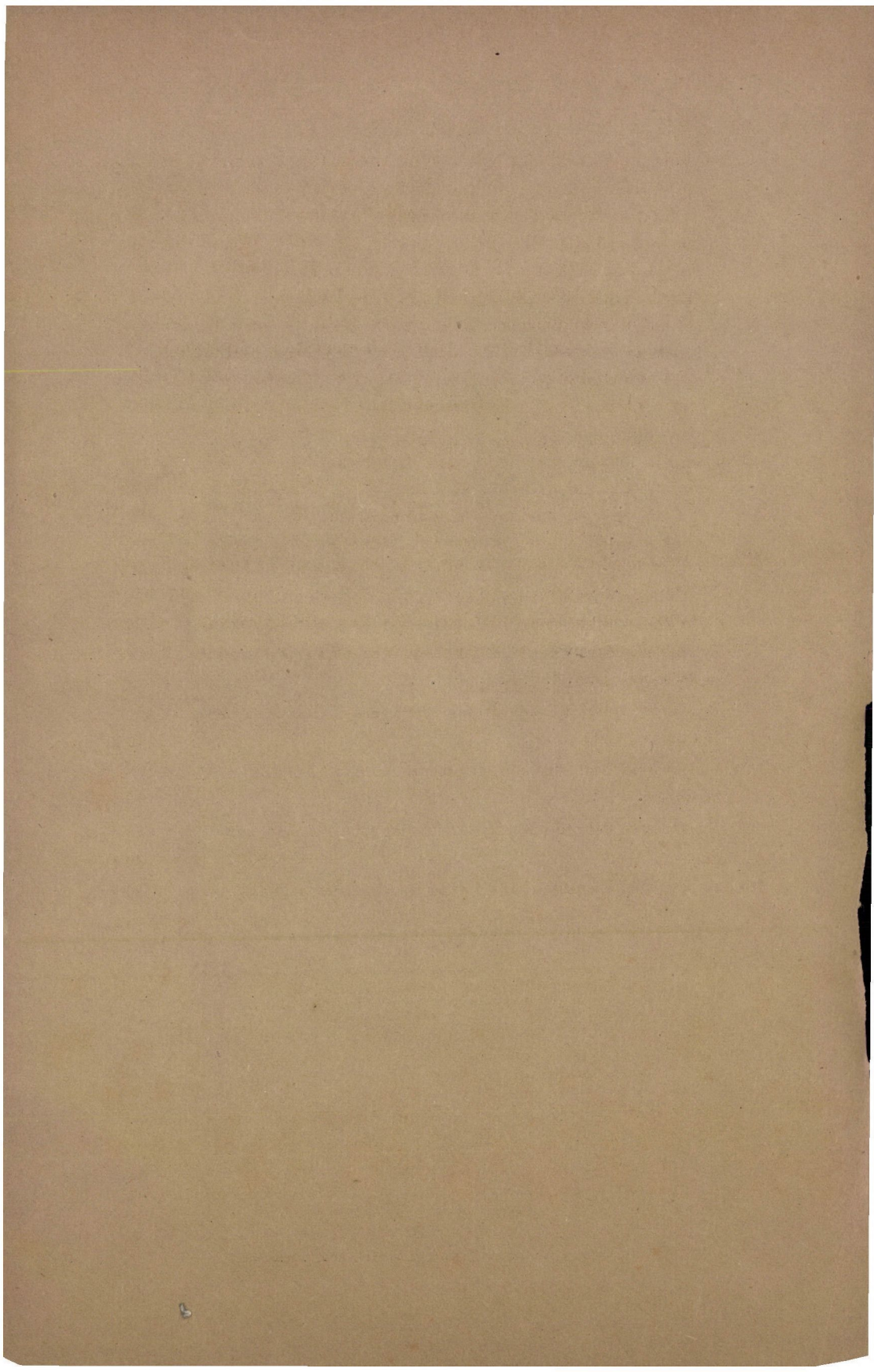
De valamint azon eredmény, melyhez az inductio törekszik t. i. az általános fogalom, csak megközelítve nyújt bizonyosságot, úgy a deductio csak felteszi, hogy azon tétel, melyből kiindul, feltétlen, de be nem bizonyítja, hogy a dolog így van. Lehet a tétel igaz, de pusztá állítás által még nem lesz azzá, lehet hamis is s ekkor az egész szerkezet halomra dől. De azért mivel a szerkesztő-módszer tévedhet, nagy hiba, sőt rövidlátás a tiszta gondolkodás következetességét, az észbeli ismeretet be nem látni, vagy mint haszontalant, mint olyat, mely merő valótlanságok szülője, a lomtárba dobni. Az ész a tudatnak azon bizonyossága, hogy az ész minden igazi valóság és igazság, minden büszkeségünk központja abban áll, hogy eszes lények vagyunk. A szerkesztés, a deductio általában felfedezi a tapasztalás hézagait. Ép úgy félszegség a tapasztalati módszert lenézni azért, mivel az, az okvetetlen bizonyossághoz magában

nem vezet. Minthogy tehát a tudományos eljáráshoz, úgy az egyik, mint a másik módszer elkerülhetetlenül szükséges, de mivel mindkét módszernek előnyei mellett vannak hiányai, azon éles elméknek és bátor férfiaknak, kiknek egész életök a tudományos igazságok kinyomozásában folyt le, mély gondolkodásuk folytán, lassankint fel kellett fedezniök a két módszerben rejlő hiányokat s azokon túl menni. Azon mély elméjű gondolkodó, ki a két módszer hiányait első vette észre, s azok egyoldalúságán túl egy harmadikhoz emelkedett — Kant. Ő itt is új utat tört a philosophiában, az elemző és a szerkesztő ítéleteket előtérbe állítván. Ennek fejtegetése nem ide tartozik, egyet azonban a két módszerről még ki kell emelnem s azokról eddig is azért szóltam, hogy Mihályi bölcészete és azoké, kik a tapasztalati módszeren kívül mást nem akarnak elismerni, annál világosabb színben tűnjék fel előttünk. Noha a két módszer ellenkező irányban indul ki, végső esetben egy a célpont, mely felé törekeshetnek. Mert az egyik az egyesben a különösségek által fölfedezi az általánost, a másik az általánosból lekövetkezteti a különösségeken át az egyest. A miből világos, hogy egyes és általános, általános és egyes elválhatatlanul benső egységet képeznek s így az észrevételből kiindult szemléletek és a gondolkodás eredetileg egyek, noha az ismeretnek formája mind a kettőnél más. Tegyük az elemző módszer helyébe a tapasztalást, a szerkesztő módszer helyébe az ész, bátran állíthatjuk, hogy a kettő épen nem ellenkezik s nem is ellenkezhetik egymással, mert lényegökben ész és tapasztalás egy valóság s a mi a tapasztalásban az igazi, az benne az észszerű. Lényegökben, mondám, hogy ész és tapasztalás egy valóság, mert tapasztalatilag sok létezik miben semmi észszerű nincs p. o. a gonoszság, a rút, a logikátlan beszéd. Ezek a tapasztalati valóságban mind léteznek, de az nem szükségesség, hogy létezzenek. Ilyen jelenségek a jó, az igaz, a szép eszméje által, mint melyek egyáltalában szükségességek, örökké ki vannak zárva. Gondoljunk oly bölcészetet, mely ezt a világot, ezt a valóságot, ezt az életet mint a rossz, a semmis, az önzés, a gonoszság, a szenvedés, a kín, a fájdalom, az unalom, a nyomor piaczat szóval mint pessimismust rajzolja, az ép érzékű ember elutasítja magától, az csak a világgal és magokkal meghasonlott, az

elégedetlen, a reményeikben sokszor csalatkozott, az életúnt embereket fogja érdekelni, bármily fényes is a tehetség, bármily ragyogó a képzelet, bármily gazdag a műveltség, bármily vonzó a nyelvbéli előadás, melylyel a szerző a maga tanát fűszerezi és érdekessé teszi. Schopenhauert értem. Ezen a mérlegen méri Schopenhauer a világ nyomorát, szenvedését rosszasságát, s ha ma élne, rajzához képzelete bizonyosan még több sötét vonást találna, mint korában. A rossz, a nyomor, az önzés, a gonoszság, csak másod rendű származások, a világ eredeti alapjai a jólét, a jó, az igaz, s ezeket azok, ha egy időre látszanak is győzedelmeskedni, megrendíteni soha nem képesek. Ezen megnyugvást, e fényes győzelmet pusztán csak a tapasztalati kutatások harcainak nyomán soha nem fogjuk kivívni. Bacon, Locke, Berkeley, Hume, Beneke, Mihályi helyesen mondják: hogy a philosophia feladata a valóságot felfogni és annak hű rajzát adni. De a valóság egyáltalános szükségesség és viszonylagos szükségesség, közönséges, esetleges valóság. Kant helyesen mondja, hogy az egyáltalános szükségességet nem lehet a tapasztalásból meríteni. Szükségesség az, minek minden esetben, okvetetlenül egyáltalában léteznie kell, minek nem létezése lehetetlen, a mi örök és változhatatlan. A szükségességnek gondolata nélkül nem volna szükségünk a philosophiára. Van tehát szükségünk az egyáltalános szükségességet gondolni, mert viszonylagos szükségesség létezik igenis a tapasztalásban is. De mennyiben az egyáltalános szükségességet kénytelenek vagyunk gondolni, ezen szükségességnek kénytelenek vagyunk magunkat alávetni. Ezt tennünk kell s ezt tehetjük bátran, örömmel, a legnagyobb készséggel ha meggondoljuk, hogy a szükségesség alapja a szabadság. Ezen eszméhez, t. i. hogy az egyáltalános szükségesség alapja a szabadság, felemelkedni, ebben áll az igazi bölcselkedés, ezen eszme képezi, a philosophiának örök, enyészhetetlen alapját, így van szilárd tudomány, melylyel szemközt minden kötely, minden rendszerezített skepsis, minden sophistica, minden frivol gondolkodás eltörpül és elenyézik. És az a mi viszonylagos szükségesség, a mi esetleges, a mi önkényes, a teljes szükségességtől és a szabadságtól függ, amazok ezeken jönnek elő s csak ezek feltevése mellett léteznek. Az újkori bölcsészet, különösen Kant óta, a görögtől lénye-

gesen az által különbözik, hogy a szabadság eszméje benne lép fel először határozottan, holott Plato, Aristoteles, a stoicusok a szabadságot feltételezik. A görög philosophia, mint azt Schleiermacher mondja, főleg az ész tudata, az ideák formájában. A mondottakból kitetszik, hogy a bölcész nem teremtheti az igazságot, ő azt csak fölfedezheti s ez értelemben ő is empirikus. Mihályi gondolkodása több helyen mutatja azon lendületet, hogy az embernek az egyáltalában szükségképi valósághoz fel kell emelkedni, de ezen eszme nála azért nem képes határozottan előtérbe lépni, mivel a tapasztalati módszert a philosophiában döntőnek tartja.

Tisztelt Akadémia! Röviden rajzoltam egy egyszerű, de erényes, a tudománynak és a tanításnak szentelt fáradhatatlan életet, egy jellemet, mely magához, a jóhoz és a hazához, melynek a valódi jelesekre oly nagy szüksége van, mindig hű maradt. Mihályi tudománya által felvilágosítólag, mivelőleg hatott a magyar nemzetre, melyet tisztán, önzetlenül szeretett és érte midőn kellett szenvedett, bátor és állhatatos jelleme által pedig maradandó nyomot hagyott a magyar felső tanintézetek történetében. Legyen áldott emlékezete!

A M. T. AKADÉMIA ELHUNYT TAGJAI FÖLÖTT.

1882.

I. Emlékbeszéd Korponay János l. tag fölött. Kápolnai Pauer István l. tagtól.	Ára 10 kr.
II. Emlékbeszéd dr. Suhayda János levelező tag fölött. Dr. Konek Sándor r. tagtól	10 kr.
III. Emlékbeszéd Morócz István lev. tag felett. Galgóczy Károly lev. tagtól.	10 kr.
IV. Emlékbeszéd Révész Imre lev. tag felett. Ballagi Mór r. tagtól.	20 kr.
V. Emlékbeszéd Brocca Pál külső tag felett. Lenhossék József rendes tagtól	30 kr.
VI. Emlékbeszéd Asbóth Lajos lev. tag felett. Kápolnai Pauer István l. tagtól.	10 kr.
VII. Emlékbeszéd Ami Boué külső tag felett. Dr. Szabó József r. tagtól	10 kr.
VIII. Emlékbeszéd Fabritius Károly levelező tag fölött. Kozma Ferencz l. tagtól	40 kr.
IX. Jerney János emlékezete. Gyárfás István lev. tagtól.	20 kr.